

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХОРУҒ БА НОМИ МОЁНШО НАЗАРШОЕВ**

ВБД: 9+39 (575. 32) (092)

Бо ҳуқуқи дастнавис

АҚРИЗОЕВ МАҚСУД МАҲРАМБЕКОВИЧ

**АЛЕКСЕЙ АЛЕКСЕЕВИЧ БОБРИНСКОЙ – МУҲАҚҚИҚИ
ТАЪРИХ ВА ЭТНОГРАФИЯИ КӮҲИСТОНИ БАДАХШОН**

ДИССЕРТАЦИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD)
аз рӯи ихтисоси 6D020303 – Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ ва методҳои
таҳқиқоти таърихӣ

Роҳбари илмӣ -
номзади илмҳои таърих,
дотсент Сайнаков С. П.

ДУШАНБЕ – 2022

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3
БОБИ 1. ШАРҲИ ҲОЛ ВА МЕРОСИ ИЛМИИ А. А. БОБРИНСКОЙ	
1.1. Давраҳои асосии ҳаёт ва фаъолияти А. А. Бобринской.....	17
1.2. Таҳлили осори илмии А.А. Бобринской оид ба Кӯҳистони Бадахшон.....	31
БОБИ 2. ИНЬИКОСИ ТАЪРИХИ ПОМИР ДАР АСАРҲОИ А. А. БОБРИНСКОЙ	
2.1. Вазъи сиёсии Помир дар охири аспи XIX.....	45
2.2. А.А. Бобринской ва инъикоси таърихи исмоилия дар Помир.....	62
2.3. Иқтисод ва муносиботи заминдорӣ.....	74
2.4. Шуғли аҳолӣ, хунармандӣ ва тичорат.....	87
БОБИ 3. НАҚШИ А. А. БОБРИНСКОЙ ДАР ОМӮЗИШИ ЭТНОГРАФИЯИ ПОМИР	
3.1. Характеристикаи антропологӣ ва этникии сокинони минтақа.....	124
3.2. Муносиботи оилавӣ ва никоҳ аз нигоҳи А.А. Бобринской.....	136
3.3. Боварҳои динӣ ва маросимҳои анъанавии парастишии сокинони Помир аз нигоҳи А.А. Бобринской.....	147
3.4. Тақвимҳо ва идҳои сокинони Помир дар нигориши А.А. Бобринской.....	157
3.5. Тасвири мероси фарҳанги моддӣ дар мисоли қалъаҳои Помир дар осори А.А. Бобринской.....	168
ХУЛОСА.....	181
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	189
НОМГӮИ МАҶҲАЗҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	190
Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия.....	213

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Асри XIX дар таърихи Бадахшон ҳамчун давраи кашфи ин диёр аз тарафи олимони рус ва Ғарб ба шумор меравад. Баъди ҳамроҳшавии Помир ба Россия таҳқиқоти нақшавии олимони рус дар Кӯҳистони Бадахшон оғоз гардид, ки қисми муҳими онро омӯзиши хусусиятҳои этнографии мардуми минтақа ташкил медод. Таърихи давлат ва ҳалқ ҳама вақт бо таърихи шаҳсиятҳои алоҳида дар робитаи наздик қарор дорад, зеро фаъолият ва қаҳрамониҳои шаҳсони алоҳида дар маҷмуъ саҳифаҳои таърихро бой ва ғанӣ мегардонанд.

Диссертатсияи мазкур ба яке аз муҳаққиқони намоёни рус, граф А.А. Бобринской (1861-1938), ки дар омӯзиши таъриҳ ва мардумшиносии тоҷик нақши боризе гузоштааст, баҳшида шудааст, ки оҳири асри XIX – ибтидои асри XX ба Осиёи Миёна сафар карда, тарзи зиндагӣ ва урфу одати тоҷиконро таҳқиқ намудааст. А.А. Бобринской дар қатори аввалин олимони рус буд, ки ба омӯзиши илмии Кӯҳистони Бадахшон оғоз намуд. Таҳқиқоти олимони рус дар ин давра хусусияти стратегӣ дошт, зеро Россия мавқеи ҳарбӣ – сиёсии худро барои даҳсолаҳо дар ин минтақа пешбинӣ менамуд. Аз ин лиҳоз, маълумоти пурра дар бораи иқлим ва сарватҳои табиии ин минтақа, дину оин, таъриҳ, этнография ва урфу одати сокинони он вазифаи сатҳи давлатӣ гардид.

В.В. Бартолд низ ба нақши калидии Россия дар омӯзиши Осиёи Миёна, хусусан Помир такя мекунад ва ин фикрро бештари олимон тарафдорӣ мекунанд.¹ Бо гузашти замон осори муҳаққиқони оҳири асри XIX – аввали асри XX барои омӯзиши ҳалқи тоҷик аҳамияти бештареро пайдо намуда, ҳоло усулу методҳои корӣ ва хулосаҳои илмии онҳо барои муҳаққиқон ҳамчун дастурамал дар таҳқиқи таъриҳ ва этнографияи тоҷикони кӯҳистон хизмат мекунанд.

А.А. Бобринской тамоми маблағҳои аз фаъолиятҳои муҳталиф ба даст овардаашро барои рушду равнақи илм ва ҳунар, аз ҷумла тоҷикшиносӣ сарф намудааст. Аз ин лиҳоз, мубрам будани мавзуи мавриди таҳқиқ аз ин қарор аст:

¹ Акрамов М.Н. Вопросы истории, археологии и этнографии. – Душанбе, 1974. – С.13.

нахуст, А.А. Бобринской дар доираҳои илми мардумшиносӣ маҳз тавассути таҳқиқоти анҷомдодааш роҷеъ ба ҳаёти анъанавии тоҷикон маъруф гардид. Мубрам будани мавзуи мавриди таҳқиқ пеш аз ҳама дар он аст, ки муаллифи рисола ҷойгоҳи А.А. Бобринскойро дар таҳқиқи ҳаёти анъанавии тоҷикон муайян менамояд;

дувум, мубрам будани таҳқиқи мероси илмии мардумшиносии А.А. Бобринской боз дар он зоҳир мегардад, ки маълумоти беш аз 120 сол пеш гирдовардаи ӯ аз ҳаёти сокинони Зарафшон, Қаротегин ва Бадаҳшон барои таҳқиқи масъалаҳои баҳсталаби мардумшиносӣ ва таърихи тоҷикон арзиши муҳим пайдо карданд. Экспедитсияҳои А.А. Бобринской дар се самти асосӣ - мардумшиносӣ, антропология ва ҷуғрофия, ки барои ин илмҳо маълумотҳои муҳим ҷамъоварӣ намудаанд, равона гардида буд. Бинобар ин, омӯзиши мероси илмии А.А.Бобринской мубрам буда, имконият медиҳад, ки осори ин мардумшинос дар доираи як диссертатсия ба риштаи таҳлили илмӣ қашида шавад.

Сеюм, мубрам будани мавзуу ҳамчунин дар он дида мешавад, ки то имрӯз фаъолияти илмии А.А. Бобринской дар таърихнигории ватанӣ мавриди таҳқиқи алоҳида қарор нағирифтааст ва диссертатсияи мазкур дар ин самт аввалин кӯшиш хоҳад буд.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Саҳми А. А. Бобринской дар омӯзиши таърих ва мардумшиносии тоҷик ва ҳамзамон ба доираҳои илмӣ ворид намудани асарҳои ӯ ҳанӯз аз ҷониби муҳаққиқони замони Шуравӣ оғоз гардида, ба иддае аз асарҳои таҳқиқотии ӯ хулосаи воқеии илмӣ дода шуда буд. Асару мақолаҳоеро, ки бевосита ба осори А.А. Бобринской баҳшида шудаанд, метавон ба гурӯҳҳои зерин чудо намуд.

Ба гурӯҳи аввал осори муҳаққиқони маъруфи замони Шуравӣ, аз ҷумла
Б.И. Искандаров¹, Б.В. Лунин², З. Баҳромов³, Б. Литвинский, Н. Акрамов⁴,
Х.Ф. Акрамова⁵, М.Н. Назаршоев⁶, О.Б. Бокиев⁷, Ҳ. Пирумшоев⁸, Т.Г. Абаева⁹,
Т.С. Наврузов¹⁰ дохил мешаванд, ки маълумоти А. А. Бобринскойро дар
таҳқиқоти худ васеъ истифода карданд.

Ба гурӯҳи дуюм асарҳои мардумшиносони машҳури Шуравӣ Н.А.
Кисляков¹¹, Г.А. Алиев¹², Д. Е. Хайтун, Ю.А. Шибаева¹, Н.Н. Ершов², Б.А.

¹ Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. – Сталинабад, 1960. – 214 с.; Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. – Ч. I. – Душанбе, 1962. – 546 с.; Ч. II. – Душанбе, 1963. – 352 с.; Из истории дореволюционного Таджикистана. – Душанбе, 1974. – 76 с.; Социально – экономические аспекты истории памирских княжеств (Х в. – первая половина XIX в.). – Душанбе, 1983. – 160 с.; История Памира. – Хорог, 1995. – 185 с.; Искандаров Б. И., Юсупов Ш. Политико – административное и социально – экономическое положение Памира накануне Великой Октябрьской социалистической революции // Очерки по истории Советского Бадахшана. – Душанбе, 1985. – С. 53 – 79.

²Лунин Б. В. Из истории русского востоковедение и археологии в Туркестане (Туркестанский кружок любителей археологии. – 1895 – 1917 гг.). – Ташкент, 1958. – 320 с.; Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. – Ташкент, 1962. – 374 с.

³Баҳромов З. Земельные отношения в Шугнане в конце XIX вв. (1895- 1920 гг.) // Очерки по истории Таджикистана. – Т. I. – Сталинабад, 1957. С. 47 – 85.; К вопросу о состоянии хозяйства Шугнана в дореволюционный период // Очерки по истории Таджикистана. – Т. II. – Сталинабад, 1959. С. 11 – 30.

⁴Литвинский Б. А., Акрамов Н. М. Александр Александрович Семенов (Научно – библиографический очерк). – М., 1971. – 180 с.; Акрамов Н. М. Выдающийся востоковед В. В. Бартольд. – Душанбе, 1963. – 112 с.

⁵ Акрамова Ҳ. Ф. Жизнь и деятельность члена – корреспондента АН СССР Михаила Степановича Андреева. Автографат кандидатской диссертации. – Душанбе, 1969.

⁶ Назаршоев М. Социально – экономическое положение дореволюционного Памира. – Душанбе, 1975. – 296 с.

⁷ Бокиев.О.Б. Социально – экономическое положение Таджикистана в дореволюционной русской историографии. – Душанбе: Ифрон, 1976. – 150 с.

⁸Пирумшоев Ҳ. Русские дореволюционные исследователи о городах Восточной Бухары конца XIX – начала XX вв. – Душанбе, 1992. – 130 с.; Дарвазское шахство до присоединения к Бухарскому эмирату (в русской историографии) // Россия в исторических судьбах таджикского народа. – Душанбе, 1998. – С. 43 – 55.; Российско – среднеазиатские отношения в XVI - средние XIX веков в русской историографии. – Душанбе, 2000. – 338 с.; Ванч (Очерки илмӣ – оммавӣ). – М., 2004. – 610 с.; Памир в первой половине XIX - начале XX вв. // История Горно – Бадахшанской автономной области. – Т. I. – С древнейших времен до новейшего периода. – Душанбе, 2005. – С. 282 – 378.; Вклад Русского географического общества в исследование Средней Азии (Материалы научно – практической конференции). – Душанбе, 2006. – С. 36 – 43.; Таърихи Дарвоз (аз қадим то замони мусир). – Душанбе, 2008. – 704 с.; Пирумшоев Ҳ., Маликов М. Россия - Таджикистан: история взаимоотношений. – Душанбе, 2009. – 688 с.; Пирумшоев Ҳ. Ванчи ману ғанчи ман. – Душанбе, 2013. – 608 с.

⁹ Абаева Т. Г. Очерки истории Бадахшана. – Ташкент, 1964. – 164 с.; Памиро – гиндукушский регион Афганистана в конце XIX начале XX в. – Ташкент: Фан, 1987. – 119 с.

¹⁰ Наврузов Т. С. Поездка В. И. Покотило в Восточную Бухару в 1886 // Республикаанская научно – теоретическая конференция молодых ученых и специалистов Таджикской ССР, посвященная 110 – летию со дня рождения В. И. Ленина (тезисы докладов). Секция общественных наук. – Душанбе: Общество знания, 1980 – С. 56.; О поездке Г. А. Арандаренко в Карагенин и Дарваз // Материалы по истории культуры Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1981. – С. 239 – 243.

¹¹ Кисляков Н. А. История Карагенина, Дарваза и Бадахшана // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. Сб. 1. – Сталинабад, 1945. – С. 71 – 113.; Этнографическое изучение Таджикистана // Труды таджикского филиала Академии наук СССР. – Т. XXIX/ - История, археология, язык и литература. – Сталинабад, 1951. – С. 53 – 65.; Этнографическое изучение Карагенина и Дарваза; Географический очерк; исторический очерк // Таджики Карагенина и Дарваза. – Душанбе, 1966. – Выпуск 1. – С. 9 – 46, 7 ил.

¹² Алиев Г. А. О роли русских ученых в развитии наука и Таджикистане // Труды Академии наук Таджикской ССР. – Т. 31. – Сталинабад, 1955.- С. 11 – 25.

Литвинский³, А.К. Писарчик⁴, Н.М. Акрамов⁵, Л. Моногарова И. Мухиддинов⁶, Н. Давлатбеков⁷, З. Юсуфбекова⁸, Н.Н. Назарова⁹ шомил мебошанд, ки дар онҳо саҳми А. А. Бобринской дар омӯзиши этнографияи Кӯҳистони Бадаҳшон инъикос ёфтааст.

Ба гурӯҳи сеом таҳқиқотҳои анҷомёфта дар давраи истиқолият дохил мешаванд. Ба ин гурӯҳ асарҳои Н. Давлатбеков¹⁰, Л. Додхудоева¹¹, Н. С. Махмудова¹², З. Юсуфбекова¹³, Э. Ҳочибеков¹⁴, Т. С. Қаландаров¹⁵, А. С. Давидов¹⁶, В.В. Дубовитский¹⁷, А. Валиев¹, М. Пирумшоев² ва дигаронро

¹ Хайтун Д. Е., Шибаева Ю. А. Вклад русских ученых в изучение археологии, этнографии и истории Памира (краткий очерк) // Уч. Записки Таджикского госуниверситета. – Т. VII. – Труды историко – филологического факультета. – Сталиабад, 1955. – С. 47 – 66.

² Ершов Н. Н. К истории развития этнографической науки в Таджикистане // Советская этнография. - № 4. – М., 1968. – С. 87 – 92.

³ Литвинский Б. А. Страницы из истории этнографического изучения Средней Азии // Этнография Таджикистана – Душанбе, 1985. – С. 132 – 142.

⁴ Писарчик А. К. Этнография // Таджикская Советская Социалистическая Республика. – Душанбе, 1974. – С. 238.; Михаил Степанович Андреев (1873 – 1948) – исследователь культуры и быта народов Средней Азии // Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо – Маклая АН СССР. – 1977. – Т. 140. – С. 126 – 132.

⁵ Акрамов Н. М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирия в трудах Б. Л. Громбачевского. – Душанбе, 1975. – 238 с.; Русские исследователи и их вклад в изучение истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирия // Автограферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе, 1975. – 38 с.; М. С. Андреев таджиқотии таърихи тоҷикони кӯҳистон. – Душанбе, 1977. – 56 с.

⁶ Моногарова Л., Мухиддинов И. Этнографическое изучение Советского Бадаҳшана // Очерки по истории Советского Бадаҳшана. – Выпуск I. – Душанбе, 1981. – С 309 – 342.; Выпуск II. – Душанбе, 1985. – С. 352 – 384.

⁷ Давлатбеков Н. Освещение религии и ворованный население верховьев реки Пянджа в трудах русских исследователей. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. – Душанбе, 1986. – 26 с.

⁸ Юсуфбекова З. Роль главы и распределение труда в большой семье в Шугнане (конец XIX - начало XX вв.) // Актуальные вопросы гуманитарных наук на современном этапе (Философия, история, право). – Душанбе, 1987. – С. 136 – 141.; Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX - начало XX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Л., 1989. – 28 с.

⁹ Назарова Н. Н. Исследование Памира «Русским комитетом для изучения Средней и Восточной Азии» // Памироведение. – Выпуск I. - Душанбе, 1984. С. 68 – 75.

¹⁰ Давлатбеков Н. Доисламские верования населения Западного Памира (по материалам русских исследователей). – Душанбе, 1995. – 78 с.; Освещение исмаилизма на Памире в трудах русских дореволюционных исследователей. – Душанбе, 1995. – 57 с.

¹¹ Додхудоева Лариса. Выдающийся российский путешественник, этнограф и искусствовед (к 150-летию со дня рождения графа А. А. Бобринского) // Наследие предков. – № 15. – Душанбе, 2012. – С. 160 – 166.

¹² Махмудова Н. С. Отражение духовной культуры народов Горного Бадаҳшана, Дарваза и Каратегина в трудах дореволюционных русских востоковедов. – Ҳуджанд, 1999. – 60 с.; Культура и быт населения Памира и Припамирия в последней четверти XIX - начале XX вв. (по материалам русских востоковедов). – Ҳуджанд, 2010. – 166 с.

¹³ Юсуфбекова З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX – начало XX в.). – Душанбе: Шарқи озод, 2001. – 184 с.

¹⁴ Ҳоджибеков Э. Исмаилитские духовные наставники (пиры) и их роль в общественно – политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина XIX - 30 – е годы XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Душанбе, 2002. – 24 с.

¹⁵ Қаландаров Т. С. Шугнанцы (историко – этнографическое исследование). – М., 2004. – 478 с.

¹⁶ Давыдов А. С. Этническая принадлежность коренного населения Горного Бадаҳшана (Памира). – Душанбе, 2005. – 152 с.

¹⁷ Дубовицкий В. В. Деятельность Туркестанского отдела Русского географического общества по изучению территории Таджикистана (1897 – 1917 гг.) – Душанбе, 2006. – 188 с.

метавон шомил кард. Масъалаҳои ҷуғрофия, баромади нажодӣ ва робитаҳои минтақаи таърихию фарҳангии Помиру Бадаҳшон дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ дар таҳқиқоти профессор Ҳ.П. Пирумшоев бо номи «Помиру Бадаҳшон: назаре ба ҷуғрофиё ва таърихи сиёсӣ» баррасӣ шудаанд. Дар ин асар профессор Ҳ.П. Пирумшоев дар асоси маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, пажӯҳишҳо ва адабиёти илмии мавҷуда, исбот менамояд, ки Помиру Бадаҳшон аз ибтидо як бахши таркибии қаламрави тоҷикнишин маҳсуб мешуданд, чуноне ки онро олимони рус низ дарёфт намуданд.³ Оид ба масъалаи мазорҳо ва маконҳоӣ муқаддас ва парастишии ин минтақа дар таҳқиқоти, профессор Ҳамза Камол маълумот дода мешавад.⁴

Хаёт ва фаъолияти А.А. Бобринской бо услуби таҳқиқоти публицистӣ аз тарафи Д. Худоназаров мавриди омӯзиш қарор гирифтаст. Д. Худоназаров давраи зиндагонии А.А Бобринскойро дар Россия мавриди таҳлил қарор дода, аҳамияти экспедицияҳои ӯро инъикос менамояд.⁵ Инчунин монографияи алоҳидаи Д. Худоназаров оид ба фаъолияти А.А. Бобринской низ нашр шуд, ки дар он баъзе аз паҳлӯҳои таҳқиқоти олим таҳлил шудаанд.⁶ С.В. Дмитриев дар кори илмии худ, ки ба нақши олимони рус дар инъикоси масоили мардумшиносии тоҷикон бахшида шудааст, аз таҳқиқоти А.А. Бобринской васеъ истифода намудааст.⁷ Дар мақолаҳои С. П. Сайнаков ба таври алоҳида

¹ Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей 9второй половины XIX – начало XX вв.). – Душанбе: РТСУ, 2013. – 229 с.

² Пирумшоев М. Памир в русской историографии второй половины XIX - начало XX вв. – Душанбе, 2013. – 198 с.

³Ҳайдаршо П. Помиру Бадаҳшон: назаре ба ҷуғрофиё ва таърихи сиёсӣ (аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи нав). –Душанбе: Ганчи хирад, 2021. – 64.

⁴Ҳамза Камол. Мазорҳои шимолии Тоҷикистон.: Деваштич. – Душанбе, 2004. – 217 с; Ҳ. Камол, М. Музаффарӣ, З. Наботзода. Ҷойҳои муқаддаси Тоҷикистон. Китоби III. – Душанбе, 2010. – 168 с.

⁵Худоназаров Д., Бянке, Таллааев. Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит. – М., 2012. – 143 с.

⁶Худоназаров Д. Памирские экспедиции графа А.А. Бобринского 1985-1905 годов. – М.,2013.; Душа найдёт покой ...» // Родина: журнал. — М, 2008. — Вып. 7. — С. 63—67. Дмитриев С.В., Д. Н. Худоназаров Граф А. А. Бобринской, Н. В. Богоявленский, А. А. Семенов и их путешествия на Памир на рубеже XIX—XX вв.:научные результаты и коллекции Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/.

⁷Худоназаров Д., Душа найдёт покой // Родина . — М, 2008. № 7. — С. 63—67.

⁷Дмитриев С.В. Этнография таджиков в трудах русских ученых конца XIX и в начале XX века. – С. 64 http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/

саҳми А. А. Бобринской дар таҳқиқи бархе аз масъалаҳои таърихи Бадахшони Кӯҳӣ баррасӣ гардидаанд¹.

Гурӯҳи чорум корҳои диссертатсионие мебошанд, ки дар онҳо саҳми олимони тоинқилобии рус, аз он ҷумла А.А. Бобринской дар омӯзиши Кӯҳистони Бадахшон мавриди таҳқик қарор гирифтаанд.²

Ҳамин тариқ, масъалаи таърихнигории мавзуъро баррасӣ намуда, ба хуносae метавон омад, ки то кунун мавзуи саҳми А.А. Бобринской дар таҳқиқи таъриҳ ва этнографияи Кӯҳистони Бадахшон мавриди омӯзиши маҳсус қарор нагирифтааст ва диссертатсияи мазкур дар муайян кардани нақши ӯ дар таҳқиқи таъриҳ ва мардумшиносии Кӯҳистони Бадахшон нахустин қӯшиш мебошад.

Робитай таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзуъҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи Нақшай корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи ҳалқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев дар мавзуи «Омӯзиши таърихи ҳалқи тоҷик дар асри XIX – ибтидои асри XX аз ҷониби муҳаққиқони русу англис» омода гардидааст. Яке аз бандҳои асосии он «Саҳми олимони тоинқилобии рус дар омӯзиши таъриҳ ва мардумшиносии тоҷикон» аст, ки диссертатсия фарогири як қисми он мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Мақсади таҳқиқот иборат аз баррасии фаъолияти илмии А.А. Бобринской дар Кӯҳистони Бадахшон ва муайян намудани аҳамияти илмии осори аъзои экспедитсияи ӯ барои илми таъриҳ ва этнографияи тоҷик мебошад.

¹Сайнаков С. П. А. А. Бобринской – исследователь истории исмаилизма на Памире/ Сайнаков С. П. //Роль В. В. Бартольда в изучение истории таджикского народа. Сборник докладов международной конференции, посвященной 140 - летию академика В. В. Бартольда. – Душанбе, 2010. – С. 169 – 183.; Граф А. А. Бобринской и результаты работ его научных экспедиций на Памире/ Сайнаков С. П. // Вестник педуниверситета. № 6 (83). Душанбе, 2019. С. 271 – 274. Дар ҳаммуаллиф; Граф А.А. Бобринской и его вклад в изучение Памира/ Сайнаков С. П. // Паёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ. № 3 (16). Душанбе, 2020. С. 121 – 126. Дар ҳаммуаллиф.; А. А. Бобринской – исследователь истории исмаилизма на Памире // Вестник педагогического университета. № 5 (94). Душанбе, 2021. С. 220-225.

²Сайнаков С. П. Вклад дореволюционных русских исследователей в изучение этнографии Горного Бадахшана (Памира).- Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе, 2015. – 206 с.; Валиев А. Освещение этнографии Таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей XIX – начало XX вв. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Душанбе, 2020.; Терехов В. П. Государственная политика России, СССР и Российской Федерации по отношению к Памиру (вторая половина XIX – начало XXI в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., – 2011; Шушкова М. Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 2015.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои анҷоми мақсади гузошташуда, диссертант дар назди худ ҳалли вазифаҳои зеринро мегузорад:

- инъикос намудани давраҳои асосии ҳаёт ва фаъолияти илмии А.А. Бобринской, хусусан дар самти тоҷикшиносӣ;
- мавриди баррасӣ ва таҳлили илмӣ қарор додани асарҳои илмии А.А. Бобринской ва нишон додани аҳамияти онҳо барои илми таърих ва этнографияи тоҷик;
- дар асоси маълумоти А.А. Бобринской муайян кардани вазъи сиёсии он давраи ин минтақа ва таъсири он ба ҷомеаи Кӯҳистони Бадаҳшон;
- тавассути усули муқоисавӣ таҳлил намудани маълумоти А.А. Бобринской доир ба ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон;
- таҳлили маълумоти А.А. Бобринской дар бораи дин, анъана ва урғу одати мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон дар муқоиса бо маълумоти дигар олимони давраи мазкур;
- мавриди таҳлил қарор додани маводи А.А. Бобринской оид ба шабоҳати гулдӯзихои мардуми Дарваз ва шимоли Россия ва идома додани ин таҳлилҳо дар асоси маълумоти замони муосир;
- нишон додани аҳамияти илмии маълумоти антрополгӣ ва этникии А.А. Бобринской барои таҳқиқи минбаъда аз ҷониби олимони соҳаҳои мазкур ва омӯзиши таърих ва фарҳангӣ маънавии мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон;
- муайян намудани саҳми А.А. Бобринской дар омӯзиши ёдгориҳои таърихии Помир.

Объекти таҳқиқот ҳаёт ва фаъолияти илмии Алексей Алексеевич Бобринской буда, нақши ӯ дар омӯзиши таърих ва этнографияи мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон ҳамчун меҳвари асосӣ дар муҳтавои рисола ҷой мегирад.

Мавзуи (предмет) таҳқиқотро баррасии сафарҳои Алексей Алексеевич Бобринской ба Кӯҳистони Бадаҳшон, таҳлили асарҳои олим, андеша ва пешниҳодҳои вай оид ба таърих ва этнографияи ин минтақа, инчунин таҳлилҳои муқоисавӣ дар доираи ин мавзуъро ташкил медиҳанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот, ҳаёт ва фаъолияти граф А.А. Бобринскойро фаро гирифта, он солҳои 1861-1938 – ро дар бар мегирад.

Доираи ҷуғрофии таҳқиқот манотики Кӯҳистони Тоҷикистони имрӯзаро дар бар мегирад, ки тавассути он экспедитсияи граф А.А. Бобринской аз он қаламрав гузашта буд. Аз он ҷумла, ба доираи ҷуғрофии рисола қаламрави Кӯҳистони Бадаҳшон – Дарвоз, Рӯшон, Шуғнун, Ишқошим ва Ваҳон дохил мешаванд.

Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсияро самтҳои асосии фаъолияти илмӣ, андешаҳо ва натиҷаҳо, ки бо мероси илмии А.А. Бобринской оид ба таъриҳ ва этнографияи Кӯҳистони Бадаҳшон бахшида шуданд, дар бар мегиранд. Инчунин дар таҳқиқоти мазкур аз осор ва андешаҳои олимони рус, Ғарб ва ватаний доир ба тамоми соҳаҳои ҳаёти тоҷикони қӯҳистон истифода шудааст. Муаллиф дар таҳқиқоти худ қӯшиш кардааст, ки мероси илмии олимони Ғарбу руси дар ҳамон вақт доир ба минтақаи қӯҳистон таҳқиқот анҷомдодаро бо мероси илмии олимии мазкур муқоиса карда, хулосаҳои ҳудро асоснок намояд. Дар баробари ин, муаллиф маводи бойгонӣ, сарчашмаҳои таъриҳӣ ва дигар таҳқиқотҳои илмиро мавриди истифода қарор додаст, ки асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсияро ташкил медиҳанд.

Асоси методологии таҳқиқот: Асоси методологии таҳқиқоти мазкурро таҳлили маълумотҳои таъриҳӣ ташкил медиҳанд, ки дар онҳо ҳаёт ва фаъолияти илмии граф А.А. Бобринской инъикос ёфтааст. Ҳангоми баррасии мавзуъ методологии илмҳои таъриҳ, ҷуғрофия ва этнография дар ҳамbastagӣ бо дигар усулҳои таҳқиқот мавриди истифода қарор гирифт. Ҳамчунин усули ягонагӣ ва пайдарҳамии таҳлили мавзуъ истифода гардид. Бо истифода аз усулҳои объективизм ва субъективизм шарҳи воқеаҳо аз сарчашмаҳо оварда шуда, дар ҳусуси ҳақиқатнигории онҳо фикру мулоҳизаҳои муаллиф иброз гардидаанд.

Инчунин дар рафти таҳқиқоти мазкур аз методологияи материализми диалектикӣ, категорияҳои фалсафӣ ва методҳои таҳқиқотии илми таъриҳ истифода ба амал омад. Маълумотҳои дар диссертатсия овардашуда, ҳамчун

қисми таърихи кишвар дар иртибот бо дигар ахбор таҳлил ва муқоиса гардианд. Дар асоси таҳлилҳо мазмун ва шакли таҳқиқотҳо, шумораи далелҳо ва сабабу оқибати таҳқиқотҳо муайян шуданд. Дар рафти таҳқиқи мавзуъ инчунин аз методҳои таҳлили структуравӣ ва синтез, методи таҳлил барои тартиб ва муқоиса кардани факту рақамҳо ва хулосабарорӣ истифода гардид.

Пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқот. Дар рафти навиштани рисола сарчашмаҳои зиёд истифода гардида, барои муайян кардани мавқеи ҳар як сарчашмаи истифодашуда зарур шуморидем, ки онҳоро табақабандӣ намоем. Аз он чумла сарчашмаҳо ба гурӯҳҳои зерин чудо мешаванд:

- маводу маълумоти илмии А.А. Бобринской оид ба Помир, мақолаҳо ва китобҳои ў оид ба таъриху этнографияи тоҷикони қӯҳистон ва ҳайати экспедитсияҳои ў;

- асарҳои муҳакиқони тоинқилобии рус, аз чумла низомиён, мардумшиносон, ҷуғрофидонҳо, кишваршиносон ва табиатшиносон, ёддошт, гузоришҳои низомиён ва ходимони сиёсии Россия оид ба минтақа;

- маводи матбуоти даврии империяи Россия, аз чумла “Туркестанские ведомости”, “Русский антропологический журнал”, “Известия Русского географического общества”, “Мир Ислама”, “Известия Туркестанского отдела Русского географического общества”, “Этнографическое обозрение” ва ғайра.

- асарҳо, ёддоштҳо ва мақолаҳои сайёҳон ва муҳаққиқони ҳамон давраи Ғарб, пеш аз ҳама Британияи Кабир, ки оид ба таърих ва этнографияи Бадахшон аз худ мероси илмӣ дар шакли ёддошту, сафарномаҳо ва гузоришҳо боқӣ гузоштанд;

- асарҳои таърихии муаллифони маҳалии охири асри XIX ва ибтидои асри XX, аз чумла “Таърихи Бадахшон”, “Таърихи Шугнон”, “Қатаған ва Бадахшон” – и Күшкекӣ ва ғайра;

- маводи бойгонӣ ва матбуоти даврӣ, инчунин маълумоти ҳангоми таҳқиқоти саҳроӣ ҷамъоваринамудаи муаллифи диссертатсия.

Таҳқиқоти олимони кишварҳои хориҷӣ дар Помири тоинқилобӣ барои таҳлилҳои мо аҳамияти муқоисавӣ доранд, зеро имкон медиҳанд, ки ахбор ва далели граф А.А Бобринскойро бо далелҳои олимони Ғарб муқоиса намуда, хулосаҳои заруриро ба даст орем. Ҷиҳатҳои муқоисавии ҳаёти мардуми қӯҳистон дар китобҳои сайёҳони гарбӣ, ба монанди Ҷон Вуд, О. Олуфсен, А. Бёрнс, Т. Гордон, С. Гнеди, А.Херман ва А. Стейн, ки ба Помир сафар карданд, инъикос гардидааст.

Навғонии илмии таҳқиқот. Навоварии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки бори аввал ба таври мукаммал самтҳои асосии фаъолияти илмии А.А. Бобринской ва ҳадафи таҳқиқотҳои олим дар минтаҳаҳои тоҷикони қӯҳистон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар рисола инчунин хусусияти маҷмуии экспедитсияҳои А.А. Бобринской таҳлил гардида, маълумоти А.А. Бобринской бо маълумотҳои олимони Ғарб, ки дар ин давра аз Бадаҳшон дидан намуда буданд, муқоиса мешаванд. Ҳамчунин дар диссертатсия хулосаҳо ва андешаҳои муҳаққиқони мухталиф оид ба фаъолияти А.А. Бобринской ҷамъоварӣ шудаанд, ки нахустин иқдом дар шиносоии бештар бо шахсият ва осори олим маҳсуб мешаванд.

Ҳамин тавр, навоварии таҳқиқот аз инҳо иборат мебошад:

- давраҳои ҳаёт ва фаъолияти илмии А.А. Бобринской, хусусан дар самти тоҷикшиносӣ дақиқ нишон дода шудааст;
- асарҳои илмии А.А. Бобринской таҳлил гардида, аҳамияти онҳо барои илми таъриҳ ва этнографияи тоҷикон нишон дода шудааст;
- дар асоси маълумотҳои А.А. Бобринской вазъи сиёсии он давраи ин минтақа ва таъсири он ба ҷомеаи Қӯҳистони Бадаҳшон муайян шудааст;
- тавассути усули муқоисавӣ маълумоти А.А. Бобринской доир ба ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии мардуми Қӯҳистони Бадаҳшон таҳлил гардидааст;
- саҳми А.А. Бобринской дар омӯзиши дин, анъана ва урғу одати мардуми Қӯҳистони Помир мушахҳас шудааст;
- маълумоти А.А. Бобринской оид ба шабоҳати гулдӯзихои мардуми Дарвоз ва шимоли Россия муқосия гардидааст;

- аҳамияти илмии маълумотҳои антрополгӣ ва этникии А.А. Бобринской барои таҳқиқотҳои минбаъдаи олимони соҳаҳои мазкур ва омӯзиши таъриҳ ва фарҳанги маънавии мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон нишон дода шудааст;
- саҳми А.А. Бобринской дар омӯзиши ёдгориҳои таърихии Кӯҳистони Бадаҳшон муайян гардидааст.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванд:

1. Ҳаёт ва фаъолияти А.А. Бобринской ва гузоштани аввалин қадамҳои олим дар роҳи омузиши таъриҳ ва этнография дар солҳои ҷавонӣ қисми муҳими диссертатсия буда, дар асоси он мақсад ва муҳимтарин омилҳое, ки А.А. Бобринскойро барои таҳқиқоти кишварҳои Осиёи Миёна водор намуданд, муайян мешаванд.
2. Зарурати илмӣ, сиёсӣ ва маънавии таъсис додани экспедитсияҳо ба минтақаҳои қӯҳистони тоҷикнишин аз тарафи А.А. Бобринской таъминоти моддӣ ва маблағгузории онҳо, нақши ин экспедитсияҳо дар омӯзиши Кӯҳистони Бадаҳшон муайян шудаанд, ки барои таърихнигории миллӣ аҳамият доранд.
3. Инъикоси вазъияти сиёсии Помир ва таҳлилии он аз рӯи маълумотҳои А.А. Бобринской ва дигар аъзои экспедитсияҳо, нишон додани аҳамият ва натиҷаҳои экспедитсияи А.А. Бобринской барои илмҳои таъриху этнография ва нақши онҳо дар тартиб додани низоми умумиилмии кишваршиносии замони мусоир;
4. Таҳлили иқтисод ва муносиботи заминдорӣ, касбу кор, хунармандӣ, савдо ва шикор дар Бадаҳшон дар асоси маълумотҳои А.А. Бобринской ва муқоисаи он бо маълумотҳои дигар олимон, ки барои таҳқиқоти воқеъбинона дар ин мавзӯй мусоидат мекунад;
5. Осори илмии А.А. Бобринской оид ба ҳусусияти антропологӣ ва этникии сокинони минтақаи Бадаҳшон, эътиқоди динӣ, тақвимҳо, парастиши мардум, тавсифи мавзеъҳои таърихӣ ва муносибатҳои никоҳу оила дар ҳудуди Кӯҳистони Бадаҳшон барои омӯзиши муқоисавӣ бо дигар минтақаҳои қӯҳистон, аз ҷумла минтақаҳои водии Зарафшон мусоидат мекунад;

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқоти диссертационӣ дар он зохир мегардад, ки он дар асоси таҳқиқоти эмпирӣ ва таҳлилӣ фикру андешаҳои диссертант оид ба баъзе аз самтҳои фаъолияти А.А. Бобринской барои муҳокимаи вазеъ пешниҳод мегарданд ва он барои таҳқиқотҳои оянда дар муайян намудани саҳми олимони рус дар омузиши таъриҳҳо ва этнографияи халқи тоҷик хизмат доштад.

Аҳамияти амалии ин рисола дар он аст, ки он ҳамчун асари таҳқиқотӣ ва сарчашмаи илмӣ барои донишҷӯён, олимон ва муҳаққиқони соҳаи таъриҳҳо ва этнография хизмат доштад. Илова бар ин, маълумотҳои дар рисола ҷамъоваришуда ҳамчун мавод дар таҳқиқотҳои минбаъдаи олимони соҳаи таъриҳҳо ва этнография истифода доштад.

Натиҷаи таҳқиқотро дар раванди таълими таърихи халқи тоҷик, маъхазшиносӣ, мардумшиносӣ ва таърихнигории таърихи халқи тоҷик метавон мавриди истифода қарор дод.

Дараҷаи эътиомонкӣ натиҷаҳои таҳқиқот: аз дақиқ будани маълумот, коғӣ будани маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқоти диссертационӣ бармеояд. Ҳулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ пешниҳод шудаанд.

Мутобиқати диссертасия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ: Диссертасия дар мавзӯи «А.А. Бобринской – муҳаққиқи таъриҳҳо ва этнографияи Кӯҳистони Бадаҳшон» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи ихтисос бо шиносномаи ихтисосҳои Комисияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси 6D020303 – Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таъриҳӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шаҳсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот: Саҳми шаҳсии довталаб аз он иборат аст, ки дар асоси маъхазҳои таъриҳӣ, маводи бойгонӣ, мақолаҳо, диссертасияҳо, адабиёти илмӣ ва дигар сарчашмаҳо давраҳои асосии сафарҳои А.А. Бобринской ба Кӯҳистони Бадаҳшон баррасӣ шудаанд.

Ҳамчунин мероси илмӣ ва экспедитсияҳои А.А. Бобринской оид ба таъриҳ ва мардумшиносии Кӯҳистони Бадаҳшон таҳлил гардида, бо маълумоти олимони Ғарб, ки дар ҳамин давра аз ин минтақа дидан намудаанд, муқоиса шудаанд. Дар асоси сарчашмаҳои нодир хулосаҳои шахсиро баён намудаанд, ки аз он натиҷаҳои дилҳоҳ бароварда шудаанд. Диссертатсия натиҷаи таҳқиқоти шахсии унвонҷӯй ба ҳисоб рафта, андешаҳои илмӣ, коркарди назариявию методологӣ аз ҷониби муаллиф мустақилона баён ва иҷро шуда, дар он асос ва натиҷаҳои таҳқиқот инъикос ёфтаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия: Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳо ва семинарҳои гуногуни илмию амалии донишгоҳио чумхурияйӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Народы и культуры Крайнего Севера – Востока России в научном освещении» дар мавзуи «Историко – сравнительный анализ орнамента вышивания народов России с орнаментом вышивки жителей Дарваза по материалам графа А.А. Бобринского» (28 октября соли 2021, Красноярск); конференсияи илмӣ – назариявии «Россия Таджикистан: исторический опыт взаимоотношений» дар мавзуи «Антропологические факты о жителях Памира в трудах дореволюционных исследователей» (30 ноября соли 2021, Душанбе); конференсияи илмӣ – назарияйӣ бахшида ба «30 – солагии истиқлолияти Ҷумхурии Тоҷикистон» (18 апреля соли 2021, Хоруғ) ва ғайра дар шакли маърузаҳо пешниҳод гардиданд.

Диссертатсия дар ҷаласаи якҷояи кафедраи таърихи ҳалқи тоҷик ва таъриху диншиносии ДДХ ба номи М. Назаршоев (суратмаҷлиси № 9 аз 12 апрели соли 2021), дар Шӯрои олимони факултети таърихи Донишгоҳи мазкур (суратмаҷлиси № 8 аз 28 марта соли 2022) ва дар ҷаласаи шуъбаи таърихи қадим, асри миёна ва нави Институти таъриҳ, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи милли илмҳои Тоҷикистон (суратҷаласаи № 6 аз 24 июни соли 2022) муҳокима ва ба дифоъ пешниҳод гардид.

Интишорот аз рӯйи диссертатсия: Натиҷа ва дастовардҳои таҳқиқоти муаллиф дар 6 мақолаи илмии дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандай

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 3 мақола дар дигар нашрияҳо ба табъ расиданд.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳачми 214 саҳифаи матни компеютрӣ таълиф гардида, аз муқаддима, се боб, хулоса, номгӯи маъхазҳо ва адабиёти истифодашуда иборат мебошад.

БОБИ 1. ШАРХИ ҲОЛ ВА МЕРОСИ ИЛМИИ А. А. БОБРИНСКОЙ

1.1. Давраҳои асосии ҳаёт ва фаъолияти А. А. Бобринской

Алексей Алексеевич Бобринской 21 декабря соли 1861 дар шаҳри Москваи империяи Россия таваллуд ёфта, писари дувуми яке аз асилзодагони шаҳри Москва граф Алексей Васильевич Бобринской ва София Алексеевна Шереметова буд. Шароити хуби моддии оила имконият фароҳам овард, ки Алексей дар мактабҳои беҳтарини шаҳри Москва таҳсил намояд. Дар вакътои ҳолӣ аз дарс, А.А. Бобринской ба омӯхтани забонҳои олмонӣ ва фаронсавӣ мепардозад. Ҳанӯз дар давраи таҳсил дар мактаб, А.А. Бобринской бо аз худ кардани ҳунари суратгириӣ машғул мешавад, ки дар оянда дар тамоми корҳои илмии вай ин ихтисос ба ў кӯмак мерасонад. Бо ёрии суратҳо вай фикру андешаҳои худро дар бораи ин ё он предмет ба муҳокимаи умум пешниҳод мекунад ва маҳз расмҳои дар китобҳо ва албомҳои этнографӣ овардашуда қимати амалии онҳоро афзун гардониданд. Шавқу рағбати зиёд ба илм ва дурандешӣ аз ҳусусиятҳои беҳтарини граф¹ А.А. Бобринской буд. А.А. Бобринской ҳар як корро, ки ба зимма мегирифт то ба охир мерасонд. Ҳамсари аввалиаш Лиза Петерсон–Елизавета Александровна ва баъди вафоти вай (1915) соли 1918 А.А. Бобринской бори дувум бо Мария Дмитриевна Вакарина издивоҷ мекунад.² Барои хизматҳои

¹Граф (аз олм. Graf), яке аз унвонҳои расмии асримиёнагӣ дар Аврупои Фарӯӣ. Г. дар империяи Рум пайдо шуда (асри IV) дар ибтидо ба амалдорони олимаком (мас., сархазинадор) дода мешуд. Мақоми Г. дар силсилаи мартабаҳои асримиёнагии Аврупо пас аз унвонҳои герсог, маркиз ва болотар аз викнот ва барон карор дошт. Дар Аврупои асримиёнагӣ Г. соҳибмансаби олимақоме буд, ки сиёсати шоҳро дар ҳудуди графӣ дастгирӣ ва амалий мекард. Дар «Ҳақиқати саликӣ» вазифаи Г. ҳамчун нозир нишон дода шудааст. Дар давраи ҳукмронии сулолаи Меровингҳо шоҳ Г. – ро аз доираи ходимони наздики ҳуд таъйин мекард. Бар ивази хидмат ба Г. замин дода мешуд. Дар давраҳои заъифии ҳокимияти марказӣ Г. – ҳо дар мулкҳои ҳуд соҳибихтиёр мегардиданд. Дар замони ҳокимияти Карли Кабир унвони Г. дар тамоми империяи франкҳо пахӯн шуда, меросӣ гардид. Танҳо суд метавонист ин унвонро мансух созад. Дар Руссия Г. аз тарафи император Пиётри I чори гашта, аввал онро Г.И. Головкин (16.2.1710) соҳиб гардид. Дар империяи Руссия 120 сулола ба унвони Г. сазовор гардиданд; 110 хонадони ҳориҷӣ унвонҳои графии худро бо тасдики императори Руссия расмӣ гардониданд; 20 сулолаи рус аз ҷониби давлатҳои ҳориҷӣ ба унвонӣ Г. (бо тасдики расмии императори Руссия) сарфароз шуданд. Аз ибтидои асри XVIII императорони Империяи Руми муқаддас унвони Г. – ро ба дворянҳои рус (аввалин маротиба соли 1701 ба Ф. А. Головин) тақдим карданд. Унвони Г. бо Декрети Кумитаи Иҷроияи Марказии УмумиҶумҳурии Шӯравӣ Федеративии Сотсиалистии Руссия (11 ноябри 1917) барҳам дода шуд. Энсиклопедияи миллии тоҷик. Ҷилди 4. – Душанбе, 2005. – С. 499 – 450.

² Худоназаров Д. Душа найдёт покой./ Худоназаров Д. // Родина. – М., 2008. № 7. – С. 63- 67.

шоён ва корҳои таҳқиқотӣ дар соҳаи этнография А.А. Бобринской соли 1905 узви ҳақиқии Ҷамъияти антропологӣ, этнографӣ ва Ҷамъияти ҷуғрофии Россия гардид. Баъди хатми мактаб, А.А. Бобринской бо гурӯҳи олимони соҳаи этнография шиносой пайдо мекунад. Ӯ дар ҳамкорӣ бо олимони дигар чандин таҳқиқотҳоро дар соҳаи этнография анҷом медиҳад, ки яке аз онҳо таҳқиқи минтақаҳои қӯҳистони Осиёи Миёна мебошад.

Дар баробари кори илмӣ Алексей Алексеевич Бобринской инчунин ғамхорӣ дар ҳаққи дехқононро вазифаи аслии худ медонист. Соли 1907 А.А. Бобринской барои пешрафти иқтисодиёти маҳаллӣ ва ташкили як иттиҳодияи дехқонӣ қӯмак намуда, ҳамзамон қисми дории Бобрикҳоро ба тариқи хайрия барои бунёди мактаби маҳсуси ҳунармандӣ ва хонадорӣ барои омӯзиши духтарон таъсис медиҳад.¹

Таҳқиқоти илмии А.А. Бобринской асосан аз соли 1894 оғоз мегардад. Дар ин давра вай аввалин маротиба бо олимони Ҷамъияти ҷуғрофии рус масъалаи таҳқиқ намудани ҳаёти мардуми Осиёи Миёнаро ба миён мегузорад, зоро шахсан худаш нисбат ба ин масъала таваҷҷӯҳи бениҳоят зиёд дошт, ҷалб мекард. Бинобар ҳамин, ӯ қарор медиҳад, ки аз ҳисоби маблағҳои шахсии худ як экспедитсия илмӣ созмон дихад ва Осиёи Миёнаро таҳқиқ намояд. Бо маслиҳати профессори Донишгоҳи давлатии Москва Н.Ю. Зограф, антрополог Н.В. Богоявленскийро ба ҳайати экспедитсия шомил мекунад. Дар рафти экспедитсияи аввал ба Осиёи Миёна А.А. Бобринской ҳатсайри хеле душворро интихоб намуда, аз Самарқанд ба водии Зарафшон, аввал ба Панҷакент омада, аз ин ҷо ба тарафи Искандарқӯл равона мешавад. Ин сафар дар охири моҳи апрели соли 1895 сурат гирифт. Дар ин давра ағбаҳо ҳанӯз аз барф пур буданд ва ҳаво дар қӯҳҳо хеле ҳунук мешуд. Аммо ба ҳамаи душвориҳо нигоҳ накарда, экспедитсияи А.А. Бобринской роҳи ҳудро давом дод. Ҳайати экспедитсия гори Махшевадро таҳқиқ намуда, дар давоми 5 рӯз дар ин диёр меистанд. Пас ба Сангистон омада, аз ин ҷо ба тарафи Фарғона, ба сӯи қуллаҳои Помир раҳсипор мешаванд. 5 июн А.А.

¹Бобринской А.А. Накшу ниgori тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). –М., 1900. – Душанбе, 2014. Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. - С.5-6.

Бобринской ба Қароқұли Помири Шарқй мерасад. Дар давоми 30 рұз А.А. Бобринской тамоми минтақаи Мурғобро таҳқиқ мекунад. Дар давоми ин сафар аъзои экспедитсия инчунин күлхоро таҳқиқ намуданд. Барои таҳқиқоти қўлҳо, аъзои экспедитсия бо худ қаиқи хурд оварда буданд.¹ А.А. Бобринской ва ҳамроҳони вай Н.В. Богоявленский ба минтақаҳои Помири Шарқй ва Шоҳдара сафар карда, қўлҳои Рангқўл, Зоркўл, Яшикўл, Газкўл, Друмкўл, Тузкўл, Булункўл, Қароқўл ва Шоракўлро бо тамоми олами ҳайвоноту набототи онҳо мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Омӯзиши ин қўлҳо имкон дод, ки боигарии онҳо ва намуди моҳиҳо ва растаниҳои ин мавзеъҳо таҳқиқ карда шавад. Натиҷаи ин таҳлилҳо дар маводи илмии Н.Б. Богоявленский бо номи «Дар қўлҳои Помир» дар соли 1901 нашр гардид.²

Дар давоми ин сафари худ ўз сўхбат бо низомиёни рус огоҳӣ меёбад, ки точикони Помир аз дигарон бо забон, урфу одат ва дину оинашон фарқ мекунанд. Маълумотҳои кофӣ дар бораи Помир, ки аз тарафи Г.А. Арандаренко ва А.Э. Регел солҳои 70-80 асри XIX ин минтақаро таҳқиқ карда буданд, дастраси А.А. Бобринской гардид. Аммо маълумоти Г.А. Арандаренко ва А.Э. Регел оид ба Рӯшону Шуғнон бештар хусусияти таҳлили сиёсиро дошта, танҳо оид ба точикони Дарвоз, арзиши баланди этнографиро доро буданд. Дар ояндаи наздик А.А. Бобринской хост, ки ба ин минтақаи Помир сафар карда, онро мавриди омӯзиш қарор дихад. Маълумоти ками этнографӣ дар бораи қисмати Помир, ки он имрӯз ҳамчун Помири Фарбӣ маълум аст, А.А. Бобринскойро водор намуд, ки ин минтақаро мавриди омӯзиш бештар қарор дихад. Аз ин рӯ, ба хуласае омадан мумкин аст, ки дар сатҳи назариявӣ аллакай аъзои экспедитсия дар бораи Помири Фарбӣ маълумоти дақиқ доштанд. Дар давоми се сол А.А. Бобринской ба сафари навбатии худ ба Помир тайёрӣ мебинад.

¹ Дмитриев С.В., Д. Н. Худоназаров Граф А. А. Бобринской, Н. В. Богоявленский, А. А. Семенов и их путешествия на Памир на рубеже XIX—XX вв.: научные результаты и коллекции Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/tubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/

² Богоявленский Н.В. На озерах Памира. Дневник отдела ихтиологии императорского Общества акклиматизации животных и растений, II/5—6 (1901)

Экспедитсияи дувуми А.А. Бобринской соли 1898 баргузор гардид ва бо маслихати раиси чамъияти этнографии Императори Россия В.Ф. Миллер, А.А. Семёнов ба ҳайати экспедитсияи А.А. Бобринской шомил гардиданд. Дар он вакт А.А. Семёнов донишҷӯи Институти забонҳои шарқ ба номи Лазарев буд. Моҳи апрели соли 1898 А.А. Бобринской ва аъзои экспедитсия ба сафар баромаданд, ки он дар тӯли чор моҳ давом кард. Онҳо тавассути роҳи оҳан аз Москва ба Владикавказ ва аз он ҷо ба Петровск, аз Петровск бо киштӣ бахри Каспийро гузашта, боз бо роҳи оҳан ба Самарқанд расиданд. Дар Самарқанд экспедитсия ба сафари водии Зарафшон омода мешавад. Дар рафти ин сафар, ҳайати экспедитсия дар маҷмӯъ бо ёрдамчиён ва роҳбаладони маҳаллӣ 13 нафарро ташкил дод. Бор ва лавозимоти экспедитсия дар 15 асп ҷой гирифт. Ба ҳайати экспедитсия инчунин намояндаи амир бо номи Махрамбек ва тарҷумон Яъқуб дохил шуданд. Нуқтаи аввалини сафар ба тарафи Зарафшон аз гузаштани ағбаи Фон, ки душвортарин қисмати роҳро ташкил медод, оғоз гардид. Аммо дар давоми 4 рӯз борон борид ва гузаштан аз ин ағба имконнопазир буд ва бо ҳамин сабаб аъзои экспедитсия хатсайри худро тағиیر доданд ва ба тарафи қӯли Исқандарқӯл равон шуданд. Дар ин сафар А.А. Бобринской ба деҳаи Махшевад омада, се косахонаи саре, ки соли 1895 аз гори Ҳоча Исҳоқ барои таҳқиқ намудан бо худ гирифта буд, онҳоро бозпас мегардонад ва тавассути роҳҳо ва пайраҳаҳои қӯҳӣ, экспедитсия ба Қаротегин мерасад. Аз Қаротегин аъзои экспедитсия дар санаи 4 июни соли 1898 дар меҳмонии қушбегии Ҳисор дар Қаратог қарор мегиранд. Аз он ҷо ба тарафи Оби Гарм харакат мекунанд. Баъдан онҳо ба минтақаи Дарвоз мерасанд. Аммо дар давоми ин сафар Дарвоз ҳамчун қисми асосии таҳқиқоти экспедитсия маҳсуб намешуд ва бинобар ин А.А. Бобринской ва аъзои экспедитсия роҳи худро ба тарафи Ванҷ идома доданд. Баъди гузаштан аз 4 ағбаи душворгузар, аъзои экспедитсия ба водии Ванҷ мерасанд. Дар ин ҷо онҳо дарёфтанд, ки роҳ ба сӯи Рӯшон баста шудааст ва роҳи борике, ки мавҷуд буд, онро оби дарё шустааст. Онҳо роҳи худро ба тарафи Помири Ғарбӣ давом медиҳанд. Аммо

дар наздикии Ванчу Язгулом онҳо дигар роҳро пайдо намекунанд, зеро роҳҳо тавассути оврингҳои қасногузар мерафтанд. Экспедитсия дар наздикии Гушхун (қаторкӯхи Ванҷ - Язгулом) ва Одуди (Язгулом – Бартанг) аз ҳаракат боз монд. Роҳ тамоман набуд ва оврингҳои сохтаи сокинонро низ оби дарёи Панҷ шуста буд. Ҳамин тавр имконияти дигар барои убур қардани роҳ намонд.

Дар давраи экспедитсияи дуюм ба минтақаи назди Бадахшон дар соли 1898, А.А. Бобринской имконияти сафар ба Шуғнон, Рӯшон ва Вахонро пайдо накард, зеро чуноне, ки вай менависад, «ағбаҳои байни водиҳо, бо каме истисно, дар Дарвози ғарбӣ хеле баланд ва душворгузар мебошанд. Аз аксари онҳо тавассути барф ё пириҳҳо гузаштан лозим меояд. Ҳар як ағба ба туфайли ҳусусияти ба он хос дар вақтҳои гунонгуни сол қушода аст: яке зимистон, дигаре тобистон баҳор ё ин ки тирамоҳ. Тамоми зимистон, ки аз рӯйи баландии маҳал аз 4 то 6 – 7 моҳ давом мекунад, рафтуомад боз ҳам бадтар мешавад ва дар баъзе ҷойҳо бошад, комилан қатъ мегардад».¹ Бинобар баста шудани яке аз роҳҳо дар наздикии Ванҷ, экспедитсияи аввалини А.А. Бобринской ба Помир расида наметавонад ва дар Дарвоз мемонад.

Бояд гуфт, ки ҳуди сокинони маҳаллӣ набудани роҳ дар тарафи рости соҳили дарёро дарк карда, бештар ин минтақаро тавассути соҳили чапи дарё мегузаштанд. Дар бораи душворгузар будани ин роҳ М.С. Андреев аз суханони пирамарди язгуломӣ навиштааст, ки «дар қадим ҳатто парранда аз ин роҳ намегузашт».² Аз ҳамин лиҳоз аъзои экспедитсия қарор доданд, ки ба Дарвоз баргашта, дар ин ҷо таҳқиқоти илмии ҳудро идома медиҳанд. Ҳангоми сафар ба Дарвоз А.А. Бобринской ин сарзаминро зебо тасвир намуда, ба табиати Дарвоз баҳои баланд медиҳад. Табиати дилрабои Дарвозро аз диди ҳуд ба риштаи тасвир оварда, А.А.Бобринской менигорад:

¹Бобринской А.А. Накшу ниgori тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бuxорои шарқӣ). – M., 1900. – Душанбе, 2014. Бо тарҷумай Ҷӯраҳон Зоир. – С. 13 – 28.

²Моногарова Л.Ф. Современные этнические процессы на Западном Памире. - Материалы и исследования по этнографии и антропологии СССР. – С. 23.

«Сайёхи тамоми рӯз аз кӯху шахҳо гузашта, аз баландии қуллаи кӯх бо дидани деҳоти обод, ки чойе барои дамгири интихоб мешавад, чун ҷазираест дар байни кӯҳҳои сар ба фалак қашида ва аз он ҳаловати маҳсус мегирад. Ин гӯё мукофотест барои заҳматаш. Алалхусус аз деҳоти дар наздикии дарёи Панҷ ҷойдошта, ки дар сояи дараҳтони бузурги чинор, ҷрмағз ва аарҳои аз ҳама баланд қомат афрохта биноҳо «гарканду» сабзаи густурдаи тару тозаи атрофи хонаҳо, ки аз бараҷон ҷӯйборҳои мисли шаддаҳои нуқрагин, оби мусаффои чун булӯр кафк зада аз кӯҳ ҷорӣ мешавад, ҷашми кас сер намешавад. Қад – қади пайроҳаҳо, аз назди боғҳо гузашта кас рустаниҳои гуногун, чун буттаҳои зирг, зелол, ҳуч ё настаран, анор, дараҳтони аз меваи пурбори зардолу, олуча, тути сафеду сиёҳ, муруду себро мебинад, ки ҳар қадоме ҷилои маҳсуси худро дорад ва роҳгузарро дар ҳайрат мегузорад. Аз ҳар тараф садои парандагони қӯҳӣ ба гӯш мерасад. Дар ин муҳите, ки кас аз бӯи меваю гиёҳҳо маст мешавад, як фазои осоишу оромии томи фароғатбахш ҳукмфармост».¹

Табиат ва макони зебои Дарвоз А.А. Бобринскойро дар ҳайрат гузошт. Вай деҳаҳои Дарвазро зебо дарёфт карда, манзараи онҳоро дар мисоли як деҳа хеле бодикқат дар китоби ҳуд тасвир мекунад: «Барои сайёҳон ҷолибияти асосии Дарвоз аз ихтилофҳои доимии вазъият иборат аст: аз як тараф ҳаёти осоишта, беташвиши деҳаҳо, аз ҷониби дигар – табиати пуршукуҳ, гоҳо даҳшатноки кӯҳсорон. Шумо ба деҳа наздик машавед, аз пешатон пайраҳа байни девораҳои ҳуч ва анор, ки занон бесадо бо вазъи класикии ҳуд дар китфашон зарфҳои қалони гилини обдорро бардошта мегузаранд, ба назар мерасад. Дар ҳуди ҳамон наздикиҳо қад – қади ҷӯйбор аз қишзорҳо ҳаре мегузарад, ки алафи ба тозагӣ даравидашударо мекашонад: писарбачае, ки дар паҳлӯи он қадам мезанад, бо ҷӯбчае онро ҳала карда, пеш мебарад. Дар даромадгоҳи деҳа, дар зери сояи тутзорҳо дастаи кӯдакон бо саъю қӯшиши зиёд таҳти назорати ду – се нафар қалонсолон, ки дар суфаҳои лоин, дар зери шоҳаи дараҳтон ҷорзону

¹ Бобринской А.А.Орнамент гонных таджиков Дарваза. – М., 1900. – С.11.

нишастаанд, меваҳои тутро аз замин ҷамъоварӣ мекунанд».¹ Тасвири пурраи манзараи деха бевосита аз таваҷуҳи граф А.А. Бобринской нисбати ҳар як хусусияти макон ва сокинони он дарак медиҳад.

Баъди таҳқиқи мавзеи Дарвоз, экспедитсия ба тарафи бекигарии Кӯлоб ҳаракат мекунад. Аъзои экспедитсия аз Кӯлоб тавассути Қабодиён ба Чорҷуй омада, дар наздикии Қабодиён А.А. Бобринской заминҳои зиёдеро мушоҳида мекунад, ки бекорхобида буданд ва дар навбати худ дар минтақаи хеле зебо воқеъ гардидааст. Зебогии табиати ин макон ӯро водор намуд, ки ҳатто ба мири маҳаллӣ таклиф дар бораи ҳаридани заминро дар ин минтақа пешниҳод намояд. Аммо ин нияти вай бо сабаби идома ёфтани экспедитсияҳои Бобринской амалӣ нагардид. Экспидитсияи дуюми А.А. Бобринской барои илми этнография аз он ҷиҳат муҳимиёт дошт, ки дар натиҷаи он аъзои экспедитсия хусусиятҳои наққошии маҳаллии мардуми Дарвазро таҳлил намуданд ва умумияти тасвирҳо, наққошӣ ва расмҳои гулдӯзиҳои мардуми Дарваз ва шимоли Россияро дарёфт карданд, ки ин ҳамчун як навоварӣ дар самти этнография дониста шуд.

Экспедитсияи дуюми А.А. Бобринской моҳи августи соли 1898 ба охир мерасад.² Натиҷаи таҳқиқоти водии Зарафшон ва Дарваз бештар дар китобҳои А.А. Бобринской, А.А. Семёнов ва Н.Ю. Зограф инъикос гардиданд.³ Аз он ҷумла натиҷаҳои экспедитсияи дувум дар китобҳои А.А. Бобринской «Орнамент гонных таджиков Дарваза» (Нақшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарваз (Бухорои шарқӣ), Н.Ю. Зограф «Черепа Макшеватских пещер» (Косахонаҳои ғори Машкевад), таҳқиқотҳои Семёнов А.А. «Этнографические очерки Заравшанских гор, Карагина и Дарваза» (Очеркҳои этнографии кӯҳистони Зарафшон), «Материалы для изучения

¹ Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарваз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумай Ҷураҳон Зоир. – С. 18.

² Вклад академика А.А. Семёнова в изучение истории и культуры таджикского народа. Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 140-летию академика А.А.Семёнова (Душанбе, 13 декабря 2014 г.):. Дониш. – Душанбе, 2014. - 292 с.

³ Зограф Н.Ю. Черепа Макшеватских пещер (М., 1899), с. 1; Зеравшанские горы и Верховья Аму – Дарьи. Поездка графа А.А. Бобринского и Н.В. Богоявленского в 1895 г. Вып. 1.; Семёнов А.А. Этнографические очерки Заравшанских гор, Карагина и Дарваза. – М., 1903.

наречия горных таджиков Центральной Азии. Грамматический очерк и памятники народного творчества» (Маводҳои омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикони кӯҳистони Осиёи Марказӣ. Очерки грамматикий ва бозёфтҳои эҷодиёти ҳалқӣ), «Отношение к детям у горных таджиков» (Муносабати тоҷикони кӯҳистон ба қӯдакон), инъикос гардиданд, ки дар давоми солҳои 1898-1903 нашр шуданд.¹

Сафари охирини А.А. Бобринской соли 1901 амалӣ мешавад. Дар ин сафар А.А. Бобринской бори аввал ба Помири Фарбӣ мерасад. Ин сафар барои А.А. Бобринской аз он ҷиҳат мухим буд, ки дар рафти он вай барои расидан ба ҳадафи асосии экспедиция-омӯзиши минтақаи Помир барои олимон ҳанӯз номаълум, имконият пайдо намуд. Дар минтақаи Помир А.А. Бобринской бо тоҷиконе воҳӯрд, ки бо забони қадимӣ (ваҳонӣ, рӯшонӣ, сарикулӣ, ишкошимӣ, шуғнонӣ ва язгуломӣ) ҳарф мезаданд ва он аз забони форсии тоҷикӣ фарқ мекарданд. Вай дарк меқунад, ки мардуми ин минтақа аз ҷиҳати намуди зоҳирӣ, анъана ва хислати худ хусусиятҳои хосро дороянд. А.А. Бобринской менависад, ки «ин мардум хоксор ва ба илм шавки зиёд доранд. Онҳо бисёр ҳоҳиш доранд, ки забони моро аз худ намоянд ва дар оянда мо метавонем дар ин минтақа – дар сарҳади се давлат иттифоқии содикро дар Осиё пайдо намоем».² Гарчанде ки ин таклифи А.А. Бобринской дар миёни Ҳукумати подшохии рус дастгирӣ наёфта бошад ҳам, аммо аз таърихи муносабатҳои сарбозони отряди Помир ва тарафдории онҳо аз аҳолии маҳаллӣ мо мебинем, ки ин ҳайрҳоҳӣ ҳамеша эҳсос мегардид.³ Аз

¹Зограф Н.Ю. Черепа Макшеватских пещер. – М., 1899, с. 1; Семёнов А.А. Зеравшанские горы и Верховья Аму-Дарьи. Поездка графа А. А. Бобринского и Н. В. Богоявленского в 1895 г. Вып. 1.; Семёнов А.А. Этнографические очерки Заравшанских гор, Каратегина и Дарваза. – М., 1903; Семёнов А.А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. Грамматический очерк и памятники народного творчества. – М., 1900.

²Бобринской А.А. Секта исмаилъя в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация // Этнографическое обозрение. Кн. LIII. 1902 г., № 2. <http://rus-turk.livejournal.com/157103.html>

³Бобринской А.А. Секта исмаилъя в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация // Этнографическое обозрение. Кн. LIII. 1902 г., № 2. <http://rus-turk.livejournal.com/157103.html>

хислатҳои хуби ин мардум А.А. Бобринской ахлоқи сулҳпарварӣ, соғдилӣ ва муҳаббати оилавиро муҳим мешуморад.¹

Инчунин дар рафти ин сафар, А.А. Бобринской, мазҳаби мардуми Помир, эътиқодоти онҳо ва хусусиятҳои этникую антропологии онҳоро мавриди омӯзиш қарор дод. Граф А.А. Бобринской аз ҷумлаи аввалин таҳқиқотчиёне буд, ки тавонист аз суханони пирони мазҳабӣ доир ба соҳтор ва моҳияти мазҳаби исмоилӣ маълумот ҷамъоварӣ намояд.

Бояд қайд намуд, ки дар давоми ин солҳо (1895-1901) дар таъсиси экспедитсияҳо ба Помир давлатҳои Ғарб низ аз Россия қафо намемонданд ва ҳатто аз ҷиҳати таъмини техникий хеле пешрафта буданд. Дар баробари экспедитсияи А.А. Бобринской ба минтақаи Помир, соли 1898 экспедитсияи ҳарбии даниягӣ лейтенант О. Олуфсен меояд. Дар муқоисаи ин ду экспедитсия ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки муҳаққикони Ғарб ба он нигоҳ накарда, ки ин кишвар барои онҳо бегона ва мисли русҳо дар ин ҷо отряди ҳарбӣ надоштанд, аз ҷиҳати таҳҷизоти илмӣ хеле беҳтар таъмин буданд. Агар дар экспедитсияи А.А. Бобринской 13 боркаш бошад, экспедитсияи О. Олуфсен 30 нафар одам дошта, дорои техникаи беҳтарини суратгирий ва топографӣ буд.² Муҳаққикони Ғарб дар роҳи таҳқиқот бештар ба таваккалӣ³ мерафтанд ва аз ҳамин лиҳоз онҳо доимо аз русҳо пеш буданд. Шояд дар сатҳи ирода ва қабул кардани қарор онҳо монеаи камтар доштанд. Ба ҳар ҳол А.А. Бобринской чандин маротиба аз ҳукматдорони худ даъват мекунад, ки таҳқиқоти Помирро тезонанд. Аммо ин даъватҳои ўро ба назар нағирифтанд. Соли 1900 А.А. Бобринской нақшу нигорҳо ва кашидадӯзиҳои мардуми Дарвозро таҳлил намуда, онро дар шакли китоб мебарорад. Ин китоб бо номи «Нақошиҳои кашидадӯзии мардуми қӯҳистони Дарваз» (Орнамент горных таджиков Дарваза) дар Москва соли 1900 чоп гардид.⁴ Барои ҳамин китоб ва маводҳои дар он оварда шуда, А.А. Бобринской аз

¹Бобринской А.А.. Горцы верховьев Пяндж (ваханцы и ишкашимцы). Очерки быта по путевым заметкам гр. А. А. Бобринского. – М., 1908. - С.60

²Бубнова М.А. Археологическая карта Таджикистана. ГБАО, Западный Памир. – Душанбе, 1997. – С. 282.

³таваккал, кори таваккалӣ, кори ба рафти худ voguzor кардашуда, кори шудан ё ношуданаш номаълум.

⁴Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900. – 125 с.

тарафи Ҷамъияти археологии императории Россия бо медали тилло мукофотонида шуд.

Соли 1908, А.А. Бобринской натичаи таҳқиқоти худ аз сафари Вахонро бо номи «Кӯҳистониёни болооби Панҷ (вахониён ва ишқошимихо)» дар Москва нашр мекунад.¹ Бояд қайд намуд, ки ба ғайр аз этнографияи тоҷикон, А.А. Бобринской этнографияи Россияро низ таҳқиқ мекунад. Солҳои 1910-1914 А.А. Бобринской дар мавзуи асбобҳои чӯбини Россия таҳқиқотҳо мегузаронад. Дар натича вай 12 ҷилд албомро бо номи «Маҳсулоти чӯбини Россия: асбобу олоти хочагидорӣ ва рӯзгор»-ро соли 1915 дар Санкт - Петербург аз ҷоп баровард.² Соли 1916 китоби оҳирини А.А. Бобринской бо номи «Сангтарошӣ дар Россия» иборат аз се қисм, ки он инчунин маданияти сангтарошӣ дар Гурҷистону Арманистонро дар бар мегирифт, омодаи нашр гардид. Аммо ин китоб аз ҷоп набаромад ва баъди вафоти А.А. Бобринской ҳамсараваш ин маводҳоро ба Осорхонаи шаҳри Белград месупорад.

Бояд гуфт, ки бо медали тиллоии Ҷамъияти императории этнография ва антропологияи Россия инчунин иштирокчии дигари экспедитсия А.А. Семёнов мукофотонида шуд. А.А. Семёнов ин мукофотро барои китобҳои «Очеркҳои этнографии кӯҳистони Зарафшон, Қаротегин ва Дарвоз» ва «Маводҳо барои омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикони кӯҳистони Осиёи Марказӣ» сазовор гардид.

Аз ҳислатҳои кори А.А. Бобринской серталабӣ, таваккалӣ ва донишмандии вайро қайд кардан зарур аст. Дар давоми се экспедитсия А.А. Бобринской аз аъзои экспедитсия сарфи маҳорату қобилияти онҳоро баҳри таҳқиқот талаб мекард. Профессор Н.В. Богоявленский дар бораи тақсимоти вазифаҳо дар дохили экспедитсия чунин навишта буд: «Граф А.А. Бобринской ҳаёти майшии аҳолӣ ва нақшҳои ҳар як маконро меомӯҳт, А.А. Семёнов бошад, дар пеши худ вазифа гузошт, ки забон ва фолклори маҳалро

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишқашимцы). Очерки быта по путевым заметкам гр. А. А. Бобринского. – М., 1908. – 150 с.

²Бобринской А.А. Народные русские деревянные изделия, предметы домашнего, хозяйственного и отчасти церковного обихода, М: Фототипография П.П. Павлова, 1911, Народные русские деревянные изделия, - Лейпциг, 1913.

меомұзад, вазифаи ман бошад, омұзиши антропологияи құхистониён, табиат ва обу ҳавосанчй, суратгирй ва мушоҳидаҳои ҹуғрофй ҳисоб мешуд». ¹

Аммо бинобар монандй доштани ному насаби вай бо писари амакаш Алексей Александрович (ў низ яке аз бостоншиносони шинохтаи рус буд), фаъолияти Алексей Алексеевич Бобринской зери номи писари амакаш ноаён гардид, зеро муҳаққиқони давраи Шуравй ин ду номро мансуби як шахс – Алексей Александрович Бобринский медонистанд. Аз ҳамин лиҳоз мозарур донистем дар ин самт низ равшанй андозем. Дар вакти таҳқиқоти ҳаёт ва фаъолияти А.А. Бобринской публисист ва киноматограф Д. Худоназаров ба ҳамин хатои техникй ишора мекунад ва менависад, ки асоси ин хатои дар солҳои 30-юми аспи XX оғоз гардид ва аз ҳамон давра ҳеч кас ба ин дикқат намедод. Яъне китобҳои граф Бобринской Алексей Алексеевичро муҳаққиқон ба амакбачаи вай, археологи рус Алексей Александрович мансуб медонистанд, зеро онҳо як насаб дошта, ном ва номи падарашон дар шакли күтоҳ ҳамчун «А.А. Бобринской» навишта мешуд. Баъди исбот гардидани ин иштибоҳ, бо қарори умумии олимон минбаъд насаби А.А. Бобринской дар охир «ской» навишта шуда, насаби дигар хешовандонаш бо «ский» тамом мешавад. ² Танҳо дар панҷ соли охир ба ин нофаҳмиҳо хотима гузошта шуд ва номи ин олим аз сари нав дар китобҳояш ҷойи сазоворро ишғол намуд.

Дар бораи мақсадҳои экспедитсияҳои А.А. Бобринкой ҳаминро бояд гуфт, ки ба мисли олимони дигар кишварҳо, олимони рус низ ба ғайр аз мақсаду вазифаҳои илмӣ, боз мақсади стратегӣ – ҳарбири иҷро мекарданд. Чунончи дар Россия аз соли 1812 комитети ҳарбӣ – илмӣ таъсис шуда буд, ки роҳбарии онро сардори штаби артиши рус иҷро мекард. Ба ин марказ бояд ахбори тамоми муҳаққиқон мерасид ва дар ин ҷо таҳлил мешуд.³ Барои ҳамин, аксари экспедитсияҳои илмии Россия бо мақсади таъмин намудани низомиён бо маълумот низ сафарбар мешуданд.

¹Худоназаров Д.. Душа найдёт покой/ Худоназаров Д. // Родина. – М., 2008. № 7. — С. 63 - 67.

²Худоназаров Д.: Об одной научной ошибке, или История без политики. - 20.08.2015 13:44 msk. Беседовала Нигора Бухари-заде <http://www.fergananews.com/articles/8655>.

³ Стеблин Каменский Россия Афганистан:пути сближения. – М., 2003. – С. 56.

Соли 1901 ботаники рус Б.А. Федченко барои қашфиёти геоботаникӣ вориди Вахон мешавад. Диққати олимро вайронай қалъаҳо ба худ ҷалб карда, дар қалъаи Зангибор, Хушрӯманораи Дарваз (нимсоата роҳ аз деҳаи Вранг), Тӯпхона дар Шитхарв, Даршай ва мазор дар Гармчашма таҳқиқот гузаронд.¹ Ҳангоми таҳқиқот дар Горон дар деҳаи Қозидех, Б.А. Федченко мефаҳмад, ки 8 км болотар аз ин деҳа, дар деҳаи Баршор А.А. Бобринской қарор дорад. Ба бегоҳии шаб нигоҳ накарда, Б.А. Федченко ба ин деҳа меояд, то ки бо ин шахси олим ва саҳоватманд воҳӯрӣ намояд.² Ҳамин эҳтироми олимон ва мардуми одӣ ҳамеша А.А. Бобринскойро дар зиндагӣ то охири ҳаёташ ҳамроҳӣ мекард. А.А. Бобринской ҳамеша дар фикри бозгашт ба Помирро дошт, аммо имкониятҳои вай бо сабаби бемории ҳамсараши маҳдуд шуданд ва вай маҷбур шуд, ки аз сафарҳои минбаъда даст қашад. Аммо чунонеки маълум аст, вай фикру мулоҳизаҳои худро тавассути мақолаҳо оид ба муносибати Россия ва мардумони Осиёи Миёна дар маҷаллаҳои илмии Россия ба чоп расонид.³

Мутаассифона таҳқиқоти илмии А.А. Бобринской дар ватанаш бо сабаби ғалабаи Инқилоби Октябр қатъ мешавад, зоро А.А. Бобринской ҳамчун намояндаи табақаи ашроф таҳти фишор қарор мегирад. Дар чунин шароит вай қарор медиҳад, ки Россияро тарк намояд. Соли 1916 А.А. Бобринской заминҳои худро дар Бобрики ба идораи замин мефурӯшад ва соли 1918 ба Италия барои истиқомати доимӣ кӯч мебандад. Робитаи А.А. Бобринской бо олимони рус, Академияи илмҳо ва Ҷамъияти ҷуғрофии рус қатъ мегардад. Аз сабаби набудани фазои илмӣ дар хичрат А.А. Бобринской бо кори хочагидорӣ машғул мегардад. Дар Италия А.А. Бобринской дар маҳаллаи Суизи хона сохта, то соли 1936 дар ҳамин маҳал зиндагӣ мекунад.

¹Одинамамад М. Вахон, -Хорог, 2010. - С. 35.

²Дмитриев С.В., Худоназаров Д.Н. Граф А. А. Бобринской, Н. В. Богоявленский, А. А. Семенов и их путешествия на Памир на рубеже XIX—XX вв.: научные результаты и коллекции Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/tubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/

³Русские ученые об исмаилизме. – СПб., 2014. – С. 146.

Мохи декабри соли 1938 А.А. Бобринской дар синни 77 - солагӣ вафот мекунад ва дар маҳалли Суизи ба хок супурда мешавад.¹

Давраҳои асосии ҳаёт ва фаъолияти А.А. Бобринскойро таҳлил намуда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки шароити хуби таҳсил дар мактаб ва таваҷҷӯҳи зиёд нисбат ба этнография ва таърихи ҳалқҳои гуногун ин шахси бузургро ба роҳи илм равона кардааст. Илова бар ин, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна майдони васеъро барои таҳқиқот фароҳам овард ва тақсими сарҳад байни Англия ва Россия дар соли 1895 барои муҳаққиқон роҳ ба сӯи Помирро пурра мекушояд. Маҳз ҳамин минтақа мақсади асосии таҳқиқоти А.А. Бобринской мегардад, зоро ки доир ба он маълумотҳо дар миёни олимони он давра хеле кам мушоҳида мешуд. Аз ҳамин лиҳоз таҳқиқи Помири Фарбӣ ва баҳусус минтақаи Ишкошим ва Вахон дар оянда қарib нисфи матолиби китобҳои вайро ташкил мекунад. Баҳри омӯзиши илм А.А. Бобринской ҳаёти фаровонию ишратро, ки вайро ихота мекард, гузошта, худро ба миёни қуллаҳо ва дараҳои қасногузари пур аз хатарҳо овард, то ки барои илм саҳми худро гузорад. Ба фикри мо ҳадафи асосии экспедитсияҳо ҳарактери илмӣ дошт, зоро он таҳқиқотҳои этнографӣ, антропологӣ ва ҷуғрофии минтақаро таҳлил намуд ва аз ҳамин ҷиҳат натиҷаҳои он барои соҳаҳои номбаршуда аҳамияти хоса доранд. Барои амалий шудани ин ният вай маблағҳои шахсии худро дареғ надошта, барои экспедитсияҳои кӯҳистон масраф намуд, ки ин шаҳодати меҳру муҳаббати вай нисбат ба илми этнография буд. Маҳз барои ҳамин хислати ҳайриҳоҳӣ ӯро олимон ва ахли илм эҳтиром мекарданд. Дар солҳои минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худ А.А. Бобринской таҳқиқоти этнографии худро дар сарзамини Россия идома медиҳад. Михаил Талалай қайд мекунад, ки таҳқиқот мақсади асосии А.А.Бобринской набуд. «А.А. Бобринской хост, ки осори маънавии мардумро эҳё намояд».² Дӯсти наздики А.А.Бобринской, П.С. Шереметев дар соли 1900 ба тарафи шимоли Россия ба минтақаи Белозерск сафар мекунанд

¹Худоназаров Д. Душа найдёт покой/ Худоназаров Д. // Родина. — М., 2008. № 7. — С. 63 - 67.

²Бъянка Маранбини Ц, Михаил Талалай, Давлат Худоназаров. Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит. – Больцано, Италия, 2012. – С. 34.

ва дар ин чо маҳсулоти чӯбини мардуми русро меомӯзанд. Дар натиҷаи ин таҳқиқотҳо 12 албоми расмҳо нашр шуд, ки онҳо соли 1914 чоп шуданд. Дар маҷмуъ, дар ин албомҳои граф Бобринской 2500 расми асбобҳои чубин гирд оварда шуданд. Дар китоби худ «Асбобҳои чӯбини мардуми рус, асбобҳои рӯзгор ва анъанаи ибодатхонаҳо», ки он соли 1913 дар матбааи Павлови шаҳри Москва нашр гардид. А.А. Бобринской дар зери таъсири дутарафа (дихотомия) оид ба анъанаҳои мардумӣ қарор мегирад: аз як тараф вай бар зидди рӯбардоркуни анъанаҳои Фарб ва ҷорӣ кардани онҳо дар маданияти мардуми рус мебарояд, аз тарафи дигар вай ба муқобили ақидаи «изолятсияи маданий» баромад мекунад. Яъне, А.А. Бобринской роҳи мұтадилро дар ҳифзи маданияти мардум интихоб мекунад. Вай қайд мекунад, ки «ба Россия овардани устоҳо аз давлатҳои Фарб аз як тараф ба оғаридани осорҳои маданий оварда бошад, аз тарафи дигар арзиши маданияти моддии мардуми русро коҳиш дод. Дар ин маврид ба хотири ҳифзи маданияти мардумии Рус бояд бо диққат буд ва набояд ба нусхабардории кӯр – корона роҳ дод».¹ Ин маҷмааи аксҳо дар давоми солҳои 1910-1914 12 маротиба нашр гардид, ки ин аз талаботи зиёди хонандагон ба ин маҷмаа шаҳодат медиҳад.

Аммо мақсади ниҳоии аксарияти таҳқиқотҳои А.А. Бобринской ба Осиёи Миёна алоқаманд буд. Ӯ меҳост шабоҳати фарҳангии ҳалқҳои гуногуни дунёро бо ҳам муқоиса кунад ва ин барои вай мұяссар гардид. Дар нақшу нигорҳои қашидадӯзӣ, соҳтмони хонаҳо, маросимҳо, забони ҳалқҳо ва риояи одобу русум ва анъанаҳо вай алоқамандии ҳалқҳои минтақаҳои гуногунро дарёфт намуд.² Ин таҳлилҳои А.А. Бобринской дар оянда барои садҳо муҳаққиқон дар ин самт роҳ күшоданд ва сабабҳои ин умумиятҳо мавзуъҳои алоҳидаи чандин рисолаву таҳқиқотҳо гардианд.

Граф А.А. Бобринской фарзанд надошт ва мероси вай аз он чумла мероси илмии вай қисман нобуд гардид. Чуноне ки Д.Худоназаров қайд мекунад, «дар бораи ин шахсият дар ватанаш ягон маълумот боқӣ намонд, на

¹Народные русские деревянные изделия, предметы домашнего, хозяйственного и отчасти церковного обихода:. Фототипография П.П. Павлова. - М., 1911, - С. 45

²Бобринской А.А. Орнамент гонных таджиков Дарваза. – М., 1900. – С. 31.

меросгир, на бойгонӣ, на маҳсул аз таҳқиқотҳо, гуё ки онҳо тамоман дар рӯи Замин набуданд...».¹ Бинобар ҳамин насли А.А. Бобринской, чунин тартиб то ба замони мо омада расидааст: Алексей Алексеевич Бобринской писари Алексей Бобринской ва Олга Шереметева, набераи Василий Бобринской ва София Соковнина, аберай Алексей Бобринской ва Анна фон Унгерн аз фарзанди ягонаи княздухтар Екатерина ва граф Орлов оғоз мешавад.² Мутаассифона чунин ҳолат ба парокандашавии на танҳо мероси илмии вай, балки номи вай низ мусоидат намуд. Аммо ба ин нигоҳ накарда, дар натиҷаи таҳқиқотҳои сершумори олимон номи А.А. Бобринской ҳамчун таҳқиқотчӣ барқарор гардид.

Дар ҳамкорӣ бо олимони дигар ба монанди В.Ф. Миллер, Зограф А., А.А. Семёнов, Н.В. Богоявленский ва дигарон, ки бо экспедитсияи А.А. Бобринской ҳамкорӣ намуданд, олим тавонист барои ахли илми он давра саҳифаи наверо кушояд, ки он ҳаёти мардуми Зарафшону Бадахшонро инъикос намуд. Дар асоси натиҷаи ин экспедитсияҳо ва таҳқиқотҳо, А.А.Бобринской аз худ мероси бузурги илмиро бокӣ мемонад, ки аҳамияти он то ба имрӯз аз байн нарафтааст.

1.2. Таҳлили осори илмии А.А. Бобринской оид ба Кӯҳистони Бадахшон

Мероси илмӣ ва маълумотҳои этнографии А.А. Бобринской доир ба минтақаи Бадахшон аз се китоб иборат мебошад ва ин китоби «Наққоши тоҷикони кӯҳистони Дарвоз»³, «Фирқаи исмоилӣ дар қаламравҳои Рус ва Бухорои Осиёи Миёна»⁴ ва китоби севум «Кӯҳистониёни болооби Панҷ. (ваҳонихо ва ишқошимихо)»⁵ ном дорад. Ҳар кадоме аз ин асарҳои олим дорои равияи алоҳидаи таҳқиқотӣ буда, дар пешрафти омӯзиши таъриҳ,

¹Бъянка Маранбини Ц. Михаил Талалай, Давлат Худоназаров. Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит. Родословная графа А.А. Бобринского. Больцано, Италия, 2012 (Насабномаи граф А.А. Бобринской). – С. 20

²Ҳамон ҷо. – С. 2

³Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900. – 60 с.

⁴Бобринской А.А. Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. – 18 с.

⁵Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваҳанцы и ишқашимцы). – М., 1908. – 150 с.

фарҳанг ва этнографияи мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон ҳиссаи сазовор гузоштанд.

Асари аввалини А.А. Бобринской, ки ба омӯзиши Кӯҳистони Бадаҳшон алоқаманд аст, ин «Нақоши тоҷикони кӯҳистони Дарвоз» мебошад. Ин китоб ба ғайр аз матн аз панҷ акси ранга ва 15 акси сиёҳсафед иборат буда, ба ҳар қадоми ин аксҳо таҳлилҳои А.А. Бобринской оварда шудаанд. Аксҳо аз тарафи П.П. Павлов гирифта шудаанд. Китоби мазкур дар шаҳри Москва, дар Иттиҳодияи И.Н. Кушкарев нашр гардидааст ва аз 60 саҳифа иборат мебошад. Дар аввали китоб А.А. Бобринской мавқеи ҷуғрофии Дарвоз ва ҳатти сарҳади онро бо Помир, Қаротегин ва заминҳои водии Ёхсу мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Муаллиф дехаи Қалъаи Хумбро тасвир карда, менависад, ки сукунати ин минтақа шояд тавассути роҳи Ёхсу – Қалъаи Хумб амалӣ шудааст, зоро ин роҳ барои муҳоҷирати оммавӣ мувоғиқ аст.¹

Дар саҳифаҳои минбаъдаи ин китоб муаллиф системаи кӯҳии минтақаро таҳлил мекунад ва менависад, ки «дар ин минтақа тазодеро дар шакли муқовимати оромии деха ва даҳшати кӯҳҳои баланд вомехӯред ва мусоғир рӯзи дароз аз як кӯҳ ба кӯҳи дигар гузашта, баъди машаққати зиёд ба як макони зебо, ором ва шукуфон мерасад».²

Ҳамчун мардумшинос А.А. Бобринской ба ҳама ҷузъиёти рӯзгори мардум диққат медод ва дар тасвири рӯзгори мардум муаллиф ҳатто қобилияти нависандагиро мушоҳида мешавад, ки чи тавр вай бо маҳорат манзара ва рӯзгори мардумро бо тамоми санъатҳои бадеӣ тасвир намудааст: “Шумо ба деха наздик машавед, аз пешатон пайраҳа байни девораҳои хуч ва анор, ки занон бесадо бо вазъи анъанавии худ дар китфашон зарфҳои калони гилини обдорро бардошта мегузаранд, ба назар мерасад. Аз байни қабудизори дараҳтон дар ҳамвории боми хонаҳо сояҳои сиёҳи одамоне, ба назар мерасад, ки ба кори худ машғул буда, ғарами зардтоби зардолудҳоро барои хушконидан паҳн мекунанд”.³ Дар як қисмати китоб, А.А. Бобринской

¹Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900. - С.7.

²Ҳамон ҷо.- С.8.

³Бобринской А.А. Накшу ниgori тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900. –Душанбе, 2014. Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. - С. 18.

зиндагии душвори мардумро тасвир мекунад ва менависад, ки «бо сабаби камбизоатӣ мардум маҷбур мешавад, ки маҳсулоти заруриро худашон истеҳсол намоянд».¹ Муаллиф аз суханони мардум мефаҳмад, ки онҳо худро тоҷик меноманд ва ба ин ҷо аз дигар минтақаҳо омадаанд. Дар Ванҷ вай аз сокинони маҳаллӣ фаҳмид, ки онҳо ба ин макон аз Ёхсу омадаанд ва ба он ҷо бошад аз Хингоб кӯчидаанд.² Бояд гуфт, ки раванди муҳочиршавиро А.А. Бобринской дар китоби «Қӯҳистониёни болооби Панҷ (ваҳониҳо ва ишкошимиҳо)» бештар ва муфассал таҳлил намудааст.

Дар зербобҳои минбаъдаи китоб гулдӯзӣ ва ҷӯроббофии мардуми Дарвоз баён мешавад. Бояд гуфт, ки расмҳои китоб барои омӯзиши этнография ва таҳлили муқоисавии онҳо бо нақшҳои замони муосир аҳамияти калон доранд. Ин расмҳо ягона сарчашмае мебошанд, ки шакли гулдӯзии қадимаро барои мо ошкор месозанд.

Китоби дувуми А.А. Бобринской бо номи «Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии» соли 1902 нашр гардид. Ин китоб аз 18 саҳифа иборат буда, мазмуни асосии онро сұхбатҳои А.А. Бобринской бо пирони мазҳаби исмоилӣ фаро мегирад.³ Муаллиф дар сарсаҳифаи ин китоб инчунин иловае дорад, ки он «Паҳншавии ҷуғрофиявӣ ва ташкилот» (Географическое распространение и организация) ном дорад. Аз ин бармеояд, ки муаллиф дар пеши ҳуд мақсади муайян кардани ҳавзai ҷойгиршавии исмоилиён ва соҳтори идоракуни мазҳабиро мегузорад ва аз ҳамин ҷиҳат матолиби китоб низ дар доираи ҳамин ҳадафҳо иншо шудааст. Чуноне ки нисбати дигар таҳқиқотҳои граф Бобринской қайд намудем, қимати маҳсуси китоби вайро аксҳо ташкил медиҳанд. Дар саҳифаи аввали ин китоб акси пири Шуғнон Саид Юсуфалишоҳ оварда шудааст. Бояд қайд кард, ки маводи китобро А.А. Бобринской бевосита аз суханони пирони исмоилӣ дастрас намуд ва ин қимати илмии ин асрро боз ҳам афзун мегардонад. Ҷизе, ки барои дигар муҳаққиқон - фаҳмиши асрори мазҳаби

¹Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900. - С.21.

²Ҳамон ҷо. - С.22.

³Бобринской А.А. Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. - С.3.

исмоилӣ номумкин буд, А.А. Бобринской онро бори аввал ин масоилро барои хонанда дастрас менамояд. Аксарияти муҳаққиқони рус ва кишварҳои Ғарб то ин давра оид ба равияи исмоилӣ дар Кӯҳистони Бадахшон маълумоти хеле кам доштанд ва А.А. Бобринской омӯзиши ин мазҳабро ҳамчун яке аз мақсадҳои экспедитсия нишон медиҳад.¹ Муаллиф қайд мекунад, ки ин таҳқиқот давраи соли 1901 – ро дар бар мегирад ва аввалин ҳамсуҳбати вай пир Саид Юсуфалишоҳ буд, ки дар ин давра дар деҳаи Поршневи Шугнон зиндагӣ мекард.² А.А. Бобринской менависад, ки ин шахс аз авлоди Шоҳмаланг баромада, аҷдоди вай аз Ҳурросон (Сабзивор) ба ин макон омадаанд. Дар маҷмуъ А.А. Бобринской 15 пирро муайян мекунад, ки аз онҳо се нафар дар Сариқӯл, як пир дар Ёрканд, се пир дар Чатрол, ду пир дар Ваҳон, як пир дар Шоҳдара, як пир дар Сучону Фунд, як пир дар Поршнев, як пир дар Баррушон, як пир дар деҳаи Варфи Дарвози соҳили чап ва як пир дар Кӯлоб, ки аз Афғонистон ба ин ҷо кӯчидааст, сокин буданд.³ Аз суханони пир Саид Юсуфалишоҳ А.А. Бобринской огоҳӣ ёфт, ки пирон мақоми баробар доранд ва ба имоми исмоилӣ итоат мекунанд. Мансаби пир меросӣ мебошад, аммо онҳоро мардум пешниҳод мекунад ва пас имом ин қарорро тасдиқ мекунад. Ҳамин тавр А.А. Бобринской дар китоб аз сұхбат бо дигар пирон ба мисли пир Саид Аҳмад аз Шоҳдара ва Саид Мурсал аз Сучон соҳтори идоракунӣ ва шумораи муридони пирҳоро муайян мекунад.⁴ Ӯ дар китоби худ қайд мекунад, ки «ташкилоти беруни соҳтори ин мазҳаб ба соҳтори идоракуни ордени (ташкилот) дарвешон монандӣ дорад».⁵ Масалан вай аз суханони Пир Саид Юсуфалишоҳ иқтибосе меорад, ки 12 насли пирони Бадахшон аз Шомаланг оғоз мешаванд, ки аз Сабзивор ба ин минтақа омада буданд.⁶

Дастнависи китобчай А.А. Бобринской дар бораи исмоилиён дар бойгониҳои Институти шарқшиносӣ оварда шудааст. Дар иқтибоси ин

¹Бобринской А.А. Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. – С. 5.

²Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900. - С.5.

³Ҳамон ҷо. - С.7.

⁴Ҳамон ҷо. - С. 9.

⁵Ҳамон ҷо. - С. 3.

⁶ Бобринской А.А. Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М, 1902. - С.5.

хуччат гуфта мешавад, ки «ман ба профессори сохибэҳтиром Агафангел Ефимович Кримской барои маслиҳат ва эродҳо изҳори сипос меқунам. Соли 1902».¹ Дар иқтибоси овардашудаи дастнавис А.А. Бобринской шахсияти А.Е. Кримскойро ҳамчун олимни исломшинос нишон медиҳад. Дар иқтибосҳо инчунин шарҳи А.Е. Кримской дар хусуси истиллоҳҳо ва номҳои китобҳо ба монанди «Ваҷҳи дин», «Панҷкитоб», «Каломи пир» оварда шудааст, ки ин саҳми Кримской дар тартиб додани китоби А.А. Бобринской ва дониши хуби вайро дар самти забони форсӣ ва арабӣ шаҳодат медиҳад. Дар охири хуччат гуфта мешавад, ки ин нусҳаи дастнависи Бобринской аз маҷаллаи «Этнографическое обозрение» №2 гирифта шудааст.

Соли 1908 А.А. Бобринской китоби «Қӯҳистониёни болооби Панҷ (ваҳониҳо ва ишкошимиҳо)»-ро ба нашр мерасонад.² Дар ин асар А.А.Бобринской тамоми ҷиҳатҳои ҳаёти мардуми Помирро таҳлил меқунад. Ин аввалин асари нисбатан мукаммал оид ба этнографияи мардуми Помир дар таъриҳнигории рус ба ҳисоб меравад. А.А. Бобринской дар муқаддими ин китоб менависад, ки вай қаблан аз нашри он ҳуддорӣ кард, зоро ба фикри муаллиф китоб ҳанӯз нопурра буд, аммо баъдан вай қарор медиҳад, ки онро ҳамчун рӯзномаи сафарҳои худ ба нашр супорад. Таҷрибаи илми этнография ва умуман талабот нисбат ба он исбот кард, ки маълумотҳои А.А Бобринской, ки дар ин китоб ҷамъоварӣ гардидааст, барои омӯзиши этнографияи Тоҷикистон арзиши муҳими илмӣ дорад.

Китоби мазкур бо ҳаммуаллифии Н.В. Богоявленский ва П. Павлов навишта шуда ва қисмати илмии онро А.А. Бобринской ва расму ҷадвалҳоро Н.В. Богоявленский ва П.П. Павлов мураттаб соҳта, дар ҳамин шакл бо 20 акси мавзеъҳои гуногуни Қӯҳистони Бадаҳшон ин китоб соли 1908 ба нашр супорида шуд. Граф А.А. Бобринской мақсади худро дар нашри китоб ҳамчун муроҷиатнома ба олимон чунин менависад: «Дар омӯзиши ин кишвар бояд шитоб намуд, то ки фарҳанги аврупойӣ, ки ҳама чоро фаро гирифтааст,

¹Документ № 2. – Статья гр. А.А. Бобринского «Секта исмаилъя в русских и бухарских пределах Средней Азии (Географическое распространение и организация.)». 8 февраля 1902 г. – М., г. Бобрики. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л. 87.

²Бобринской А.А.. Горцы верховьев Пянҷка (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908.

ин минтақаро низ бо худ бурда, тамоми вижагии онро аз байн набарад».¹ Ин китобро муаллиф ба ду қисм чудо карда, дар қисми аввал маълумотҳои экспедитсия ва дар қисми дувум таҳлили олимони мухталифро дар бораи таърихи қадими ин минтақа овардааст.

Андешаҳои муаллиф дар бораи Вахон ва Ишкошим, ки дар қисми аввал оварда шудаанд, бо омӯзиши ин ду мавзеъ маҳдуд намешаванд, балки дар китоб таҳлили муқоисавии тамоми минтақаҳои Кӯҳистони Бадаҳшон ва ҳатто қисматҳои Зарафшон низ оварда шудааст. Аммо аз чи сабаб бошад, ки муаллиф дар сарсаҳифаи китоб онро ҳамчун таҳлили Вахон ва Ишкошим номгузорӣ кардааст. Ин қисми китоб аз 17 зербоб иборат буда, дар зербоби аввали китоб, ки «Очерки мухтасар дар бораи Вахону Ишкошим» ном дорад, муаллиф дар бораи ин мавзеъҳоро аз нуқтаи назари мавқеи ҷуғрофӣ, табиат, аҳолӣ ва баландии онҳоро дар сатҳи баҳр маълумот медиҳад. Оид ба баландии ин минтақа аз сатҳи баҳр муаллиф маълумоти Т. Гордонро истифода карда, менависад, ки баландии ин ҷо аз сатҳи баҳр 9000 футро (2700 метр) ташкил медиҳад ва дар ин ҷойҳо ғалла коридан имконпазир аст. Аз деҳаи Сарҳад боло дигар ғалла намерӯяд. Дар баландии байни 9000 (2700 метр) ва 8400 фут (2520 метр) дарахтони ар – ар ва зардолу вомехӯранд ва дар деҳаи Ямг ҳатто ноки маҳаллӣ мерӯяд.² Инчунин муаллиф олами наботот ва ҳайвонотро низ мавриди таҳлил қарор дода, дар ҳамин зербоб А.А. Бобринской дар иқтибос забонҳои вахонӣ ва ишкошимиро таҳлил карда, онҳоро бо забони шугнонӣ муқоиса мекунад.³ Дар ин китоб А.А. Бобринской инчунин ба зироаткорӣ низ таваҷҷуҳ мекунад. Дар зербоби 10 китоб муаллиф зироатҳои асосии ин минтақаҳоро ҳамчун гандум, нахӯд, арзан, лӯбиё ва марҷумак нишон медиҳад. Аммо баландии ҳаво, рेखо ва санглоҳ будани заминро А.А. Бобринской монеаи асосии кишти ин зироатҳо медонад, ки онҳо дар заминҳои санглоҳи камҳосил кишт мешуданд.⁴ Дар ҳусуси тарзи ҳаёт ва хочагидорӣ инчунин, А.А. Бобринской таркиби аҳолиро низ муайян

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 1.

²Ҳамон ҷо. – С. 9.

³Ҳамон ҷо. – С. 11.

⁴Ҳамон ҷо.. – С. 78.

мекунад, зеро гуногуни мардуми ин минтақа аз рӯи забон вайро ба ҳалли ин масъала водор намуда буд. Муаллиф менависад, ки ин мардум шояд аз кишварҳои пешрафтаи Хурсон ва Трансоксания (Мовароуннаҳр, Фарорӯд) ба ин минтақа кӯчидаанд ва сабаби онро дар фирор аз ҷангҳо медонад. Дар ҷунин вазъият ба андешаи А.А. Бобринской Кӯхистони Бадаҳшон ҳамчун паногоҳ барои ин мардум хизмат намудааст.¹

Муаллиф соҳти идоракуни ин минтақаҳоро нишон дода, дар як зербоби китоб (зербоби 8 “Дар бораи мирони Вахон”) фаъолияти сиёсии мири Вахонро ёдрас мешавад. А.А. Бобринской дар таҳлили худ ба маълумоти Т. Гордон такя мекунад ва ҳайати дарбори мири Вахонро нишон медиҳад. Муаллиф муносибатҳои доҳилӣ ва беруни дарбори мир ва муносибати вай бо мардумро дар ин зербоб пурра мавриди таҳлил қарор медиҳад. Дар саҳифаи китоб инчунин акси гирифтаи Н.В. Богоявленский ҷой дода шудааст, ки қальяи Панҷаро инъикос мекунад. Акс аз соҳили рости дарё бардошта шудааст ва дар он деворҳои баланди қалья хеле хуб инъикос гардидаанд.² Умуман аксҳои ин китоб имрӯз қимати баланди илмӣ доранд, зеро бештари мавзеъҳои дар ин аксҳо овардашуда, аз байн рафтаанд ва ин аксҳо имкон медиҳанд, ки шакли аввали онҳо барқарор гардад. А.А. Бобринской дар ҳамин китоб (зербоби 11, Истехсоли косибӣ ва ҳурманӣ) инчунин мавқеи ҷуғрофии қаторкӯҳҳои Помирро баррасӣ намуда, роҳҳои асосии истехсол ва воридкуни молҳои заруриро муайян намуда, роҳи қисмати шимолу ғарбии Кӯхистони Бадаҳшон, роҳи қисмати шарқии Помир ва тиҷорати назди сарҳадии минтақаро мушахҳас мекунад. Аз ҳунарҳои мардумӣ А.А. Бобринской ба қашидадӯзии мардуми Дарвоз диққати хоса медиҳад ва акси ин гулдӯзихоро дар китоби худ ҷой дода, пардаҳо ва қашидадӯзии рӯи ин пардаҳоро ҳамчун намуна бо худ ба шаҳри Москва меорад, то ки шабоҳати онҳоро бо гулдӯзихои Россияи шимолӣ муқоиса намояд.³

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. Ҳамон ҷо. – С. 41.

²Ҳамон ҷо. – С. 64.

³Ҳамон ҷо. – С. 64.

Алексей Алексеевич Бобринской дар зербоби 12 ҳамин китоб («Сур, таваллуд»), ба низоми оиладорӣ, гузаронидани сур (тӯй), тарбияи фарзанд ва дигар урфу одатҳо, ки бо оила алоқамандӣ доранд, таваҷҷӯҳ карда, аммо дар хусуси иштироки худ дар сур ва дигар анъанаҳо ёдрас намешавад ва сарчашмаи маълумотро суханони сокинони маҳаллӣ меномад. Дар ин қисмати китоб муаллиф ҳаҷми қалин, хостгорӣ, тӯй, анъанаи баъди тӯй ва хусусиятҳои хоси зиндагии оилавиро нишон медиҳад. Муаллиф инчунин синну соли никоҳиро дар мисоли мардуми Вахон зикр кардааст.¹ Масалан вобаста ба синну соли никоҳ муаллиф аз суханони сокинон онро 10-15 сола барои духтарон ва 15-17 сола барои писарон нишон медиҳад.²

Боби дувуми китоб, ки ҳамчун иловаҳо номгузорӣ шудааст, аз 10 зербоб иборат аст ва зербобҳои 4 то 10 аз иловаҳо ба забони фаронсавӣ иборат мебошанд. Дар зербоби 8 дар бораи Суғди қадим, зербоби 9 дар бораи Шуғнон ва зербоби 10 дар бораи Қаротегин маълумоти иловагӣ оварда шудааст. Дар зербоби аввали боби дувум, муаллиф Тахористонро дар давраи Кушониён ва шоҳигарии Юеджихо тавзех медиҳад. Ин тавзехи муаллиф давраи асри I то V милодиро дар бар мегирад. Дар зербоби дувум муаллиф роҷеъ ба забони бохтарӣ маълумот дода, инчунин аҳамияти давлати Тоҳириёнро дар мубориза бо арабҳо нишон медиҳад.³ Дар маҷмуъ А.А. Бобринской фолклор, урфу одат, дину оин ва ҳунарҳои мардумиро мавриди омӯзиш қарор медиҳад. А.А. Бобринской олими танҳо соҳаи этнография набуд, ҳарчанд бештари асарҳои вай хусусияти этнографӣ доранд. Дар баробари ҳамин вай қӯшиш мекард, ки дигар масоили марбут ба зиндагии аҳолиро низ мавриди таҳлил қарор дихад. Дар асоси расмҳои кашидадӯзии мардуми Дарвоз, солҳои 1910-1914 албоми расмҳои нақшҳои мардуми Россияро тартиб медиҳад.

Аҳамияти илмии ин асар дар он аст, ки тавассути он А.А. Бобринской ба олимони рус маълумоти пурраро роҷеъ ба соҳаҳои ҳаёти мардуми

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. Ҳамон ҷо. - С. 89.

²Ҳамон ҷо. – С. 89.

³Ҳамон ҷо. – С. 126 -129.

Кӯҳистони Бадахшон пешниҳод мекунад. Дар ин асар А.А. Бобринской тавонист хусусияти иқлими минтақаи Помир, ҷуғрофиёи минтақа, ривоятҳо ва ҳақиқат доир ба мардуми Помир, антропология ва этнографияи ин мардумро мавриди омӯзиши хеш қарор дид. А.А. Бобринской дар давоми навиштани ин китоб, маълумотҳои худро бо ахбори олимони кишварҳои Фарб муқоиса мекунад. Дар асари худ А.А. Бобринской номи зиёда аз сад нафар олимони Фарбро овардааст, ки аз китобҳои онҳо оид ба Помир маълумот гирифтааст. Ӯ сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати подшохии Россияро дар хусуси аз даст додани қисмати заминҳои соҳили чапи дарёи Панҷ ва роҳи тичоратии Вахон ёдрас мешавад ва қайд мекунад, ки бо ҳамин сабаб Помир роҳҳои асосии тичоратиро, ки аз Ҳиндустон ба Хитой меомаданд, аз даст медиҳад.¹

А.А. Бобринской аввалин шуда, масъалаи экологияи минтақаро ба миён мегузорад. Ӯ дар минтақаи Вахон бодҳои хокиро таҳлил карда, зарари онҳоро барои заминҳои корам нишон медиҳад. Бояд гуфт, ки каме аз олимон ба мисли А.А. Бобринской ба ин масъала диққат додааст, зеро то ба имрӯз ҳамин ҳолат дар минтақаи Вахон мушоҳида мешавад. Вай сиёсати экологии дигар давлатҳои Фарбро барои мисол оварда менависад, ки дар ин мамлакатҳо ҳазорҳо гектар замин ҳамчун боғи миллӣ ҷудо ва набототу ҳайвоноти он ҳифз мешавад, аммо дар Помир намудҳои нодири ҳайвонот беражона аз байн мераванд.² Бо ин масъала ӯ мехост пеши роҳи куштори нахчирҳоро гирад, ки худаш шоҳиди чунин шикор гардида буд. Бо эҳтиром ба зарурати мардум ва нақши шикор дар хочагии онҳо, вай аз меъёр зиёд будани онро зикр мекунад. Мусаллам аст, ки шикор дар баробари чорводорӣ аз замонҳои хеле қадим аз шуғлҳои муҳими рӯзгори мардуми кӯҳистони тоҷик ҳисоб мешуд. Ва бесабаб нест, ки мувофиқи бозёфтҳои таъриҳӣ нақши рӯйи сангҳо аксари нақшҳо мансуби нахчир мебошанд. Анъанаи нигоши

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 240.

²Ҳамон ҷо – С. 240.

сурати нахчир рӯйи сангу девори хонаҳо ҳанӯз дар ҷо – ҷо идома дорад.¹ Аз ин рӯ нигоҳубинии ин ҳайвони нодирро А.А. Бобринской на танҳо бо ҳифзи табиат, балки бо муҳофизати ҳаёти маънавии мардум низ таҷассум мекунад.

Дар давоми саёҳатҳои худ бештар аз ҳама А.А. Бобринской минтақаи Вахонро меомӯзад. Дар ин ҷо вай таҳқиқоти таърихӣ ва этнографии худро идома медиҳад ва ба омӯзиши таърихи қалъаҳои Вахон, горҳои Ишкошим таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Инчунин этнография ва антропологияи мардуми Вахонро меомӯзад.² Дар китоб А.А. Бобринской на танҳо таҳлилҳои илмӣ, балки фикру андешаҳои худро оид ба сиёсати давлат дар ин минтақа ва пешниҳодҳои мушаҳҳас дар ҳусуси ислоҳи камбузидҳои ҷойдоштаро пешниҳод мекунад. А.А. Бобринской таърихи фаромӯшшудаи мирони ин минтақаро баён мекунад ва аз ҳамин ҷиҳат арзиши илмии қимати ин китоб барои таърихнигорон хеле зиёд аст. А.А. Бобринской, аз ҷумла менависад, ки то омадани русҳо заминҳои Вахон, Форон, Ишкошим, Шугнон ва Рӯшон тобеи мири Бадаҳшон буданд. Бадаҳшон зери итотати ҳокими вилояти Қундуз буд. Соли 1867 дар Бадаҳшони Афғонистон муборизаҳои дарборӣ авҷ гирифтанд. Ҳокими Бадаҳшон Ҷаҳондоршо аз тарафи ҳокими Балҳ Маҳмудшоҳ аз таҳт ронда мешавад. Ба Маҳмудшоҳ амири Афғонистон Шер Алихон ёрӣ мерасонад. Ҷаҳондоршо ба Фарғона мегурезад, ки онро нав русҳо ишғол намуда буданд. Дар давраи Маҳмудшоҳ Бадаҳшон ба ҳайати Афғонистон доҳил мегардад. Маҳмудшоҳ бошад аз тарафи амири нави Афғонистон Саид Аҳмадхон кушта мешавад. Баъди Фатҳалишоҳ мири Вахон писараш Алимардоншо тайъин мегардад. Дар ҳамин давра ба Бадаҳшон афсари рус Б.Л. Громбачевский меояд ва дар давоми нӯҳ рӯз бо Алимардоншо мулоқот доир мекунад. Алимардоншо ба вай маслиҳат медиҳад, ки замини онҳоро тарқ кунад, зоро афғонҳо бо русҳо муносибати хуб надоранд. Аммо баъди рафтани Б.Л. Громбачевский худи Алимардоншо низ Файзободро тарқ мекунад, зоро амири Афғонистон барои дастгир

¹Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадаҳшана. – диссер. 10.01.09. – Душанбе, 2006. - С. 56.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 2.

кардани афсари рус нафарони худро мефиристад. Ҳамин тавр Алимардоншо ба Сарикӯл меравад ва бо 60 хонаводаи дигар ба ҳудуди Хитой ворид мешавад.¹

Корҳои илмии А.А. Бобринской хусусияти ягона надошта, тамоми соҳаҳои ҳаётро фаро гирифтанд. Ӯ мардуми Помирро ҳамчун қисми чудонопазири империя шуморида, масъалаи онҳоро мушкилоти умунидавлатӣ меҳисобад.² Аз муҳтавои китобҳои вай бармеояд, ки Ӯ аз ҳалли ягон масъала худро дар канор намегирифт ва ба ин самти омӯзиши вайро аз дигар муҳакқиқон фарқ мекунад. Тахқиқоти вай дар самти омӯзиши исмоилия дар замони мо баҳои баланди олимони диншиносро сазовор гардидаст. Фарҳод Дафтари – яке аз муҳакқиқони маъруфи исмоилия менависад, ки баъди тақсимшавии сарҳад байни Бадаҳшони Тоҷикистон ва Бадаҳшони Афғонистон, олимони рус дар омӯзиши ин мазҳаб саҳми муайян гузоштанд. Ба. Половцев ҳатто муяссар гардид, ки ҳангоми сафари болооби дарёи Панҷ, китоби исмоилии «Уммул-китоб» - ро дастрас намояд, ки онро исмоилиёни Осиёи Миёна ҳамчун муқаддасот ҳифз мекарданд. Ин китоб баъдтар ба шаҳри Санкт - Петербург оварда ба Осорхонаи Осиёи Академияи илмҳои императории Россия дода шуд. Соли 1914 ба И.И. Зарубин низ муяссар гардид, ки даствависҳои исмоилиро дар мавзеи Рӯшон ва Шуғнон дастрас намояд ва ин даствависҳо низ ба Осорхонаи Осиё супорида шуданд. А.А. Бобринской аввалин шахсе буд, ки муҳимиияти омӯзиши мазҳаби исмоилияро барои ҳокимони рус тавсия кард ва ин роҳро яке аз роҳҳои афзун гардонидани тарафдорони Россияи подшоҳӣ дар ин минтака медонист.³

Баъдтар дар асоси маълумотҳо ва маводҳои экспедитсияи А.А. Бобринской, А.А. Семёнов омӯзиши даствависҳои исмоилияро идома медиҳад ва дар соли 1912 аввалин мақолаи вай бо номи «Боварии динии

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 57.

²Ҳамон ҷо – С. 5.

³Дафтари Ф. Исмоилиён: Таъриҳ ва ақоиди онҳо:. Эр – граф. – Душанбе, 2012. – С.50.

исмоилиёни Шуғнон» ва дар соли 1926 китоби «Назаре ба Қуръон аз нигоҳи исмоилиён» нашр гардиданд.¹

Мутаассифона, А.А. Бобринской хеле зуд аз арсаи илм дур гарди. Соли 1918 вай ватани аҷдодии ҳудро тарқ кард ва бо ҳамин аз доираи илми он давр дур шуд. Дар Россия мондани вай барояш ҳатарнок буд, зеро А.А. Бобринской аз табакаи ашроф буд ва дар шароити муборизаи синфи ӯро таҳдидҳои бузург интизор буданд. Дар давраи зиндагӣ дар Италия вай наметавонист бо донишгоҳҳо, маҷаллаҳои илмӣ, бо марказҳои таҳқиқотӣ ва умуман дар ватани ҳуд кору фаъолият намояд. Дар ин маврид фаъолияти минбаъдаи А.А. Семёнов ва Н.В. Богоявленскийро мушоҳида мекунем, ки онҳо баъди рафтани А.А. Бобринской фаъолияти илмиро идома дода, асару мақолаҳои арзишмандро ба табъ расонданд. Дар натиҷаи ҳамкории аъзои экспедитсияи А.А. Бобринской ва бо дастгирии чопхонаи Шереметев, инчунин китоби Н.Ю. Зограф бо номи «Косахонаҳо аз гори Машкеват» (Черепа из Машкеватских пещер, соли 1899), китобҳои А.А. Семёнов «Мавод барои омӯзиши лаҳҷаи тоҷикони қӯҳистон» (Материалы для изучения наречия горных таджиков, соли соли 1900) ва «Очерхи этнографӣ дар бораи қӯҳҳои Зарафшони Қаротегин ва Дарвоз» (Этнографические очерки Зеравшанских гор Каратегина и Дарваза, соли 1903) китоби Н.В. Богоявленский «Қӯҳистониёни болооби Амударё, очерки антропологӣ» (Горцы верховьев Амударьи, антропологический очерк, соли 1908) нашр гардиданд, ки маълумоти зиёди этнографӣ ва таърихиро дар бар гирифтаанд.

Боиси қайд аст, ки дар давоми се экспедитсия, ба А.А. Бобринской, А.А. Семёнов ва Н.В. Богоявленский муюссар гарди, ки системаи мукаммали маълумотҳоро доир ба минтақаи Қӯҳистони Бадаҳшон ҷамъоварӣ намоянд. Ҳудуди таҳқиқотҳои А.А. Бобринской низ хеле васеъ буданд ва аз шимоли Россия оғоз гардида, то Помирро дар бар гирифтанд. Дар ҳудуди Помир ӯ ҳамчун маркази таҳқиқот мавзеи Ваҳонро интихоб

¹Семёнов А.А. Из области религиозных верований шугнанских исмаилитов, // Мир ислама. – 1912, С. 550; Семёнов А.А. Взгляд на Коран в восточном исмаилизме. - Иран том 1, 1926.: Издательство Академии наук СССР. – Ленинград., 1927.

мекунад, аммо дар баробари ҳамин вай имкон пайдо намуд, то ба дигар минтақаҳои Кӯҳистони Бадахшон ба монанди Шоҳдара, Шуғнон, Дарвоз, Ванҷ сафар кунад, то ки маълумоти барои таҳқиқот заруриро дастрас намояд. Ҳамчун роҳбари экспедитсия, вай тавонист дар доираи мақсади гузошташуда, мутахассисонеро интихоб намояд, ки дар давоми сафар дар самти таҳқиқоти экспедитсия ўро ҳамкорӣ намоянд. А.А. Семёнов ҳамчун забоншинос ва тарҷумони А.А. Бобринской ва Н.В. Богоявленский ҳамчун аксбардор ба пуррагӣ аз уҳдаи вазифаҳои дар наздашон гузошташуда баромаданд. Бояд қайд кард, ки А.А. Семёнов инчуни вазифаи рассоми экспидитсияро ичро намуд. Вай ҳанӯз дар давраи таҳсил дар институти Лазарев аъзои рассомони ҷавон буд ва дар давраи омӯзиши антропологияи мардуми Помир вазифаи рассомро хуб ба сомон расонид.

Масъалаи дигаре, ки дар таҳқиқотҳои А.А. Бобринской ба хубӣ мушоҳида мешавад, ин шавқи бениҳоят зиёди ў нисбати эҷодиёти мардумӣ мебошад. А.А. Бобринской маблағи зиёдеро масраф мекард, то ки пардаҳои Дарвозиро ба Россия расонад, инчуни ў маблағи зиёдро сарф мекард, то ки техникаи камёфти аксбардориро барори экспедитсия ҳаридорӣ намуда, акси иморатҳо, шахсиятҳо ва наққошиҳоро барои олимон ва таҳқиқотчиён дастрас намояд. Таҳлили осори умумии корҳои илмии А.А. Бобринской оид ба Помир нишон дод, ки онҳо бештар ҷиҳатҳои маънавӣ доштанд. Граф А.А. Бобринской дар китобҳои худ «Наққошии тоҷикони кӯҳистони Дарвоз», «Мазҳаби исмоилии сарзамини бухорогии рус дар Осиёи Миёна» ва «Кӯҳистониёни болооби Панҷ» дунёи маънавии мардумро бо инъикоси он дар хаёти ҳаррӯза баррасӣ мекунад. Ў тавонист фарҳанги наққошии тоҷикони кӯҳистони Дарвоз, оинҳои мазҳабӣ ва маънавиёти исмоилия, урфу одати дехқонон, маънавиёти оиладорӣ, зироаткорӣ ва дигар паҳлуҳои зиндагии мардумро мавриди таҳқиқ қарор дихад. Аммо дар баробари ҳамин ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ низ дикқат медод. Аз нуфузи худ дар системаи давлатдории Россия истифода бурда, ў доир ба масъалаҳои камбизоатии мардум, танзими андозҳо, ҳифзи муҳити зист, сиёсати давлатӣ,

эхтироми анъанаҳои мардум ва дигар самтҳо ба ҳукуматдорони рус тавассути «Ҷамъияти ҷуғрофиявии рус» таклифҳои сершумор пешниҳод менамояд. Ҳанӯз дар ҳамон давра граф А.А. Бобринской ба ҳифзи ин дунёи маънавии мардум даъват мекард ва ин сабаб гардид, ки садҳо олимон дар давраҳои минбаъда, маҳз ҷиҳати маънавии фаъолияти мардуми минтақаро ҳамчун асоси таҳқиқотҳои худ интихоб намуданд.

Боби якумро ба итном расонида, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки граф А.А. Бобринской ҳанӯз аз аёми ҷавонӣ роҳи илмро интихоб намуд ва шароити хуби моддӣ барои амалӣ гардидани нақшаҳои вай мусоидат кард. Экспедитсияҳои А.А. Бобринской на танҳо барои иштирокчиёни онҳо, балки барои институтҳо ва донишгоҳҳои бузургтарини он давра ҳамчун таҳқиқоти таҳлилии мардумшиносии Осиёи Миёна хизмат карданд. Ҳуди А.А. Бобринской бошад натиҷаи ин таҳқиқотҳоро дар китобҳои худ инъикос кард ва онҳо то ба имрӯз ҳамчун сарчашмаи муҳими илмӣ хизмат меқунанд.

БОБИ П. ИНЬИКОСИ ТАЪРИХИ ПОМИР ДАР АСАРҲОИ А. А. БОБРИНСКОЙ

2.1. Вазъи сиёсии Помир дар охири асри XIX

Азвои минтақа дар арафаи сафарҳои А.А. Бобринскойро омӯхта, онро бояд ҳамчун як қисми таърихи муносибатҳои Англия ва Россия ба эътибор гирифт, зоро тамоми воқеаҳо ва нақшаҳое, ки дар байни ин давлатҳо амалӣ мешуданд, хоҳу ноҳоҳ ба қисмати тоҷикони Помир таъсир мерасониданд.

Бо мақсади ҷамъоварӣ намудани маводи зарурӣ доир ба вазъияти ин минтақа, ба ин ҷо намояндагони давлатҳои Аврупо бо супоришиҳои мухталифи тиҷоратӣ, илмӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ равона мешуданд. Аз солҳои 20-уми асри XIX сар карда, ба минтақаи Ҳурисон ва Осиёи Миёна Стоддарт, Фрейзер, Александр Бёрнс, Чон Вуд, Оле Олуфсен ва дигар мӯҳакқиқон сафар намуданд ва барои давлатҳои ҳудуд доир ба ин минтақа маълумоти заруриро дастрас мекарданд. Бояд гуфт, ки дар миёни ин мӯҳакқиқон низомиён низ буданд, чунончи А. Бёрнс дар сухбат бо қушбегии Бухоро ҳудро ҳамчун афсари Ҳинд¹ ва О. Олуфсен бошад, ҳамчун афсари даниягӣ муаррифӣ карданд. Сайёҳи англис А.Бёрнс тавассути хатсайри Кобул – Ҳиндукуш – Қундуз – Бухоро гузашта, аз мавзеи Қӯҳи Лаъл дидан мекунад. Вай аз ҷумла менависад, ки ин кӯҳ дар наздикии водии Форон ҷойгир аст. Иштироки фаъоли низомиён дар таҳқиқи Осиёи Миёна аз мақсадҳои стратегии ин давлатҳо шаҳодат медод. Дар самти омӯзиши Осиёи Миёна аврупоиҳо нисбат ба русҳо хеле пеш рафтанд ва аввалин маълумотҳо доир ба ин минтақа маҳз дар сарчашмаҳои аврупой дарҷ гардиданд.²

Дар ин давра маркази асосии муқовиматҳоро тиҷорат ва мубориза барои бозори Осиёи Миёна ташкил медод. Дар баробари воридшавии молҳои давлатҳои Аврупо ва Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна, пешравии тиҷорати давлатҳои Аврупо муайян гардид, зоро моли истехсоли Россия нисбат ба моли давлатҳои Аврупо қимати баланд дошт ва аз ҳамин сабаб ба

¹Негматов Д.Н. Отражение истории Бухары и Афганистана первой половины XIX века в работе А.Бёрнса «Путешествие в Бухару». – Душанбе, 2019. - С. 35.

²История таджикского народа:. Дониш. – Душанбе, 2010. – С. 466.

ракобати озод бо молҳои аврупой тоб оварда наметавонист. Аз тарафи дигар, Ҳукумати подшохии Россия ҳамаҷониба қӯшиш мекард, ки аз муқовимати ошкоро бо Англия дурӣ ҷӯяд ва ин мавқеи дипломатияи русҳоро дар гуфтушунидҳои байналмилалӣ заиф мегардонид.

Дар ахбори худ аз соли 1859 роҳбари ситоди Оренбург А.А. Артсимович менависад, ки тиҷорат бо Осиёи Миёна барои Россия муғид нест, зеро воридоти моли кишварҳои Осиёи Миёна ба бозори Россия ду – се баробар аз воридоти моли Россия ба бозори Осиёи Миёна зиёд аст ва аз ҳамин лиҳоз мақсади асосӣ аз он иборат аст, ки ба муқовимати ошкоро бо Англия дар ин минтақа роҳ надиҳем».¹

Вазъи сиёсии Бадаҳшон дар нимаи дуюми асри XIX тағиیر меёбад. Сарҳади Афғонистон торафт ба шоҳигарии Вахон, Шуғнон, Ишкошим ва Рӯшон наздик мешавад. Афғонҳо соли 1859 Қундузро гирифта, баъдтар Бадаҳшонро истило намуданд. Омӯзиши Помир аз тарафи русҳо низ дар ин солҳо авҷ мегирад. Аз таҳқиқотҳои пурра оид ба Осиёи Миёна дар он замон китоби И.П. Минаев барои таҳқиқотчиён ҳамчун дастурамал хизмат мекард, ки дар он муаллиф навишта буд:² «Таърихи қадимаи саргаҳи дарёи Оқсу (Амударё) то ҳоло навишта нашудааст. Агар масъалаи омӯзиши таърихи қадимаи он ба роҳ монда шавад, он танҳо дар асоси ёдгориҳои моддии ин минтақа маълум мегардад».³

Оғози фаъолияти русҳо дар ин минтақа ба давраи истилои афғонҳо дар Помир рост омад. Оид ба нуфузи ҳокимияти афғонҳо ҳамин далел шаҳодат медиҳад, ки ҳангоми ба ин сарзамин омадани Б.Л. Громбачевский мири Вахон вайро қабул карда, ба ҳокими афғонҳо хабар медиҳад. Аз Файзобод ба ӯ фармон медиҳанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо мир Алимардоншо писари Фатҳалишо, ки он вақт мири Вахон буд, Б.Л. Громбачевскийро аз ин ҳол хабардор мекунад. Вақте ки Б.Л. Громбачевский ин минтақаро тарқ кард,

¹ История таджикского народа:. Дониш. – Душанбе, 2010. - С. 467.

² Минаев И.П. Сведения о странах по верховьям Аму – Даръи (по 1878 год). 1879. - 281 с.

³ Шоинбеков Ф. Аз таърихи омӯзиши ёдгориҳои таърихии Помир. / Шоинбеков Ф// – Вестник педагогического университета, № 5 (66) Душанбе. – 2015. - С. 250-254.

Алимардоншо фаҳмид, ки афғонҳо барои ин кор ӯро наҳоҳад баҳшид ва аз тарси ҷазо бо ахли хонаводааш ва боз 60 нафар сокинон Ваҳонро тарқ карда, ба Гилгит меравад. Ду бародари вай низ ин ватанро тарқ карда, ба Ҳитой раҳсипор мешаванд. Ин воқеаро ба А.А. Бобринской мардуми маҳаллӣ нақл карданд.¹

Бояд қайд кард, ки русҳо аз аввали ворид шудан ба Осиёи Миёна аҳамияти стратегии Помирро дарк накарданд. Капитан Г.А. Арандаренко, ки бо супориши генерал - губернатори Туркистон Кауфман вазъи сиёсии минтақаро таҳлил кардааст, дар муқоиса ба таҳлилҳои А.А. Бобринской мавқеи муҳими геополитикии Помирро нишон намедиҳад. Аммо ин омилро Г.А. Арандаренко ба фоидаи нигаҳдошти антропогенез ва этногенези мардуми қӯҳистон нишон медиҳад. Г.А. Арандаренко менависад, ки ин диёри дурдаст ва арзиш надошта, хеле кам диққати аҷнабиёнро ҷалб мекард. Аз ин лиҳоз табадулотҳои этнографӣ дар ин минтақа мушоҳида намешаванд. Аз ин рӯ, бекигарихои Қӯлоб, Балҷувон, Дарвоз, Шуғнон, Маҷтоҳ, Киштут, Могиён ва дигар минтақаҳои қӯҳистон ба мустақилияти маҳдуд ноил гардиданд.²

Чизе ки дар ҳаёти мардуми ин минтақа А.А. Бобринской ва дигар олимону сайёҳонро дар ҳайрат мегузошт, ин бозорҳои ғуломфуруши буданд, ки то ба ҳамин давра озодона амал мекарданд. Ин ғуломонро афғонҳо дар натиҷаи ҳучумҳои худ ба даст оварда, дар бозорҳои Файзобод, Қобул, Балҳ ва дигар шаҳрҳо ба фурӯш мемонданд. Чуноне ки А.А. Бобринской қайд мекунад, нарҳи ҷавони бачамард 50 рубл, муйсафед то 5 рубл ва духтари ҷавон то сад рубл мерасид. Ин бозори ғуломфуруши дар Файзобод ҷойгир шуда, таҳти назорати мири Бадаҳшон амал мекард.³ Мири Бадаҳшон гоҳ - гоҳ ба миرونни маҳаллӣ ба мисли мири Ваҳон ҳадяҳои ноҷиз равон мекард ва ин аломати онро дошт, ки ба дарбори вай бояд 40-50 нафар одамон равон

¹ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянҷка (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908. - С. 88.

² Арандаренко Г.А. Бухара и Афганистан в начале 80-х годов XIX века. – М., 1974. - С. 41.

³ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянҷка (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908. - С. 63.

намоянд.¹ Дар баробари ин мири Вахон соле як маротиба бо ҳадя ва тухфаҳои зиёд ба назди мири Бадахшон мерафтанд. Дар қатори ҳадяҳои сершумор инчунин мардон ва занонро бо худ мебурданд. А.А. Бобринской аз суханони оқсақолҳои Вахон менависад, ки мири Вахон бо ҳокимони Чатрол, Кунҷит ва Шуғнон хешутаборӣ дошт, зеро онҳо духтаронашонро ба миран ба шавҳар медоданд.² Дар баробари ин ў менависад, ки муносибати мири Вахон ва мири Шуғнон (Шамир) он қадар хуб набуд. Ҳатто воқеаҳое мешуданд, ки шуғнониҳо ба деҳаҳои Вахон ҳамла мекарданд ва чизу чораашонро бо чорво гирифта мебурданд ва ин ҳама шабона рух медод. Мардумони Вахон аз ҳамлаҳои шабонаи шуғнониҳо дигар илоҷе наёфта, дар соҳили чапи дарё дидбонгоҳҳо соҳтанд, то ки аз он ҷо роҳро назорат кунанд.³ Ин дидбонҳо дар ҳар ду соҳил ҷойгир шуда, бо мушоҳидай наздишавии қувваи бегона, дархол ба ҳамдигар хабар мерасониданд. Додани хабар одатан тавассути гирондани оташ амалий мешуд. Агар рӯзона хабар додани мешуданд, дуди бисёрро сар медоданд ва агар дар шаб бошад, он гоҳ оташи бештар аланга мезаданд. Қобили зикр аст, ки ин усули хабаркунӣ хеле хуб ба роҳ монда шуда буд.

Мирони Вахон аз ҳисоби заминҳои худ даромад ба даст меоварданд. Илова бар ин ҳар хонавода мебоист ба мир як гӯсфанд ва як коҳа равған мефиристод. Агар мир ягон меҳмон қабул мекард ва чизе аз мардум талаб мекард, бояд мардум талаби вайро ичро мекард. А.А. Бобринской хонаи мири Вахонро хеле сода меҳисобад ва қалъаи Панҷаро, ки хонаи мири Вахон ҳисоб мешуд, ҳамчун қалъаи вайрона тасвир мекунад. Вай аз ҷумла менависад, ки «қалъа хеле вайрона менамояд, ба ғайр аз манораҳое, ки аз ду тарафи он сохта шуданд ва ба он зеби иморатҳои шарқиро медиҳанд.⁴ А.А. Бобринской инчунин расми ин қалъаро овардааст, ки ин имконият медиҳад, вазъи имрӯзai онро бо давраи муаллиф муқоиса намоем. А.А. Бобринской аз суханони Т. Гордон менависад, ки хонаи мири Вахон Фатҳалишоҳ ба мисли

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 62.

²Ҳамон ҷо. – С. 61.

³Ҳамон ҷо. - С. 90.

⁴Ҳамон ҷо. - С. 64.

хонаҳои дигар аз таҳти поёни ва болоӣ иборат буд ва дар он кӯрпаҷаҳо ва болишт барои меҳмонон дар шакли ҷорқунҷа гузашта шуданд. Дар болоӣ бом равзана буд, ки тавассути он дуди оташдон мебаромад. Барои ворид шудан ба хона, мебоист аз миёни саисхона (аспхона) гузашт, ки ин одати хонасозии маҳаллӣ буд.¹ Мир ҳеч гоҳ бо роҳи зӯрий чизеро аз мардум намегирифт. Яке аз манбаъҳои дигари даромади мир тӯхфаҳои соҳибони корвонҳо ба ҳисоб мерафт. Онҳо ҳангоми гузаштан аз ин заминҳо ба мир тӯхфаҳо медоданд. Мир дар навбати худ барои онҳо бехатариро таъмин мекард. Ҳангоми рафтани корвонҳо ба тарафи Сарикӯл, мири Вахон 15-20 нафар аз навкарони худро бо онҳо мефиристонд, то ки дар роҳ қирғизҳо ба онҳо ҳамла накунанд. Дар бозгашт аз заминҳои Хитой боз ин навкарҳо онҳоро пешвоз мегирифтанд. Барои ҳамин хизматҳо ба гуфти сокинон онҳо ягон музд намегирифтанд.²

Аммо вазъияти сиёсии ин минтақа танҳо ба мирани Бадаҳшону Вахон вобастагӣ надошта, бештар дар доираи зиддиятҳои Россия ва Англия ҷараён мегирифт. Аз охири солҳои 70-уми асри XIX сар карда, рақобати русҳо ва англисҳо ба авчи баланди худ расид. Соли 1873 мутобики шартномаи Россия ва Англия Помир ҳамчун қисми хонигарии Ҳуқанд ба ҳайати Россия дохил гардид. Отряди генерал М.Д. Скобелев, ки соли 1876 ин заминҳоро таҳқиқ намуд, зуд ба Туркистон баргашт. Аммо иштибоҳи асосии русҳо дар он буд, ки онҳо гарнizonи ҳарбии худро дар минтақаи Мурғоб ҷойгир намуда, диққати бештарро ба сарҳад, бо Хитой доданд ва аз чунин вазъият афғонҳо истифода карда, истилогарии худро дар заминҳои Шуғнон, Вахон ва Рӯшон идома доданд. Илова бар ин англисҳо дар минтақаи Помир истихбороти худро ҷойгир карданд. Дар бораи сиёсати пур аз макруғ фиреби англисҳо А.Е Снесарёв чунин навишта буд: «Помир ин минтақаест, ки дар ин ҷо дур аз ҳеч ягон назорат қалби ҳақиқии шаҳси алоҳида ё фарҳанг ошкор мешавад. Агар шумо дар китобҳои англисӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳс ва баробарии онҳо

¹ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянҷка (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908. - С. 63.

² Ҳамон ҷо. - С. 64.

мехонед, аммо дар ин чо мебинед, ки чӣ тавр як афсари англис собиқ ҳокими маҳаллиро торсакӣ мезанад, ҳайрон нашавед, инро Албионаи зирак (англисҳои зирак) меноманд. Агар шумо дар китобҳои англис оид ба мағҳуми сарҳад, вазифаҳои он ва нақши он дар ҳифзи давлат меҳонед, аммо дар Помир мебинед, ки чӣ тавр англисҳо қоидаҳои одии мантиқро рад мекунанд, ҳайрон нашавед, инро Албионаи зирак меноманд. Заминҳои шимоли Чатрол, ки дар он чо аз замонҳои пеш мардуми Вахон ҷароғоҳи тобистона доштанд, дар як дам бо қарори англисҳо барои мардуми Вахон замини ҳориҷӣ гардид».¹ Экспансияи ҳарбии Англия тавассути дастгоҳи ҳарбии афғонҳо дар Помир амалӣ гардид. Бо ҳамин роҳ Англия се вазифаро меҳост иҷро намояд: аввалан сарҳади мустамликаҳои худро дар Ҳинд аз наздикшавии Россия ҳифз намояд, дувум пеши роҳи тиҷорати Россияро гирад ва сеюм бо ҳамин роҳ Помирро ба ҳайати худ шомил созад.² А.А. Бобринской ин роҳро чунин тасвир мекунад: «Помириҳо ба Ҳиндӯкуш ва ағбаҳои вай то Ҳинд такя карда, ҳамчун корд Афғонистон, Туркистон, Хитой, Ҳиндустони шимолу-ғарбӣ ва Осиёи Фарбиро аз ҳам ҷудо мекунанд».³ Аз ин суханон бармеояд, ки тавассути Помир ҳар як давлат метавонист мавқеи стратегии худро дар ҷор минтақа, ки онҳоро А.А. Бобринской ёдовар мешавад, пурзӯр созад. Айнан дар ҳамин давра, вақте ки ҳуҷуми афғонҳо ба заминҳои соҳили рости дарёи Панҷ оғоз гардид, соли 1883 ба Помир аз тарафи маъмурияти подшоҳии Россия экспедитсия бо сардории Д.В.Путята фиристонида шуд. Дар ҳайати ин экспедитсия геологи рус Д.Л. Иванов низ ширкат варзид ва онҳо маълумоти зиёдеро ҷамъоварӣ намуданд. Д.Л. Иванов ба деҳаи Сарези ноҳияи имрӯзаи Рӯшон, ки соли 1911 бо банд шудани қӯҳпораи Усой зери об мемонад, низ сафар кард ва ин маълумоти онҳо имкон

¹Снесарёв А.Е. Восточные статьи. // Туркестанские ведомости, 22 июня 1903 г., № 50. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/tubrikator/0303_03|978-5-88431-277-7 © МАЭ РАН раздел Этнография.

²Шушкова Маргарита Евгеньевна Организация управления Туркестаном в начале XX века
Специальность: 07.00.02 – «Отечественная история» Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук доктор исторических наук, профессор Александра Юрьевна Бахтурина. – М., 2015,

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваҳанцы и ишқашимцы). – М., 1908. - С. 4.

медиҳад, ки ҳаёти мардуми ин дехаи азбайнрафтаро таҳлил намоем.¹ Аммо экспедитсия баъди расидан ба дехаи Сардем, боз ба Мурғоб баргашт.² Сиёсати дугонаи Россия ва боварии онҳо ба ҳукумати Англия, инчунин мухолифат ва тазодҳо дар рафтори ҳарбиёни рус нисбат ба мардуми минтақаи Помир сабаби он гардиданд, ки дар давоми 10 сол ин минтақа зери зулми афғонҳо қарор гирад.³ Дар давоми ин солҳо сарбозони рус дар Помири Шарқӣ худро бетараф гирифтанд, то ки муносибати онҳо бо англисҳо бад нагардад. Аммо ин кӯтохфикрии онҳо сабаби боз ҳам афзудани нуфузи Англия дар Помир гардид. Чунон ки Б. Искандаров қайд мекунад, бетарафии ҳукумати Англия аз як тараф ва ҳукумати Россия аз тарафи дигар сабаби боз ҳам шадид гардидани зулми лашкари Абдураҳмонхон дар минтақаи Кӯҳистони Бадахшон гардид.⁴ Аммо бетарафии Англия нисбат ба воқеаҳои Помир сабаб дошт, зеро Англия меҳост бо ҳамин роҳ ин заминҳоро ба ҳайати Афғонистон дароварда, нуфузи худро дар ин минтақа тақвият бахшад. А.А. Бобринской аҳамияти ин минтақаро барои англисҳо ва афғонҳо дар он мебинад, ки тавассути Помир онҳо ба сарҳади Хитой пурра наздик мешаванд.⁵

Танҳо баъди он, ки англисҳо ба Афғонистон пайвастани Помирро дар нақша гузоштанд, русҳо ба ҳучум гузаштанд. Ин сиёсати подшоҳи рус сабабгори марги ҳазорҳо нафар одамони бегуноҳи Помир гардид. Аз соли 1883 то соли 1893 вазъи тоҷикони Помир хеле вазнин гардид. Сабаби асосии ин душвориҳо ҳучуми афғонҳо ба заминҳои соҳили рости дарёи Панҷ буд. Дар ин давра бо дастгирии ҳукумати Англия амири Афғонистон Абдураҳмонхон лашкарашро барои ишғоли ин заминҳо фиристод. Азбаски аҳолии маҳаллӣ дар дasti худ силоҳ надошт, афғонҳо ба осонӣ тамоми заминҳои соҳили рост - Шуғнон, Вахон ва Рӯшонро то ба Шоҳдара ишғол

¹Шоинбеков Ф.Н. Аз таърихи омӯзиши ёдгориҳои таърихии Помир./ Шоинбеков Ф.Н.// Вестник Педагогического университета, № 5 (66). – Душанбе, 2015. - С. 250-254.

²Ҳамон ҷо . - С. 250 - 254.

³Терехов Виктор Петрович Государственная политика России, СССР и Российской Федерации по отношению к Памиру (вторая половина XIX – начало XXI в.) Специальность 07.00.02 – Отечественная история Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2011.

⁴Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века:. Дониш. – Душанбе, 2012. - С. 302.

⁵Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 6.

намуданд. Сабаби ин юриши афғонҳо дар он буд, ки бо ҳамин роҳ ҳукумати Англия меҳост пеши роҳи лашқари русро гирад, ки рӯз аз рӯз ба сарҳади Ҳинд торафт наздик мешуданд. Мақсади асосии англисҳо таъмини минтақаи бехатарӣ дар шимоли Ҳинд буд, ки он минтақаи Вахон ба ҳисоб мерафт. Англисҳо медонистанд, ки дар ин масъала бо русҳо бояд музокирот кунанд ва дар арафаи ин музокирот меҳостанд ҳар чӣ бештар заминҳоро ба даст дароранд. Доир ба мақсадҳои Англия дар Помир ҳамин шаҳодат медиҳад, ки соли 1888 Б.Л. Громбачевский дар наздикии қӯли Қароқӯл афсари англис Литлдейро бо ҳамсара什 воҳӯрд, ки бо баҳонаи шикор ин мавзеъхоро меомӯҳтанд.¹ Аз бедодгариҳои афғонҳо мардум аз ин минтақаҳо ба тарафи водии Ғунд, Мурғоб, Сариқӯл, водии Фарғона ва Дарвоз фирор карда, дар ин заминҳо паноҳ мечустанд. Дар қисме аз ин минтақаҳо фирориён таҳти ҳимояи ҳарбиёни рус қарор гирифтанд. Мавқеи русҳо, ки онро А.А. Бобринской «нишаси бе мақсад»² номида буд, то соли 1891 давом кард. Соли 1891 англисҳо ошкоро ба Помир ворид шуда ва онро ба майдони ҳарбу зарб табдил додани шуданд. Баъди муроҷиатҳои сершумор ва гирифтани пеши роҳи пешравии афғонҳо ба тарафи сарҳади Мурғоб, ки дар ҳайати Россия буд ва барои хифзи шарафи империяи рус, бо фармони Генерал губернатор барон А.Б. Врёвский соли 1891-1892 отряди рус бо роҳбарии подполковник Н.Н. Юденич ва капитан Л. Скерский ба ҳудуди Шугнон ворид шуданд.³ Соли 1893 бошад, отряди экспедиционӣ бо роҳбарии генерал М.Е. Ионов ба Помир ворид мешавад. То соли 1894 отряди сарбозони рус тамоми заминҳои соҳили рости дарёи Панҷро аз афғонҳо озод мекунад ва соли 1895 миёни Англия ва Россия шартнома оид ба тақсими Помир баста мешавад. Мувоғиқи ин шартнома аз миёни қӯли Зорқӯл дар Помири Шарқӣ то Дарвоз заминҳои соҳили рости дарёи Панҷ ба тарафи Россия мегузарад. Ин шартнома барои мардуми ин заминҳо оромӣ ва осудаҳолиро таъмин намуд ва инчунин роҳи таҳқиқоти ин кишварро барои олимон кушод.

¹ Постников А.В. Схватки на Крыше мира. – М., 2001. - С. 245.

² Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкаки). – М., 1908. - С. 5.

³ ТАГЕЕВ Борис Леонидович. – Русские над Индией. Очерки и рассказы из боевой жизни на Памире. — СПб., тип. В. С. Эйтингера, 1900. — 254 с. militera.lib.ru

Вазъияти ин давраро таҳлил карда, қайд кардан зарур аст, ки дар давоми 10 сол, аз соли 1883 то соли 1893 сарбозони рус дар Мургоб худро бетараф гирифта, ба мурочиатҳои мардуми Шуғнон, Вахон, Рӯшон ҷавобе надоданд. Сабаби инро дар сиёсати дипломатҳои Россия дидан мумкин аст, ки бо ҳар роҳ меҳостанд муносибати хубро бо Англия ҳифз намоянд. Аммо ин кӯтоҳандешии онҳо сабаби боз ҳам афзудани нуфузи Англия дар Помир гардид. Дар ин минтақа русҳо манфиати худро дуруст дарк намекарданд ва ҳатто дар миёни роҳбарони Русия онҳое низ буданд, ки ин ҳарҷҳоро бехуда меҳисобиданд. Аммо тоҷирони Англия ин гуна фикр надоштанд ва яксон боигарии ин минтақаҳоро ба давлати худ қашонида, иқтидори Англияро пурзӯр намуданд. Россия бошад бо бозорҳои Осиёи Миёна қаноатманд шуда, аз юриш ба сарзамини «марвориди тоҷи шоҳи Англия» саркашӣ мекард. А.А. Бобринской менависад, ки «мо аз як тараф муҳофизат мекунем ва аз тарафи дигар мавқеи хубро ба дasti душман медиҳем».¹ Аз тарафи дигар фикри ҳуҷум ба Ҳинд, орзухои Ҳинд ва поход ба Уқёнуси Ҳинд дар мақолаҳои рӯзномаҳои Петербург ҷойи асосиро гирифт, аммо ин орзухои Россия дар рӯи варақ бокӣ монданд.² Ин буд, ки фаъолияти англисҳо бештар гардид ва онҳо аз ҳудуди Афғонистон гузашта, ба Помир наздик мешуданд. Т.Г. Абаева қайд мекунад, ки ҳукumatдорони англис ҳаматарафа қӯшиш мекарданд, ки заминҳои Шуғнон, Вахон ва Рӯшонро ба Афғонистон муттаҳид созанд, аммо русҳо зид баромаданд, зоро дар чунин маврид сарҳади Афғонистон ба ҳонигариҳои Ҳӯқанд, Бухоро ва Қошғар наздик мешуд.³

Танҳо бъди он ки англисҳо роҳи Сринагар - Гилгитро соҳтанд, русҳо аз мақсадҳои аслии онҳо дар масъалаи Помир воқиф гардиданд. 29 апрели соли 1892 дар яке аз маҷлисҳои олимакоми Россия қарор дар бораи фиристондани лашкари Россия ба Помир - ба сарзамини Шуғнон, Вахон ва Рӯшон қабул карда шуд. Бъди қабул шудани ин қарор, фаъолияти артиши Россия дар ин минтақа комилан дигар мешавад ва онҳо бо амалиётҳои худ ба

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 4

²Кубанов Г.К. Проекты Российских военных экспедиций в Индию в XIX веке: причины и цели. / Кубанов Г.К./ Томск: Вестник Томского государственного университета, 2007. № 298, С. 96-97.

³Абаева Т.Г. Памиро – гиндукушский регион Афганистана в конце XIX начале XX века. – Ташкент, 1987. - С. 30.

ҳоки Шуғнону Рӯшон ворид мешаванд. Дар давоми соли 1895 заминҳои Шуғнон, Вахон ва Рӯшон (Помири Фарбӣ) пурра аз афғонҳо озод ва ба ҳайати Бухоро ҳамроҳ мешавад.¹

Солҳои 1891-1894 подполковник А.Г. Скерский харитаи минтақаро тартиб дода, дар водии Вахон ва Мурғоб ва роҳҳои асосии гузаштан ба Ҳиндро муайян месозад. Соли 1892 мавзеи Дарвоз аз тарафи капитан П.А. Кузнетсов таҳқик мешавад. Капитан П.А. Кузнетсов хатсайри Покотилоро тақрор намуда, роҳҳои кӯҳӣ ва урғу одати мардуми Дарвазро меомӯзад.² Моҳи июли соли 1894 дастаи сарбозони рус бо фармондехии М.Е. Ионов дастаи ғоратгарони афғонро шикаст дода, заминҳои Помирро ба Россия ҳамроҳ мекунад.³ Ба ҳар ҳол дар соли 1895 масъалаи Помир ҳал гардид. Байни Ҳинд ва Помир заминҳои Вахон буданд ва бо талаби Англия онҳо ба Афғонистон гузаштанд. Бастани ин шартнома барои Россия аз он ҷиҳат мухим буд, ки ин сарзамин аз ҷиҳати маъмурӣ ба хонигарии Ҳӯқанд дохил мешуд ва аз ин лиҳоз он қисми генерал губернатории Туркистонро ташкил медод. Чуноне ки Б.Л. Громбачевский менависад: «барои обрӯи Россия ва оромии кишвар ҳалли ин масъала зарурат дошт».⁴ Моҳи июли соли 1895 бо бастани шартномаи байни Англия ва Россия, Помир расман ба ҳайати Россия ҳамроҳ гардид. А.А. Бобринской ба ин қарордод баҳои манғӣ медиҳад ва чунин менависад: «Водии Оқсу, ки Помирро аз ҷануб ва шарқ иҳота кардааст, ба тарафи афғонҳо мегузарад ва мавқei онҳо аз шарқ ба гарб то дидбонгоҳи русӣ пурзӯр мегардад».⁵

13 марта соли 1895 амири Бухоро барои иваз кардани заминҳои Дарвози соҳили чали дарёи Панҷ бо заминҳои Бадахшон дар соҳили рости ҳамин дарё розигӣ медиҳад. Дар аввали соли 1896 амири Бухоро аз Дарвози соҳили рости дарёи Панҷ амалдорони худро бозпас хонда, Сайд Акбаршоро

¹ История Горно – Бадахшанской автономной области, - под ред. Бубновой М.А. – Душанбе, 2005. - С. 350.

² Стеблин Каменский. Россия Афганистан: пути сближения. – М., 2003. - С. 57.

³ Германов В.А. - Российский форпост на «Крыше мира». Геополитический феномен Памирского поста в обеспечение имперских интересов и региональной безопасности. (вторая половина XIX – начало XXI вв.)

⁴ Шушкова Маргарита Евгеньевна Организация управления Туркестаном в начале XX века

Специальность: 07.00.02 – «Отечественная история» Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук доктор исторических наук, профессор Александра Юрьевна Бахтурина. – М., 2015.

⁵ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908.. - С. 5.

беки Вахон ва Эшонқултуқсаборо беки Рӯшон таъйин мекунад ва бо ҳамин тақсимоти сарҳадии Помир байни давлати Россия ва Англия қад - қади дарёи Панҷ ҳал гардид.¹ Дар хусуси иваз кардани заминҳои Дарвози соҳили чали дарёи Панҷ ва гузаштани он ба Афғонистон граф А.А. Бобринской менависад: «Дар самти чали дарёи Панҷ, яъне дар соҳили чали он Дарвози Ҷанубӣ ҷойгир шудааст, ки аз рӯи иттилои кӯҳистониён кишвари нисбатан бой ва сераҳолӣ мебошад. Сокинон изҳори нигаронӣ мекунанд, ки онҳоро ба ихтиёри афғонҳо супоридаанд ва ҳоло гурӯҳ - гурӯҳ ватани ҳудро тарқ мекунанд ва берун аз марзи қаламрави Бухоро маскуният ихтиёр намудаанд».² Ин гуна тақсимотро А.А. Бобринской ба он монанд кард, ки як дехаи Россияро ба ду қисмат тақсим намуда, аз байни он сарҳади ду давлат гузаронда шавад. А.А. Бобринской тоҷикони ҳар ду соҳили дарёи Панҷро як ҳалқ меҳисобид.

Қарордоди соли 1895 байни Россия ва Англия ва тақсимоти нави сарҳад барои мардуми Бадаҳшон натиҷаҳои манғӣ ва мусбӣ дошт. Натиҷаҳои манғии ин қарордод дар он зоҳир гардиданд, ки дар натиҷаи он аксарияти ҷароғоҳҳои сералаф ба ҳудуди Афғонистон дода шуданд. Чунончи дар қисми шимолии Оқсу дар масофаи 80 км - аз Қизил работ то дарёи Чакмак - Танқӯл ва Бозой Гумбаз ҷароғоҳҳо ба Афғонистон дода шуданд. Азбаски ин заминҳо пеш барои ахолии қирғизи Помир ҳамчун ҷароғоҳи зимистона хизмат мекарданд, акнун ин мардум бо аз даст додани ин ҷароғоҳҳо аз шугли асосии ҳуд маҳрум гардиданд. Зиёда аз сад ҳонавода бо ҳамин сабаб ба тарафи Ҳитой кӯҷ намуданд ва дар ҳуди ҳамин сол норасогии гӯшт барои отряди русҳо аллакай эҳсос гардид. Зафъи дипломатияи рус дар масъалаи тақсимоти сарҳадро баъдтар аксарияти амалдорони рус пазируфтанд. Рӯзномаи «Садои ҳақиқат» (Голос правды) дар ин бора навишта буд, ки «агар ба қарордоди Россия ва Англия баргардем, мебинем, ки онро аз аввал то охир англисҳо тартиб доданд ва русҳо танҳо онро имзо намуданд».³ Дар баробари ҳамин

¹ Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века:. Дониш. - Душанбе, 2012. - С. 316.

² Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014.- бо таҳрири Ҷӯраҳон Зоир. - С. 15.

³ Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века:. Дониш. – Душанбе, 2012. - С. 317.

заминҳои Вахон дар соҳили чали дарёи Вахон низ ба Афғонистон дохил гардианд, ки аксарияти чарогоҳҳои мардуми Вахонро ташкил медоданд. Бо аз даст рафтани Вахони соҳили чали дарёи Вахон мавқеи стратегии Россия дар ин минтақа суст гардид, зоро акнун Англия тамоми шоҳроҳи Кароқурумро таҳти назорати худ қарор дод. Дар мавзеи Дарвоз аҳолии соҳили чали дарёи Панҷ заминҳои худро тарқ намуда, аз тарси истибоди афғонҳо ба минтақаи бе ин ҳам камзамини Дарвози соҳили рости дарёи Панҷ гузаштанд.

Дар маълумоти агент Я.Я. Лютша аз 12 январи соли 1905 маълумот дода шудааст, ки қисми сокинони Помир ва Дарвоз ба минтақаи Ҳисору Қӯлоб рафта, дар он ҷо маскун шуданд. Инҳо мардуми гуреза аз Вахон, Шуғнон ва дигар минтақаҳо буданд. Инчунин дар байни онҳо мардуми заминҳои Дарвози соҳили чали дарёи Панҷ буданд, ки заминҳои онҳо ба тарафи Афғонистон гузаштанд. Дар маълумот гуфта мешавад, ки аз шаҳри Файзобод Иноятуллоҳон омаданӣ аст, то ки барои бозгашти онҳо ба заминҳои пештараашон мусоидат намояд.¹

Омили мусбии ин қарордод дар он зоҳир мегардид, ки нооромиҳои наздисарҳадӣ ва зулми афғонҳо дар мулкҳои Шуғнон, Рӯшон, Вахон ва Шоҳдара ба поён расид ва русҳо тавонистанд сарҳадро таҳти ҳимояи худ қарор диханд.

Дастгирии аскарони отряди рус ва таъмини бехатарӣ дар ин минтақаи кӯҳистон имконияти оғоз кардани таҳқиқотҳои Помирро барои олимони соҳаҳои гуногун фароҳам овард. Дар сиёсати хориҷии худ Россия дар минтақаи Помир ва умуман Осиёи Миёна масоили зеринро ҳамчун мақсади стратегӣ мегузорад:

1. Муайян кардани масъалаи сарҳад бо Англия;
2. Таъмини бехатарии муҳаққиқони рус дар Помир;
3. Таъмини агентҳои сиёсӣ дар минтақа;

¹Документ № 7. – Из сообщения, полученного Я.Я. Лютша от доверенного лица, о предполагаемое прибытии афганского наследника в Бадахшан. 12 января 1905 г. // Исламализм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л. 126.

4. Пеш бурдани кори иктишофӣ (разведка) ва дипломатӣ дар минтақа;
5. Ҳамкории ҳарбиён ва корпуси дипломатӣ дар ҳалли масъалаи Помир.¹

Дар мавзеи Мурғоб баъди пурра ба дасти ҳукумати Хитой гузаштани Қошғар вазъияти назди сарҳади русҳо ва Хитой нисбатан мӯътадил гардид. Хитой акнун сарҳади худро дар наздикии Сарикӯл муайян намуда, фақат дар мавридҳои алоҳида ҳарбиёни худро ба минтақаи Мурғоб барои разведкаи ҳарбӣ мефиристонд.² Ба ҳар ҳол дар ин минтақа соли 1892 Хитой аз ҳисоби қирғизҳо, хитойиҳо ва дунгандо ва дигар ҳалқҳои Қошғар як дастаи 1000 нафараво таъсис дода, онро дар сарҳади Мурғоб нигоҳ медошт. Дар муҳофизати ин сарҳад бошад, танҳо 300 нафар сарбози рус ба муқобили онҳо меистоданд.³

Маҳз дар ҳамин гуна шароити сиёсӣ А.А. Бобринской соли 1901 бо охирин экспедицияи илмӣ - таҳқиқотӣ ба Помир меояд. Оид ба фаъолияти граф Алексей Алексеевич Бобринской ва сафарҳои вай ба Помир пеш аз ҳама ҳаминро гуфтан лозим аст, ки амалий гардидани онҳо танҳо баъди ҳамроҳшавии Помир ба Россия имконпазир гардид. Чунон ки худи Н.В. Богоявленский менависад: «Русҳо ба тозагӣ дар ин минтақа ҷойгир шуданд ва афғонҳо бошанд дар соҳили чапи дарё заминҳои навро гирифтанд. Дар бораи ваҳшигариҳои афғонҳо хеле зиёд овозаҳо паҳн шудаанд. Ҳатто задухӯрди ҳарбӣ низ миёни русҳо ва афғонҳо сурат гирифт. Дар яке аз ҳамин гуна ҷангҳо сад сарбози рус отряди афғонҳоро ихота намуда торумор кард».⁴ Н.В. Богоявленский вазъиятро нисбатан беҳтар нишон медиҳад. Аз он ҷумла олим менависад: «Ҳоло нисбат ба сафари пешинаамон (1895) вазъият беҳтар

¹Терехов Виктор Петрович Государственная политика России, СССР и Российской Федерации по отношению к Памиру (вторая половина XIX – начало XXI в.) Специальность 07.00.02 – Отечественная история Авторефератдиссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2011.

²Басханов М.К. Политика Англии и России по отношению к государству Якуббека в восточном Туркестане, в 60-70 годы XIX века. – автореферат диссер. 07.00.05. – М., 1991. - С.12.

³Лужецкая Н.Л. Отчет начальника Памирского отряда В.Н.Зайцева 1893-1894 гг. в архиве рукописей Института восточных рукописей РАН

⁴Ин задухурд дар наздикии Яшикуль рӯҳ дод. Дмитриев С.В., Д. Н. Худоназаров Граф А. А. Бобринской, Н. В. Богоявленский, А. А. Семенов и их путешествия на Памир на рубеже XIX—XX вв.: научные результаты и коллекции Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/

аст. Диdbонгохҳои рус дар ҳама ҷо дида мешаванд. Почтаи рус ба ин ҷо оварда мешавад. Танҳо вазъи обу ҳаво лавозимоти беҳтарро аз сайёҳ талаб мекунад».¹

Вазъияти минтақаи Кӯҳистони Бадахшонро дар давраи сафарҳои граф А.А. Бобринской таҳлил намуда, дар он ҷор ҷиҳати асосиро мушоҳида кардан мумкин аст:

1. Муносибати аҳолии Помир бо ҳарбиёни рус;
2. Муносибати аҳолӣ бо амалдорони амири Бухоро;
3. Номуайяни мавқеи диндорон дар масъалаҳои сиёсӣ ва муносибати онҳо ба ағонҳо.
4. Вазъияти иқтисодии сокинони минтақаҳои Шугнон, Рӯшон, Шоҳдара ва Ваҳон.

Ҳамин ҷор омил дар маҷмуъ вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии минтақаро муайян мекарданд. Дар масъалаи аввал, яъне муносибати аҳолӣ бо ҳарбиёни рус ҳаминро бояд гуфт, ки баъди бастани шартнома байни Россия ва Англия дар соли 1895 мардуми маҳаллӣ аз қашмакашиҳо ва ҷангҳову ҳуҷумҳои ағонҳо ба ин минтақа наҷот ёфт ва ғурезаҳое, ки ба тарафи **Олой** ва Мурғоб (Помири Шарқӣ) фирор карданд, ба ватани худ баргаштанд. Аммо зиндагӣ беҳбуд наёфт, зоро аз соли 1896 дар ин сарзамин ҳокимијати маҳаллӣ пурра ба дasti намояндагони амири Бухоро гузашт. Муборизаи мардуми маҳаллӣ акнун бо ҳокимони нав оғоз шуд. Зоро андозҳои амалдорони амири Бухоро барои мардум вазнин ва гарон буданд. Мувоғиқи тақсимоти ҳудудии аморати Бухоро тамоми сарзамини аморат ба 27 бекигарӣ тақсим мешуд ва дар ҳар яки онҳо ҳоким ё бек сарварӣ мекард. Дар баробари ҳоким инчунин дар ҳар як минтақа қозӣ, раис ва муфтӣ тартиботи ҷомеаро назорат мекард.²

Зарари бештар аз шартномаи Россия ва Англия ба мардуми ҳар ду соҳили дарёи Панҷ расид, зоро онҳо як ҳалқ буданд ва бо ҳамин қарор аз ҳам

¹Дмитриев С.В., Д. Н. Граф А. А. Бобринской, Н. В. Богоявленский, А. А. Семенов и их путешествия на Памир на рубеже XIX—XX вв.: научные результаты и коллекции Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/

²Фафуров Б.Ф. Тоҷикон оҳири асрҳои миёна ва давраи нав. – Душанбе, 1972. - С. 201.

чудо гардиданд. Зарур аст зикр карда шавад, ки дар ин давра рақобати шадиди Британия ва Россия дар минтақа сурат гирифт, ки дар илми таърих бо номи «Бозии бузург» ёд мешавад ва таъсири манфии он дар мақолаи С. П. Сайнаков ва Комилбек А. оварда шудааст¹. Дар хусуси заминҳои соҳили чали дарёи Панҷ ва тағйирёбии бекигарии Дарвоз профессор Ҳ.П. Пирумшоев чунин менависад: «Бобринской заминҳои Дарвазро таҳқик намуда, амлокдориҳои сабиқи он Хоҳон, Қӯф, Шикай, Ҷомарҷ ва қисми чали соҳили панҷии амлокдории Қалъаи Ҳумбро, ки дар асоси ин шартномаи сунъӣ ва ниҳоят ноодилона ба қаламрави Афғонистон гузашта буданд, сарфи назар мекунад. Бинобар мушоҳидаи бевоситаи он сайёҳу мардумшинос мавқеи ҷуғрофии бекигарии Дарвоз, ки онро «Дарвози шимолӣ» ном бурдааст (қисми соли 1895 ба Афғонистон гузаштаи Дарвазро чун «Дарвози ҷанубӣ» меномад), дар қисми рости дарёи Панҷ, пастҳами ғарби кӯҳҳои Помир ҷой гирифтааст. Ин диёри кӯҳӣ аз водиҳои байникӯҳии дарёҳои Ҳингоб, Ванҷ, Язгулому Панҷ таркиб ёфтааст. Ду қаторкӯҳи баланди Дарвоз ва Ванҷ чун бахшгоҳҳои обтақсимкунӣ байни водиҳои ин дарёҳо ҳисоб меёбанд. Ба ин ду қаторкӯҳ боз сеом – қаторкӯҳи Пётри I – ро ҳамроҳ намудан лозим меояд, ки дар сарҳади шимолии Дарвоз ҷой дошта, водии Ҳингобро аз водии Сурхоби Қаротегин ҷудо мекунад. Ҳар се қаторкӯҳ дар саргаҳи Ванҷ бо якдигар гиреҳ ҳӯрда, бо кӯҳҳои Помир оmezish меёбанд. Дар сарҳади ғарбӣ қаторкӯҳи Дарвоз паст шуда, ба суфакӯҳҳо ва сипас ба арракӯҳ ё қаторкӯҳҳои ҳурде, ки нишебиҳои соҳилии водиҳои Ёхсу, Қизилсую кучак ва дигарҳо ташкил мекунанд, мерасанд, Дар ҳудуди бекигарии Қӯлоб онҳо ба пастҳамию теппаҳо табдил меёбанд. Ҳамин тарик, сарҳадоти Дарвоз дар шимол ба Қаротегин, дар шарқ ба суфакӯҳҳои Помир, дар ҷануб ба дарёи Панҷ, ки дар соҳили чали он қисми ба Афғонистон додашудаи Дарвози таърихӣ ва

¹Сайнаков С. П., Комилбек А. Ё. Бозии бузург: рақобати геополитикии Британия ва Россия дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба тақдирӣ тоҷикон./ Сайнаков С. П., Комилбек А. Ё.// Идоракунии давлатӣ. Мачаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – № 4/1 (53). – Душанбе, 2021. – С. 179 – 188.

Бадахшон чой доранд, дар ғарб ба қаламрави бекигариҳои Кӯлобу Балҷувон мерасанд».¹

И.И. Зарубин дар давоми сафари худ ба Помир тақсимоти маъмурии онро чунин нишон додааст: қисми уезди Ӯш ва қисми заминҳои Бухорои шарқӣ – ҷанубӣ қад – қади дарёи Язгулом ҳамчун округи Помир аз ҳайати идоракунии Туркистон ба идоракунии сардори дастаи Помир гузашт. Роҳбари даста бевосита ба губернатори ҳарбии Фаргона итоат мекард. Округи Помир ба ноҳияи шарқӣ (волости Помир ва Орошор), ноҳияи Ҳоруғ (волости Шуғнун ва Рӯшон), ноҳияи Лангар (волости Вахон ва Ишкошим) тақсим шуд. Роҳбарии ноҳияро афсари отряди ҳарбии рус ба уҳда дошт. Ёрдамчии вай волостной управ ё мингбошӣ буд. Мингбошӣ дар навбати худ бавоситаи арбобони худ аз болои қозихо ва оқсақолҳои деха роҳбарӣ мекард.² Ба масоҳати калони қӯҳистон нигоҳ накарда, ин минтақа хеле замин ва аҳолии камшумор дошт. Агар ба ҳар сари аҳолӣ гирем, дар ин ҷо шумораи амалдорони амири Бухоро – оқсақолони деха нисбат ба мавзеи Қаротегин бештар буданд. Аммо бо сабаби камбизоатии мардум дар ин минтақа ва ҳукмронии сохти авлодӣ, сӯистифода аз мансаб дар ин ҷо хеле кам мушоҳида мешуд. Дар баробари ин дар минтақаи Помир ҳариду фурӯши мансаб аз тарафи амалдорони маҳаллӣ мушоҳида намешуд.³ Соли 1895 амир Абулаҳад Эшонқулро намояндаи худ дар Помир таъйин мекунад ва азбаски қалъаи Вамар маркази маъмурии минтақаи Бадахшон буд, бек Эшонқул дар ҳамин ҷо сукунат мекунад.

Дар ҳучҷатҳои бойгонии он давра зикр гардидааст, ки Бек Эшонқул, ки маркази маъмурии вай дар Рӯшон ҷойгир буд, бениҳоят мардумро зулм мекард ва ин гуна муносибат низомиёни русро нигаронӣ мекард, зоро онҳо дар маҷмуъ низоми ин минтақаро таъмин мекарданд. Тақдим намудани унвони «урақо» ба пирони Бадахшон Саид Шоҳзода Ҳасан ва Саид Юсуфалишоҳ бо мақсади ба тарафи амири Бухоро ҷалб кардани онҳо

¹Пирумшоев Х.П. Таърихи Дарвоз. – Душанбе, 2014. – С.34.

²Назаршоев М.Н.- Добровольное вхождение Памира в состав России.- Очерки истории Советского Бадахшана. – Душанбе, 1985. - С. 69.

³Faфуров B.F. Тоҷикон оҳири асрҳоимиёна ва аввали асири нав. – Душанбе, 1972. – С. 202.

натичае надод ва онҳо ба сиёсати маъмурии намояндагони Бухоро шарик нашуданд.¹ Бародарзодаҳои собиқ шоҳи Шуғнон Юсуфалихон – Акбархон ва Мансурхон дар Шуғнону Вахон ҳоким таъйин мешаванд. Аммо мардум ин ҳокимонро напазирифт. Бар зидди Эшонқул касе набуд, аммо Акбархон ва Мансурхонро мардум дар вазифаи ҳоким намехост, зеро халқ ҳоло бедодгариҳои онҳоро фаромӯш накарда буд.

Солҳои сафари А.А. Бобринской ба Помир бо роҳбарии Эдуард Кивекес дар отряди Помир рост омад. Штабс капитан Эдуард Кивекес бо вакфаҳои кутоҳ солҳои 1897—1899, 1901—1902, 1905—1908 сардории дастаро ба уҳда дошт. Бори аввал вай соли 1897 дар ин вазифа капитан В.В. Эггертроп иваз меқунад. Хусусияти ҳамин давра дар он буд, ки соли 1899 муҳлати аз андоз озод будани аҳолии Помир ба охир расид ва намояндагони амири Бухоро дар ҷамъоварии андоз беадолатона рафтор мекарданд. Ин норозигии мардумро ба вучуд овард ва дар ҳамин рӯёруй Эдуард Кивекес бар зидди сиёсати намояндаи амир дар Шуғнон Акбаршо баромада, тарафи мардумро гирифт.

Вазъи сиёсии минтақаи Помир дар солҳои сафари А.А. Бобринской хеле душвор буд. Даҳшати даҳсолаи 1883-1893, ки бо зулму истибоди афғонҳо дар Помир алоқамандӣ дошта, акнун хотима ёфт ва шароити зиндагии мардум хеле душвор буд.

Хулоса, бо тақсимоти сарҳад ва гузаштани Помир ба ҳайати Бухоро вазъияти ин минтақа беҳтар нагардид. Дар ин давра баръакс зиддияти мардум бо ҳокимони нав бештар гардид. Задухӯрдҳои алоҳида миёни ҳокимони маҳаллӣ ва мардум ба назар мерасиданд. Беадолатии ҳокимони нав ва таҳқири мардум ҳукуматдорони Россияро маҷбур кард, ки ба ин масъала даҳолат намоянд. Танҳо баъди дастгирии аҳолӣ аз тарафи сардорони дастаи Помир зулм кам шуд ва ин сабаби асосии муносибати хуб байни аҳолӣ ва афсарони рус гардид. А.А. Бобринской таърихи сиёсии Қӯҳистони

¹Документ № 8. – Из отчета секретаря Российского политического агентства в Бухаре А.А. Черкасова о поездке при памирские бекства. 12 февраля 1905 г. – // Исламизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л., 142 – 143.

Бадахшони Афғонистонро дар давоми 60 соли охир таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки дар сурати сиёсати пурзӯр Россия метавонист ҳанӯз дар солҳои 70 - ум Помирро бо заминҳои соҳили чапи дарё аз Афғонистон гирад, аммо сиёсати калавандай Россия сабаби тохтутози афғонҳо ба Помир ва аз даст додани заминҳои соҳили чапи дарёи Панҷ гардид.

А.А. Бобринской сиёсати Россия ва Англияро ҳангоми сарҳадмуайянкунӣ тавассути дарёи Панҷ нисбат ба тоҷикони Помир зери танқид қарор дода, ин амали мустамликадорони англису русро шабехи тақсим кардани як деҳаи руснишин, аз миёни як кӯча, байни ду давлат донистааст.¹

2.2. А.А. Бобринской ва инъикоси таърихи исмоилия дар Помир

Муҳимтарин мавзӯъ барои А.А. Бобринской дар давоми се экспедитсияи вай фаҳмиши асрори мазҳаби исмоилӣ буд. То давраи охири асри XIX бештари ё аксарияти муҳаққиқони рус ва кишварҳои Ғарб оид ба равияҳои мазкури дини ислом маълумоти хеле кам доштанд. А.А. Бобринской қайд мекунад, ки қисми зиёди маълумотро вай аз суханони се пири исмоилӣ, ки дар Шуғнон зиндагӣ мекарданд, навиштааст. Ин пирони мазҳабӣ бо истифода аз мавқеи худ метавонистанд ошкоро дар бораи мазҳаб ва муридони худ андешаронӣ намоянд.² Чунон ки худи А.А. Бобринской менависад, пирони исмоилӣ оид ба мазҳаби худ ба шахси бегона маълумот намедоданд. Илова бар ин онҳо метавонистанд худро мутаалиқ ба мазҳабе муаррифӣ намоянд, ки ба ҳамон мазҳаб ҳамсuxбати онҳо мансуб бошад.

Дар ҳамин гуна шароит камбудии маълумот роҷеъ ба мазҳаби исмоилӣ, аввалин шуда, А.А. Бобринской барои давлатдорон ва олимони Россия дар бораи мавҷудияти ин мазҳаб ахбор ҷамъоварӣ мекунад. Бояд гуфт, ки дар ин самт русҳо ҳама вақт аз англисҳо қафо мемонданд. Ба фикри мо сабаби

¹Бобринской А. А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908. – С. 4.; Сайнаков С. П. «Масъалаи Помир» ва ҳалли он аз нигоҳи академик Бобоҷон Ғафуров./ Сайнаков С. П. // Алломаи Маҷриқзамин. Маводи Конференсияи илмӣ - назариявии «Академик Бобоҷон Ғафуров – мутафаккири бузурги Шарқ» баҳшида ба 110 солагии зодрӯзи Қаҳрамони Тоҷикистон аллома Бобоҷон Ғафуров.: Нури маърифат. - Ҳуҷанд: 2019. - С. 173.

² Бобринской А.А. Секта исмоилия в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. – С. 2.

асосии пуррагии маълумоти англисҳо оид ба мардуми Помир дар он буд, ки дар ин давра яъне солҳои 1900-1902 дар Ҳиндустон нуфузи сиёсии имоми исмоилиён хеле баланд буд. Огохони III дар Ҳиндустон таъсис додани Лигай мусулмонони Ҳиндро пешниҳод мекунад ва нахуст сарвари ин Лига таъйин мегардад.¹ Илова бар ин, намояндагони ҳукумати англис дар бораи муридони Огохони III дар сарзамини Помир маълумоти кофӣ доштанд, зеро намояндагони Помир гоҳ - гоҳ ба дарбори Огохони III барои расонидани моли саркор сафар мекарданд. Дар давоми сухбатҳои аввалини худ бо мардуми маҳаллӣ, А.А. Бобринской аз онҳо ягон маълумотро дар бораи мазҳаби исмоилий гирифта наметавонад, зеро мардуми ин минтақа ба бегонагон бовар надоштанд ва аз ҳамин лиҳоз бо А.А. Бобринской дар ин мавзӯъ ягон масъаларо муҳокима намекарданд. Бо ҳамин сабаб А.А. Бобринской дар китоби худ менависад: «Сокинони ин ҷо мазҳаби худро пинҳон медоштанд ва ман имкон надоштам, ки дар бораи фалсафа, таълимот ва ҷаҳонбинии тарафдорони ин равия маълумотеро ба даст орам. Ман дар ҳусуси таърихи ин мазҳаб ва таълимоти он ҷизро гуфта наметавонам, танҳо маълумоти муҳтасареро барои хонанда доир ба ин мазҳаб пешниҳод мекунам».² Пас аз пайдо кардани боварӣ нисбат ба А.А. Бобринской пирони исмоилий бо вай оид ба мазҳаби исмоилий сухбатҳо доир намуда, таърихи онро нақл мекарданд. Ин сухбатҳо оид ба фалсафаи исмоилий ягон маълумот надоштанд ва танҳо барои А.А. Бобринской маълумоти таъриҳӣ доданд. А.А. Бобринской инчунин менависад, ки дар ин минтақа ба ҷои масҷидҳо мардум ҳафтае як маротиба дар хонаи пир ё ҳалифа ҷамъ меомаданд ва аз сухбатҳои пир воқиф мегаштанд. Дар рафти ин ҷамъомадҳо онҳо сурудҳои динӣ (маддоҳ) меҳонданд. Аммо А.А. Бобринской мағҳуми сурудро нисбати мадҳияҳонӣ истифода намудааст ва худи мадҳияҳониро шарҳ намедиҳад, зеро ҷӣ тавре ки гуфтем, таҳқиқотҳои вай ҳусусияти тасвирий сатҳии (эмпирӣ) муҳтасар доштанд.

¹Aziz. K.K. Aga Khan III. – London, 1998. - С. 56.

² Бобринской А.А. Секта исмаилия в Бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902 . - С. 3.

Дар давоми сафарҳои худ, А.А. Бобринской тавонист бо баъзе аз пирони мазҳабӣ воҳӯриҳо дошта, аз онҳо доир ба таърихи ин мазҳаб маълумотеро ҷамъоварӣ намояд. Се нафар, аз ҷумлаи пирони мазҳабӣ, ки бо онҳо А.А. Бобринской воҳӯрд: пир Саид Юсуф Алишоҳ, пир Саид Аҳмад ва пир Саид Мурсал буданд. Маълумотҳое, ки аз онҳо А.А. Бобринской ҷамъоварӣ намуд, бештар ҳусусияти иҷтимоӣ доштанд ва дар ин маълумотҳо авлодҳои пирон ва нақши онҳо дар ҷомеаи исмоилий оварда шудааст. А.А. Бобринской институти пирони исмоилиро шарҳ дода, менависад: «Пирон ҳокими пурраи рӯҳ ва ҷисми муридони худ буданд. Тамоми заминҳои исмоилий аз тарафи пирони мазҳабӣ идора мешуданд. Ҳар як мурид бояд ба пири худ итоат намояд».¹ Аз сухбат бо пирони исмоилий А.А. Бобринской дар бораи имоми исмоилий, ки дар шаҳри Бомбай сукунат дошт, маълумот мегирад. Гирифтани чунин маълумот шаҳодат аз он медиҳад, ки пирони исмоилий нисбат ба ниятҳои неки А.А. Бобринской воқиф шуданд ва ин маълумотро пинҳон надоштанд.

Аз сухбат бо пир Саид Юсуф Алишоҳ А.А. Бобринской мефаҳмад, ки исмоилиён инчунин дар қишварҳои Ҳинд, Покистон, Ҳитой ва Афғонистон зиндагӣ мекунанд. Дар Кӯҳистони Бадаҳшон инчунин дар ноҳияи Дарвоз - дар деҳаҳои тарафи Афғонистон, дар Варф, Гумай, Омурд, Ҷомарҷ ва дар тарафи соҳили рост дар деҳаҳои Ҳодара, Зингириё ва Ёғед пайравони мазҳаби исмоилий истиқомат мекунанд.²

А.А. Бобринской аз суханони пир Саид Юсуфалишо аз таърихи номи мазҳаб ва рушди он дар давраи асрҳои миёна, фарқияти он аз мазҳаби шиа маълумот гирифт. Инчунин вай ахбор роҷеъ ба зиндагии имоми исмоилий Султон Муҳаммадшоҳ, ки дар шаҳри Бомбайи Ҳинд истиқомат дошт, маълумот пайдо кард. Оид ба насли пирони Бадаҳшон А.А. Бобринской аз суханони Саид Юсуфалишо фаҳмид, ки дар асрҳои XV ба ин макон чор бародар омаданд. Ин бародарон шоҳ Маланг, шоҳи Ҳомӯш, шоҳи Кошон ва шоҳ Бурҳон ба сарзамини Помир маскан гирифтанд. Аз он ҷумла, пир Шоҳи

¹Бобринской А.А. Секта исмаилия в Бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. - С. 2.

²Ҳамон ҷо. - С.6

Хомӯш дар Кӯлоб, Шоҳ Маланг дар Поршинев ва Шоҳ Бурхон дар Шоҳдара истиқомат мекарданд. Аз рӯи суханони пир Саид Юсуфалишо А.А. Бобринской фаҳмид, ки мазҳаби исмоилӣ дар Бадахшон бо омадани Носири Хусрав паҳн гардидааст. Пас А.А. Бобринской минтақаи аҳолии исмоилиро номбар мекунад, ки онҳо ҳудуди давлати Ҳинд, Ҳитой, Афғонистон ва Бухороро дар бар гирифтанд. Нақши пирҳоро А.А. Бобринской аз суханони пир Саид Юсуфалишо оварда менависад: «Дар тамоми минтақаҳое, ки исмоилиён зиндагӣ мекунанд, пирони исмоилӣ онҳоро роҳбарӣ мекунанд».¹

Бояд зикр намуд, ки пеш аз омадани Носири Хусрав дар Бадахшон мазҳаби исмоилӣ роич буд. Чунон ки доктор Фарҳод Дафтари менависад: «Ҳамон замон Юмгон ҷузъи қаламрави як амири худмухтори Бадахшон Алий ибни Асад буд, ки бо Носири Хусрав робитаи наздик дошт ва худ аз аҳли мазҳаби исмоилӣ буд».² Мувофики ривояти исмоилиёни имрӯза (Бадахшон имрӯз тавассути дарёи Панҷ байни Афғонистон ва Тоҷикистон таксим шудааст), ки доии эрониро Пир ё Шоҳ Саид Носири Хусрав ном мебаранд ва ҳанӯз нисбат ба ӯ эҳтироми зиёде дошта, баъзе аз ашъори асосӣ ва мансуби ӯро ҳифз карданд, маҳз Носири Хусрав исмоилияро дар Бадахшон, минтақае, ки баъдан ба пойгоҳи исмоилиёни низорӣ ва ганҷонаи навиштаҳои онҳо табдил ёфта буд, паҳн кардааст. Воқеан исмоилиёни Бадахшон ва ҷамоатҳои аз онҳо баромадаи минтақаи Ҳиндукуш, ки акнун дар Ҳунзо ва дигар навоҳихои Покистон ҷойгир шудаанд, Носири Хусравро асосгузори ҷамоаташон мешуморанд.³

Тибқи маълумоти «Девони ашъор»-аш ӯ ба Юмгон соли 1059 омадааст. Дар ин ҷо Ҳаким Носир муҳити мусоиди фаъолият ва вазъи хуби эҷодиеро пайдо кардааст, зоро ки амир ва мардумони он ҷо аллакай дар кеши исломи шиаи исмоилӣ буданд ва аз ин рӯ, ӯро дар ин ҷо касе барои ақидааш таъқиб намекард.⁴

¹Бобринской А.А. Секта исмаилия в Бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. - С.12

²Дафтари Ф. Исмоилиён: таъриҳ ва ақоиди онҳо:. Эр – граф. – Душанбе, 2012. - С. 242.

³Ҳамон ҷо. - С. 242.

⁴Носири Х. Сфаронома.: Бухоро. – Душанбе, 2014. - С. 12.

Эҳтимол исмоилия дар Бадахшон пеш аз омадани Носири Хусрав пахн гардид. Дар ин бора худи маълумотҳои Носири Хусрав дар китоби “Чомеъу - л - ҳикматайн” шаҳодат медиҳанд. Дар он оварда шудааст, ки дар Бадахшон амири исмоилия Али ибни Асад ҳукмрон буд ва ў ба Носири Хусрав пешниҳод кардааст, ки ба қасидаи Абухайсам ҷавоб нависад.¹ Маълум мешавад, ки то омадани Носири Хусрав дар Бадахшон мазҳаби исмоилий мавҷуд будааст.

Паҳншавии минбаъдаи исмолия дар Бадахшон, ба хусус дар Шуғнон ва Рӯшон, баъди омадани чаҳор мубаллиги исмоилия - Сайдшоҳи Ҳомӯш, Сайдшоҳ Маланг, Сайд Муҳаммади Исфаҳонӣ бо лақаби Шоҳи Кошон ва сайд Шоҳбурҳони Валий аз Исфаҳон ва Кошон суръат мегирад.²

Дар давоми сафари худ А.А. Бобринской инчунин бо пири Шоҳдара Сайд Аҳмадшоҳ сұхбат мекунад, ки шумораи муридони вай 1500 хонаводаро ташкил медиҳанд. Моҳи августи соли 1901 пир Сайд Аҳмад бо А.А. Бобринской вохурӣ карда, дар хусуси душвориҳои худ бо граф сұхбат мекунад.³ Пир Сайд Аҳмадшоҳ аз Мунҷон бо сабаби таъқиби афғонҳо фирор карда, ба ин сарзамин омад.⁴ А.А. Бобринской инчунин дар китоби худ ҳудуди паҳншавии ин мазҳабро хотиррасон карда, пирони Чатрол - Шозода Лайс, Шо Абдуласан ва Шоҳи Калонро номбар мекунад, ки ҳоло дар кишварҳои Ҳинд ва Ҳитой бо муридони худ сукунат доранд. Ҳамчунин вай номи пирони Вахон - Қарамалишо ва Сайд Абдураҳмонро номбар мекунад. Аз суханони пир Сайд Аҳмад ва дигар пирон А.А. Бобринской роҷеъ ба оstonҳo, маросимҳо ва урғу одатҳои динии исмоилиён пурсон мешавад. Аз суханони пир Сайд Мурсал А.А. Бобринской доност, ки аҷдодони ин пир аз сарзамини Эрон, аз шаҳри Язд, кӯчида ба ин макон омаданд. Муридони пир Сайд Мурсал 500 хонаводаро ташкил медиҳанд. Ҳамаи ин сұхбатҳо бо

¹ История Горно – Бадахшанской автономной области. - под ред. Бубновой М.А. – Душанбе, 2005. - С. 455.

² Ҳамон ҷо – С. 456.

³ Бобринской А.А. Секта исмаилия в Бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. - С. 14.

⁴ Ҳамон ҷо. – С. 11.

пирони исмоилӣ барои А.А. Бобринской имкон фароҳам овард, ки вай оид ба хусусияти мазҳаби мардуми қӯҳистон тасаввуроте пайдо намояд.

Аммо ба мисли дигар олимон ва муҳаққиқони он давра, А.А. Бобринской низ дар баробари омӯзиши этнографияи мардуми Помир, манфиатҳои давлати худро низ дар назар дошт. Аз он ҷумла вай наздишавии ҳукумати Россия ва пирони исмоилиро аз он ҷиҳат тарафдорӣ мекунад, ки тавассути пирони исмоилӣ сиёсати Россияро дар дигар давлатҳои минтақа густариш дижад. Ӯ аз ҷумла ҷунин менависад: «Оид ба пири қабилаи Ҳазора, ки ҳоло дар Кӯлоб истиқомат мекунад, ҳамкорӣ бо вай аҳамияти сиёсӣ дорад. Ҳеле ҳуб мешуд агар давлати мо бо пирони исмоилӣ муносибати ҳуб барпо мекард ва онҳоро ба тарафдории ҳуд ташвиқ мекард. Пирони исмоилӣ дар ҷорӯр давлат ҷойгир шудаанд. Ҳазора бошад яке аз қабилаҳои ҷанговар маҳсуб мешавад».¹ Ҷунин таҳлили институти пирони исмоилӣ аз мақсадҳои сиёсии граф А.А. Бобринской шаҳодат медиҳад. Дар баробари ин ба монанди дигар муҳаққиқони рус ва кишварҳои Ғарб, баъзе аз ҳулосаҳои А.А. Бобринской ҷанбаи субъективӣ дошта фикри шахсии ўро ифода менамояд, ки ба ҳақиқат мувоғиқат намекунад. Аз ҷумла қайд мекунад, ки «дар ин баландиҳо таъсири буддоия бо назарияи реинкарнатсия ҳеле паҳн шудааст».² С.П. Сайнаков низ дар натиҷаи таҳлили китоби А.А. Бобринской оид ба мазҳаби исмоилӣ ба ҳулосае омадааст, ки доир ба русуми динӣ ва анъанаҳои мардум, А.А. Бобринской ба баъзе ҳаттоҳо роҳ додааст ва инро дигар муҳаққиқон, аз он ҷумла Каландаров Т. низ тасдик мекунад.³

Ба мисли дигар сайёҳоне, ки дар ҳамин давра ба Кӯҳистони Бадаҳшон сафар намудаанд, А.А. Бобринской низ ахлоқу рафтори ҳуби мардуми ин минтақаро қайд намуда, таъмини онро бо ҳокимияти пирони мазҳаби исмоилӣ алоқаманд мекунад. Бояд гуфт, ки меъёрҳои ахлоқӣ тавассути пирон назорат мешуданд, зоро дар Помир институти қозиёт амал намекард ва

¹ Бобринской А.А. Секта исмаилия в Бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. - С. 7.

² Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянҷа (ваҳанцы и ишқашимцы) – М., 1908. - С.54.

³ Сайнаков С. П. Бобринской – исследователь истории исмаилизма на Памире / Сайнаков С. П. // Роль В.В. Бартольда в изучение истории тадикского народа. Сборник докладов Международной конференции посв. 140-летию В.В. Бартольда. – Душанбе, 2010.

тамоми баҳсҳо тавассути «хуқуқи одат» ҳаллу фасл меёфт. А.А. Бобринской менависад, ки «пирони исмоилӣ на танҳо вазифаи пир, балки ҳамчун судя низ фаъолият мекарданд».¹

Бояд қайд кард, ки нисбат ба дигар минтақаҳои аморати Бухоро, дар Помир институти қозиёт вучуд дошт, аммо нуфузи он хеле кам буд.² Қозиҳо дар ҳудуди минтақаи Помир ҳамчун намояндаи маъмурӣ маҳсуб мешуданд. Дар асоси ҳуҷҷатҳои омӯҳташуда, муайян гардид, ки қозии Шугнон Саид Шоҳумор дар баробари пир Саид Юсуфалишо дар соли 1895 дар мактуб ба номи генерал губернатори Туркистон Н.А.Иванов имзо гузоштааст.³ Ин мактуб характери эътиrozӣ дошт ва маълум мешавад, ки қозиҳои маҳаллий тарафдори мардум буданд ва ба системаи истисмории Бухоро тааллук надоштанд ва бо ҳамин аз қозиҳои дигар минтақаҳо фарқ мекарданд.

Мисол дар ноҳияи Шугнон обруи қозӣ Саид Шоҳумор хеле баланд буд.⁴ Аммо дар кӯҳистони баландкуҳи Помир аломатҳои хуқуқи анъанавӣ нисбат ба хуқуқи исломӣ бартарият доштанд. Дар китоби худ «Анъанаҳо ва хуқуқ» Зиёев М. дар қатори шахсони мартабаи болоии ҷомеаи анъанавӣ ҳоҷаҳо, тураҳо ва саидҳоро нишон медиҳад. Пирҳоро бошад, муаллиф ҳамчун муаллим ёдрас мешавад. Дар баробари ҳамин муаллиф ба ҳайси хислати рафтори мардум категорияҳои оини зардуштиро асос мешуморад.⁵

Хусусияти меъёрҳои ахлоқӣ дар ин минтақа бо он зоҳир мешуд, ки онҳо бидуни истифода аз намудҳои ҷазо бо роҳи тарс аз радди маърака шудан ё аз авлоду ҳешовандон ҷудо шудан пеши роҳи амалҳои хилоғи одат ва ахлоқро мегирифтанд.⁶ А. Серебренников менависад, ки дар баъзе маҳалҳо обрӯи пир ва ҳалифа чунон баланд буд, ки ҳатто аз эътибори роҳбари дастаи мо низ боло ҳисоб мешуд. Чунончи мардуми Шоҳдара дар аксарияти масъалаҳо бо

¹ Бобринской А.А. Секта исмаилия в Бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. – С. 10.

² Буризода Э.Б. Одназода Р.С. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. – Душанбе, 2018. - С. 97.

³ Шоҳуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма. – М – Душанбе, 2008. – С. 78.

⁴ Тахиров Ф.Т., Актуальные проблемы истории и теории права и государства в условиях государственной независимости РТ. – Душанбе, 2009. – С. 388.

⁵ Зиёев Х.М. Традиция и право. – Душанбе, 2009. – С. 89.

⁶ Буризода Э.Б. Одназода Р.С. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. – Душанбе, 2018 . – С. 97.

пиро худ бо номи Қадамшоҳ маслиҳат карда, баъдан бо иҷозати вай ба муроҷиат менамуданд.¹

Пеш аз ҳама ҳаминро бояд қайд кард, ки дар ҳудуди Помир дар он давра нуфузи аз ҳама баланд дар корҳои динӣ дар ихтиёри пирони исмоили буд ва онҳо тавассути халифаҳо сиёсати динро назорат мекарданд. Масъалаи баҳснокро дар миёни мардум ҳуди пирон ва халифаҳои онҳо ҳал мекарданд. А.А. Бобринской оид ба фаъолияти қозиҳо дар ягон ҷо чизе наనавиштааст. Аммо чуноне ки далелҳои овардаи мо шаҳодат медиҳанд, ҳуди институти қозиҳо дар Помир дар шакли маҳдуд амал мекард.

Институти пирон дар ҳаёти сиёсии минтақа нақши калон мебозид, ки мукотибаи онҳо бо олимартабони он давра аз ин шаҳодат медиҳад. Моҳи ноябрь соли 1895, пир Саид Юсуфалишо ва қозии Шуғнон Саид Шохумор ба номи генерал губернатори Туркистон Н.А. Иванов мактуби эътиrozӣ навиштанд. Ҳатти дувумро шахсони номбурда ба номи сардори дастаи Помир полковник М.Е. Ионов фиристонданд. Аммо русҳо бо мақсади бехтар кардани муносибати Россия ва Бухоро ба сиёсати дохилии амир даҳолат намекарданд. Дар натиҷа пир Саид Юсуфалишо Шуғнонро тарқ мекунад ва ба тарафи Афғонистон фирор мекунад. Моҳи августи соли 1904 пир бо дастгирии барон А.А. Черкасов ба Шуғнон баргашт. 14 августи соли 1905 пир Саид Юсуфалишо бо ҳамроҳии А.П. Федченко ба Тошканд сафар мекунад. Барон А.А.Черкасов моҳи октябри соли 1905 дар мактуб ба номи агенти сиёсии Туркистон шодӣ ва хушии мардумро аз бозгашти пир таъкид мекунад».² Аммо чунон ки гуфтем, пирҳо метавонистанд бе пурсидани қозӣ қарор қабул кунанд. Бобринской дар сӯҳбат бо пир Саид Юсуфалишо оид ба мерос пурсон мешавад ва мероси духтар ва писарро ёдрас мешавад. Дар ҷавоб ба ин савол пир Саид Юсуфалишо мероси писар ва духтарро баробар ҳисоб мекунад. Дар дигар минтақаҳо (Вахон, Ишқошим, Дарвоз) мероси духтар нисфи мероси писар ва ё духтар тамоман мерос намегирифт. Аз ин

¹ Серебренников А. Очерки истории Памира. – СПб., 1900. - С. 80.

² Шохуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма. – М., – Душанбе, 2008. - С.78.

бармеояд, ки пирҳо метавонистанд мустақилона қарор қабул намоянд, ки муҳимтарин чизе, ки онҳо онро ба роҳбарӣ мегирифтанд ин адолат мебошад.

Дар бойгониҳои Институти шарқшиносӣ маълумотҳои аввалин оид ба исмоилия ба соли 1879 тааллук доранд, ки дар онҳо аз суханони шахси бомартбаи исмоилӣ бо номи Хоҷа Бадал доир ба моҳияти ин мазҳаб ва хусусиятҳои он каме маълумот дода мешавад.¹ Инчунин маълумотҳои Саид Мунируддин Ризо оид ба Оинномаи Панҷобиҳо низ сарчашмаи муҳими мазҳабӣ оид ба ҳаёти динии мардуми Помири давраи асри XIX маҳсуб мешавад.²

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки таҳқиқоти А.А. Бобринской дорон аҳамияти калонӣ илмӣ мебошад. Аҳамияти илмии таҳқиқот роҷеъ ба мазҳаби исмоилии А.А. Бобринской аз он иборат аст, ки ин таҳқиқот хусусияти таърихӣ дошта, қисме аз он маълумотҳои А.А. Бобринской оид ба пирони исмоилӣ ва гузаштагони онҳо ба таърихи Кӯҳистони Бадаҳшон алоқаманд аст.

Гарчанде ки маълумотҳои А.А. Бобринской фалсафаи исмоилиро дар бар намегиранд, аммо ин маълумотҳо имкон медиҳанд, ки тавассути онҳо таҳлили муқоисавии минтақавӣ ва шумораи хонаводаҳои ҳар яке аз пирони мазҳабӣ ба роҳ монда шавад. Аҳамияти илмии ин асари А.А. Бобринской боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки баъди ҷамъоварии ин маълумотҳо аз тарафи А.А. Бобринской олимони дигари рус, аз он ҷумла А.А.Семёнов, И.И. Зарубин ва Д.Л. Иванов ба таҳқиқи он оғоз карданд.

А.А. Бобринской аз суханони пирони исмоилӣ аз таърихи муҳтасари мазҳаби онҳо огоҳӣ пайдо карда, ба хулосае омад, ки онҳо ин минтақаи баландкӯҳу душворро маҳз барои ҳифзи мазҳаби худ интихоб карданд. Вай дар ин бора ҷунун менависад: «Ин кӯҳҳои касногузар, мисли соҳили баҳри пурталотум, гаркшудагонро начот медоданд. Дар ин кӯҳҳо барои худ ғарифон, онҳое ки дар муборизаҳо ҳаста шуданд, онҳое ки аз зулму истибодод

¹Документ № 26. – Фарман Ага – Хана ишану Ҳоджа Бадалу о получения зякета. 16 октября – 14 ноября 1928 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л. 188.

²Документ № 54. – Перевод с таджикского. Закон Панджабаев. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 327.

фирор карданد, онхое ки бегуноҳ таъқиб шудаанд, онхое ки аз тарзи ҳаёти нав ё мавҷуд норозиянд, барои худ паногоҳ меёфтанд».¹

А.А. Бобринской яке аз аввалин таҳқиқотчиёне буд, ки дар хусуси моли саркор ва тартиби фиристонидани он аз пирони исмоилӣ маълумот мегирад. Бояд гуфт, ки моли саркор ё закот, ки ба номи имоми исмоилӣ ҷамъоварӣ мешуд, ҳиссаи муайян надошт ва онро мардум ба тариқи ҳайрия ва садақа вобаста аз шароити худ такдим менамуд. А.А. Бобринской фаъолияти пиронро дар ин самт нишон намедиҳад, аммо дар давраҳои минбаъда таҳқиқотҳои олимон ин мавзуъро таҳлил додаанд. Аммо бештари олимон ин намуди ҳайрияро ҳамчун андоз шарҳ медоданд, ки ин ду намуди ҳиссагузорӣ аз ҳамдигар фарқ доштанд. Мутаассифона дар муқаддимаи «Маҷмуи маводҳои Академияи илмҳои ИҶШС, Институти шарқшиносӣ, Раёсати бойгонӣ дар назди Шурои вазирони ҶШС Узбекистон», ки он бо номи «Исмоилия дар Помир» тартиб дода шуд, А.Н. Станишевский низ фикри худро дар хусуси фаъолияти институтҳои динӣ навишта, хулосаи нодурустро истифода мебарад. Ӯ аз ҷумла дар хусуси институти ҷамъоварии закот (моли саркор), ки онро ҳалифаҳо ва пирони исмоилӣ ҷамъоварӣ мекунанд, навишта қайд намудааст, ки ин «шахсон аз мансабҳои худ суистифода карда, қисми зиёди закотро аз они худ мекарданд».² А.Н. Станишевский инчунин ба маълумоти нависандай ағфон Бурхонуддини Кушкекӣ тақя мекунад, ки вай соли 1922 ба Помири Афғонистон сафар карда, айнан ҳамин тавр ба фаъолияти пирон баҳо медиҳад. Аммо ин маълумотҳои Станишевский ва Кушкекӣ ба ҳақиқат тамоман мухолифат мекунанд. Эътиқоди мардум дар он давра чунон баланд буд, ки онҳо ба ягон ҳиссаи моли саркор даст намерасониданд.

Дар маълумоти агент Я.Я. Лютша аз 18 июни соли 1904 инчунин дар бораи корвони ҳадаяи мардуми Шугнон ба Оғоҳони III ахбор дода мешавад. Аз ҷумла вай қайд мекунад, ки дар хусуси расидани ин корвон ба шаҳри

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 46.

²Введение главного редактора. А.В. Станишевский. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931). Сборник документов. Л. 4-6.

Пешовари Ҳинд дар рӯзномаи англисии Ҳинд ахбор чоп гардид. Дар ҳуҷҷат гуфта мешавад, ки ин ҳадя аз тарафи беки Шугнон Мир Тағойбек ба Оғоҳони III фиристонида мешавад. Аммо баъдтар намояндаи амири Бухоро қушбегӣ Мир Остонқулбек бий ин хабарро иштибоҳ номид, зеро дар Шугнон бек бо ҷунин ном надоранд.¹

Маълумот дар бораи рафтумади намояндагони пирҳо ба Бомбай ба дарбори Оғоҳони III инчунин аз ҳуди Ҳинд низ дастраси русҳо мешуданд. Ҷунон ки дар ҳуҷҷати №4 Маҷмуи ҳуҷҷатҳои бойгонии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шуравӣ омадааст, консули Россия В.О. Клемма ба дарбори шоҳ мунтазам дар ҳусуси сафари намояндагони пирони Помир ҳабар додааст.² Консули генералии Россия В.О. Клемма ҳатто бо Оғоҳони III воҳурӣ низ доштааст, ки он дар соли 1904 доир гардид.³

А.Е. Снесарёв аз ҷумла менависад: «Ду сол пеш ба А.А. Бобринской мӯяссар шуд, ки ба мазҳаби исмоилӣ тааллук доштани ин мардумро исбот намояд. Ман дар бораи фикрҳои А.А. Бобринской чизе гуфтаний нестам ва факат ҳамонро гуфтаниям, ки аз мардум шунидам». Ва дар идомаи ин суханон А.Е. Снесарёв маълумотеро меорад, ки онро аллакай А.А. Бобринской соли 1901 дастрас намуда буд.⁴ Соли 1898 ба Ваҳон намояндаи маъмурони рус А. Половсев омад. Ҳангоми сафарааш ба Ваҳон махфитарин китоби исмоилиёни Осиёи Миёна «Уммул - китоб» - ро меёбад. Нусҳаи дигари ин китоб, ки ба забони форсӣ навишта шуда буд, соли 1911 аз тарафи корманди маъмурӣи Россия Ч. Луч ёфт шуд ва акси ҳардуи ин китоб ба Санкт-Петербург фиристода шуданд. Тамоми натиҷаҳои таҳқиқотҳои худро роҷеъ ба мазҳаби исмоилӣ, А.А. Бобринской дар китобҷаи ҳурде бо номи «Исмаилизм в пределах Средней Азии» соли 1902 дар Москва нашр мекунад.

¹Документ №6. – Писмо Я.Я. Лютша Н.Г. Гартвигу по поводу сообщения английской газеты о прибытии Пешаваре корована с подарками Ага – Хану от Шугнанского бека. 18 июля 1904 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л. 123.

²Документ № 4. – Донесение Российского генерального консула в Бомбее В.О. Клема Н.Г. Гартвигу со свидениями о главе исмаилитов Ага – Хане III и его ближайших предков. Февралья 1094 г. Бамбей. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л. 116.

³Документ № 52. – Донесение ст. пов. Клемм. Бамбей 11 февраля 1904. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 324 – 325.

⁴Снесарёв А.Е. Религия и обычай горцев Западного Памира. – Туркестанские ведомости 1904, 4 июля, № 91. - С. 418.

Танҳо баъди он, ки маълумоти граф Бобринской дар бораи пирони исмоилӣ дастраси амалдорони рус гардид, таҳқиқоти бештар дар ин самт пешбинӣ шуданд. Соли 1904 доир ба омӯзиши мазҳаби исмоилӣ ба Помир барон А.А. Черкасов фиристонида шуд. Вай дар ин хусус менависад, ки «ман бояд аз сокинони Шуғнон, Вахон ва Рӯшон, ки дар Бомбай ва Чатрол зиндагӣ мекарданد, маълумот дар бораи таъсири пирони исмоилӣ ба ахолӣ ҷамъоварӣ намоям».¹

Дар ҳучҷати №3 агент Я.Я. Лютша ахбор дода, менависад, ки алоқаи байни мардуми Бадаҳшон ва Чатрол арзи вуҷуд дорад, зоро дар ин минтақа якчанд нафар аз намояндагони пири Чатрол Шоҳзода Лайсро воҳӯрдаанд, ки мақсади омадани онҳо барои русҳо номаълум буд.² Ба фикри мо ин мардум на танҳо пайвастагии мазҳабӣ доштанд, балки бештар аз ҳама онҳо алоқаи ҳешовандӣ низ доштанд, ки таъсис додани сарҳад байни Англия ва Россия ин рафтумади онҳоро душвор гардонид.

Дар баробари А.А. Бобринской иштирокчии дигари экспедитсия А.А. Семёнов дар солҳои 20-уми асри XX се мақоларо дар бораи исмоилия навишт. Ҳизмати асосии А.А. Семёнов дар он аст, ки вай бо таҳлилҳои ҳуд тавонист китобҳои нодири мазҳаби исмоилиро дар замони таъқибҳои сиёсии солҳои 30 - юм аз нестшавӣ эмин нигоҳ дорад.³ Дар баробари ин маводҳои ҷамъоварӣ намудаи А.А. Семёнов доир ба мазҳаби исмоилӣ дар солҳои минбаъда дар китобхонаҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хифз шуда, дастраси муҳаққиқон гардиданд.⁴ Маълумотҳои А.А. Бобринской дар бораи мазҳаби исмоилӣ ва баҳусус насабномаҳои пирони исмоилӣ, ки дар

¹Документ №27. – Отчет о командировке в Припамирские бекства Бухарского ханства за 1904 год. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 204.

²Документ № 3. – Из донесения Российского политического агента в Бухаре Я.Я. Юлтша директору первого департамента Министерства иностранных дел Н.Г. Гартвину о необходимости наблюдения за исмаилитским эмиссарами, прибывающими из – за рубежа на Западный Памир. 6 декабря 1903 г. // Исмаилитизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Л. 109.

³Семёнов А.А. Противоречия во взглядах о переселение души у исмаилитов. – Ташкент, 1925. Семенов А.А. К догматике Памирского исмаилизма. – Ташкент 1926. - С.23; Семёнов А.А. Взгляд на Коран в восточном исмаилизме. – Ташкент, 1926.

⁴Элчибеков К. Вклад Семенова А.А. в изучение исмаилизма. Вклад академика А.А. Семенова в изучение истории и культуры таджикского народа./ Элчибеков К// Материалы Международной научно – теоретической конференции, посвященной 140 - летию академика А.А. Семенова (Душанбе, 13 декабря 2014г.): Дониш.– Душанбе, 2014. 292 стр.

китоби вай оварда шуданд, то ба имрӯз ҳамчун сарчашмаи муҳим оид ба пирони исмоилӣ хизмат мекунанд.

Чизе, ки барои А.А. Бобринской як худуди маҳфӣ буд ва дар аввал вай аз уҳдаи фаҳмидани сирру асрори он баромада натавонист, ин мазҳаби исмоилӣ буд. Таҳқиқоти А.А. Бобринскойро дар ин самт дигар олимон давом доданд. Дар давраҳои минбаъда олимони рус ба омӯхтани китобҳои мазҳаби исмоилӣ пардохтанд, то ки маълумоти бештарро пайдо намоянд, ҳарчанд, ки дастрас кардани ин китобҳо осон набуд ва инро А.А. Семёнов - В.А. Иванов ва дигар муҳаққиқони ин давра низ қайд намудаанд.

Дар давоми таҳқиқоти мазҳаби исмоилӣ ва институтҳои пирони ин мазҳаб дар Помир, А.А. Бобринской ҳамчунин ривоятҳои зиёдро оид ба ҷойҳои муқаддаси Помир ва оstonҳо ҷамъ овард, ки бешубҳа барои омӯзиши ин минтақа сарчашмаи муҳим ҳисоб мешаванд. Таҳлилҳои А.А. Бобринской нишон доданд, ки аксарияти аломатҳои эътиқоди динии мардуми Помир, аз он ҷумла, оstonҳо ва мазорҳо низ бо таърихи пайдоиши худ бо мазҳаби мардуми маҳаллӣ алоқамандӣ доранд. Ҳамин тавр метавон хулоса кард, ки А.А. Бобринской яке аз аввалин олимоне буд, ки тавонист маълумоти муайянро дар бораи эътиқоди динии сокинони Помир ва тарзи фаъолияти институтҳои пирони исмоилиро бевосита аз худи пирони исмоилӣ дастрас намояд. Аз ҳамин ҷиҳат таҳқиқоти ў барои илми он давра нав буд ва маҳз бо такя ба ҳамин маълумотҳо, дар давраҳои минбаъда дигар олимон ба омӯзиши мазҳаби исмоилӣ пардохтанд.

2.3. Иқтисод ва муносиботи заминдорӣ

Пеш аз он ки ба баррасии масъалаи иқтисод ва муносибатҳои заминдорӣ дар Помир ва инъикоси он дар асарҳои А.А.Бобринской шурӯъ намоем, бояд каме дар бораи мавқеи ҷуғрофиёй ва соҳти маъмурии минтақа маълумот дихем, зоро мавқеи ҷуғрофии ҳар як минтақаи Помир тарзи ҳочагидории ба худ хосеро доро буд, ки инро А.А. Бобринской низ нишон медиҳад. Сабаби асосии фарқияти иқлим бевосита аз баландии заминҳо аз сатҳи баҳр вобастагӣ дошт.

Ҳамаи олимон ва сайёҳоне, ки дар ин минтақа сафар карданد, пеш аз ҳама ба кишти зироатҳо диққат медоданд, зеро бештари заминҳои корам дар баландии зиёда аз 2000 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд. Тасвири табиити Помирро А.А. Бобринской аз иқлим ва баландии он аз сатҳи баҳр муфассал оғоз мекунад: «Помир паҳнкӯҳи баланде (на камтар аз 11 000 фут - 3300 метр) буда, дорои иқлими душвор ва аз наботот ҳолӣ, ба истиснои заминҳои начандон калони қад - қади баъзе аз дарёчаву кӯлҳо, ки бо марғзори васеъ пӯшонда шудааст, мебошад».¹ Илова бар ин, заминҳо аз санглоҳ иборат буданд ва самаранокиашон нисбат ба заминҳои водиҳо хеле поин буд. Нисбат ба лаби дарё О. Олуфсен баландии сатҳи заминро дар ҳамаи деҳаҳо андоза карда, ба чунин хулоса омад, ки дар деҳаи Питуп (Вахон) аллакай баландии сатҳи замин аз сатҳи баҳр 2868 метр, дар Наматгут 2696 метр, Баршор – 2653 метр, Шанбедех – 2919 метр, Кӯҳи Лаъл дар баландии 2584 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд.²

А.А. Бобринской дар қатори дигар олимон ба чунин хулоса омад, ки қӯҳҳои Помир низоми нисбатан ҷавони қӯҳиро дар муқоиса бо Ҳиндкуш ва Ҳимолой ташкил медиҳанд ва аз ин рӯ системаи кишту кори замин дар баландкӯҳҳо хеле душвор аст. Нишонаи ҷавон будани онҳоро олимон дар қасногузар ва бeroҳии онҳо нишон доданд.³ Аз тарафи дигар афзоиши аҳолии ин минтақаҳо сол ба сол ба камбудии заминҳои корам меовард. Мувоғики маълумоти А.А. Бобринской дар Вахон соли 1901 якҷоя бо Ишкошим 2428 нафар бо 219 ҳочагӣ зиндагӣ мекарданд.⁴ Т. Гордон дар соли 1874 дар Вахон 500 ҳочагиро бо шумораи умумии 3 ҳазор нафар аҳолӣ нишон медиҳад.⁵ Чунин камшавии аҳолӣ бо ҳучуми афғонҳо вобастагӣ дорад. Зеро

¹Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900. – Душанбе, 2014. Бо тарҷумай Ҷӯраҳон Зоир. - С. 14.

²Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904) – С. 69.

³ ё А.Е. Военная география России. – СПб., 1910. 128 с.

⁴Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 42.

⁵Путешествие на Памир Гордона.- пер. М. И. Венюкова Текст воспроизведен по изданию: Путешествие на Памир Гордона. Несколько глав из книги The Roof of the World. СПб. 1877

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1860-1880/Gordon/text.htm>

қисми ахолӣ ба тарафи Сарикӯл кӯчида ва қисми он кушта шуданд.¹ Гуфтан лозим аст, ки соли 1902 - як сол пас аз сафари А.А. Бобринской низомии рус А.Е. Снесарёв аҳолии ин минтақаро 1525 нафар нишон медиҳад.² Мутобиқи маълумотҳои А.А. Черкасов соли 1904 дар Шуғнон 468 хочагӣ ва 5650 нафар ахолӣ, дар Горон ва Ишкошим 93 хочагӣ бо 1050 нафар ахолӣ, дар Вахон 113 хочагӣ бо 600 нафар ахолӣ, дар Рӯшон 629 хочаги ва 5890 нафар ахолӣ, иборат аз 1303 хочагӣ ва дар маҷмуъ дар ин минтақаҳо 14 190 нафар ахолӣ зиндагӣ мекарданд.³ А. Серебренников чунин ракамҳоро қайд кардааст: соли 1894 дар Шуғнон 126 хочагӣ ва 3779 нафар ахолӣ зиндагӣ мекард. Дар Вахон бошад, соли 1883 аз рӯи маълумоти Д.Л. Путята 1700 нафар мезист. Шумораи аҳолии Рӯшон ҳанӯз номаълум буд.⁴ Дар қисмати шарқии Помир, ки он ҷо қирғизҳо зиндагӣ мекарданд, шумораи хочагихо 225 ва шумораи ахолӣ 1200-1500 нафарро ташкил медод.⁵

О. Олуфсен шумораи аҳолии ин минтақаҳоро ба чунин тарз ҳисоб кард: дар ин минтақа аз деҳаҳои Ғожак то охирин деҳаи Вахон 289 хонавода аст. О. Олуфсен ба ҳар як хонавода ба ҳисоби миёна панҷ нафар ҷамъ карда, шумораи умумии аҳолиро таҳминан 1500 нафар ҳисоб кард. Калонтарини деҳаҳо Зунг ва Сиргин буданд, ки дар онҳо аз 125 то 150 нафар мезистанд. Дар бокимондаи деҳаҳо аз даҳ то панҷоҳ нафар истиқомат мекарданд.⁶ Дар ҳусуси шумораи аҳолии қисми гарбии Помир Б.Искандаров чунин маълумотҳоро овардааст:

	Мардон	Занон	Ҳамагӣ
Рӯшон	3184	2736	5920
Шуғнон	2885	2563	5448
Вахон	1296	1138	2434

¹Муҳиддинов И. Земледелие Памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX и в начале XX века. – М., 1975. - С.12.

²Ҳамон ҷо. - С. 12.

³Документ №27. – Отчет о командировке в Памирские бекства Бухарского ханства в 1904 году. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 230.

⁴Серебренников А. Очерки истории Памира. – СПб., 1900. - С. 83.

⁵Ҳамон ҷо. - С. 65.

⁶Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 76.

Дар умум шумораи аҳолии ин минтақаҳо 13 802 нафарро ташкил медод.¹ Чунон ки мебинем, ҳисоби аҳолӣ аниқ набуда, таҳминан ҳисоб карда мешуд, аммо дар маҷмуъ маълумотҳои овардашуда қариб ба ҳамдигар наздик мебошанд ва нишон медиҳанд, ки аҳолии минтақа сол аз сол рӯ ба афзоиш буд, ки ин дар навбати худ ба нарасидани замин дучор мекард.

Замин дар ин минтақа хеле кам буд ва онро намефӯрухтанд, балки аз насл ба насл мерос мегузоштанд. Ченаки тақсими замин «таноб», ки дар водиҳои Хингоб, Қаротегин ва Дарвоз маълум буд, дар Вахон ва Ишкошим мавҷуд набуд.² Дар Вахон гандуму лӯбиё кишт мешуд ва дар асрҳои XVIII-XIX гандум, нахӯд, арзан ва марҷумак васеъ паҳн шуда буд. Навъҳои гандуми сурҳаку сафедак аз ҷиҳати генетикий ва селексионӣ тоза ҳисоб мейфт. Кишти гандум то баландии 2600 метр аз сатҳи баҳр бештар паҳн буд. Дар заминҳои болоии водии Вахон бештар кишти ҷави нави сафед, ки нони аз он тайёр карда, ба нони гандум шабоҳат дошт, омода мекарданд. Гандуму патак ва ҷаву мужук (мушунг) дар заминҳои санглоҳи камҳосил кишт мешуданд. Ин ба мақсади он, ки лӯбиёгӣ дар пурфайз кардани замин ҳиссагузор буда, гандум ҳосили хуб дихад. Алафи сафеди аз ин омехта ҳосилшуда барои чорво ҳӯроки серғизо ҳисоб мейбад. Бо ҳамин мақсад ҷавро бо нахӯд омехта, кишт мекунанд.³ Дар аксарияти дехаҳои Помир гандум, ҷав, ҷавдор ва нахӯду лӯбиёгӣ дар мадди аввал меистод. М.С. Андреев низ водии Ҳуфи Рӯшонро омӯхта, ҳамин зироатҳоро аввалиндарача мешуморад.⁴ Бояд гуфт, ки мувоғики маълумоти М.С. Андреев дар заминҳои Ҳуф кишти тирамоҳӣ гузаронида намешуд⁵ ва дар ин ҳусус А.А. Бобринской хабар надодааст. Оид ба навъҳои гандум, ки дар минтақаи Помир мекориданд, ҳамино гуфтан зарур аст, ки дар ин минтақа навъҳои маҳаллӣ маъмул буданд. Азбаски дар кӯҳистон тобистон хеле қӯтоҳ буд, навъҳои «руштак» ва «сафедак» дер

¹Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века.: Дониш. – Душанбе, 2012. - С. 317.

²Муҳиддинов И. Земледелие Памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX и в начале XX века. – М., 1975. - С. 14.

³Однамамад М. Вахон. – Хорог, 2010. - С.26.

⁴Андреев М.С. Таджики долины Ҳуф. – Сталинабад, 1958. - С. 25.

⁵Ҳамон ҷо. - С. 25.

мерасиданд ва аз ҳамин лиҳоз навъи «чалдак» ва «колак» бештар корида мешуданд. Навъи «чалдак» нисбатан тез мерасад ва навъи «колак» бошад даҳ рӯз дер расида, аммо нони аз «колак» мепухтагӣ аз ҷиҳати таъм бомазза мебошад.¹ Албатта кишту кори мардуми Помир на ҳама вақт барор мегирифт ва дар баъзе мавридиҳо таваккали низ буд. Дар ин минтақа бо таъсири бодҳои қӯҳистон иқлими метавонист якуякбора тағиیر ёбад. Дар давоми фаслҳои сол пасту баландшавии ҳарорати ғайримуқаррарӣ мушоҳида мешавад. Т. Гордон иқлими қисмати Вахонро ҳамчун мавзеи хунук ва сербод тасвир мекунад. Моҳи апрелро Т. Гордон дар Вахон гузаронида, ҳатто боридани барфро низ мушоҳида мекунад. “Аксари вақт дар ин ҷо боди сард мевазид. Шаш рӯз барф борид ва танҳо се рӯз пеш аз рафтани мо боди хунук қатъ гардид”.² Аммо ба ҷунин иқлими нигоҳ накарда, Т. Гордон дар қатори зироатҳои мардуми Вахон мисли ғалла, нахӯд ва лӯбиёгӣ пахтаро низ ёдрас мешавад. Дар Зонг бошад, ҳарбуза ва зардолу парвариш мешавад.³ Ба фикри мо коридани пахта дар ин минтақа ғайриимкон аст ва шояд ин иштибоҳи муаллиф ё мураттиби китоб бошад ва ба ҳар ҳол ин маълумот таҳлили дақиқро талаб мекунад. Дар мавзеи Рӯшон, Бартанг, Шуғнон аҳолӣ ҳатто тарбуз ва ҳарбуза мекориданд ва онҳо ҳосили хуб медод. И.И. Зарубин дар таҳқиқоти худ овардааст, ки ҳангоми сафар ба Сarez вай дар деҳаҳои Барчадев ва Сипонҷ полезҳои тарбузу ҳарбузаро мушоҳида кард. Ҳоло он ки ин деҳаҳо дар баландии 2500 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир буданд.⁴ Ҷунон ки олим ва низомии рус Б.Л. Громбочевский менависад «дар ҳайрат мемонӣ, ки чи тавр дар набудани тасаввурот дар бораи олоти ҷенқунӣ, термометр ва

¹ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1958. - С. 25.

² Путешествие на Памир Гордона.- пер. М. И. Венюкова Текст воспроизведен по изданию: Путешествие на Памир Гордона. Несколько глав из книги The Roof of the World. СПб. 1877 <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1860-1880/Gordon/text.htm>

³ Путешествие на Памир Гордона.- пер. М. И. Венюкова Текст воспроизведен по изданию: Путешествие на Памир Гордона. Несколько глав из книги The Roof of the World. СПб. 1877 <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1860-1880/Gordon/text.htm>

⁴ Зарубин И. И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга // Сб. Музея антропологии и этнографии.- Т. В. Пбг., 1918.

метрология, дехқони точик медонад кадом зироатро кай ва дар кадом замин бояд кишт кард ва чӣ қадар ҳосил метавон гигрифт».¹

Дар хусуси иқлим ҳаминро бояд гуфт, ки дар поёноби Панҷ ҳаво нисбатан гарм аст. Дар мінтакаи Ванҷу Дарваз меваи хушк, алалхусус тут ва талқони сергизои он (тутпист) дар ҳолатҳои камчинии орд ба ҷои нон мавриди истеъмол карор мегирифт. Иқлими Дарваз хеле номутаносиб буда, дар байни дехаҳои пасти доманакӯҳ ва нисбатан миёнаву баландкӯҳ фарқи иқлим 10 - 15 дараҷа ва баъзан аз ин бештар буд, вобаста ба талаби мінтака кишии навъҳои гуногуни зироат ба роҳ монда мешавад. Дар мисоли мавзеи Дарваз граф А.А. Бобринской оқибати камзаминиро чунин менависад: «Кишоварзӣ – асоси зиндагии марди қӯҳистонист, vale бо вучуди меҳнати монданашаванда ва муборизаи қатъии вай бо табиати атроф, қувваи барои ин кор сарфшударо ҷуброн намекунад. Норасоии коркарди замин, шумораи начандон зиёди ҷорво, иқлими саҳт ва якбора тағиیر ёфтани ҳаво азоби дехқони қӯҳистониро боз ҳам зиёд мекунад. Гуногунрангии зироатҳои киштшаванда ба монанди гандум, ҷав, арзан, наҳӯд, лӯбиё, юнучқа, зағир барои равған, тухми офтоппараст, канадона ва дигар зироатҳо дарвозиёнро аз норасоии доимии озуқаи зарурияти аввалия раҳой намебахшид. Бинобар ҳамин, норасоии ғалла бо ҳаридани он аз Қаротегину Қӯлоб ё бо иваз намудан бо орди тут ва меваҳои хушкондашуда, (зардолу ва себ) ҷуброн мешавад».²

Тибқи хulosai ӯ зироаткорӣ талаботи аҳолиро таъмин карда наметавонист, аз ин лиҳоз барои ба даст овардани дигар воситаҳои ҳӯрокворӣ онҳоро водор месоҳт. Дар Дарваз ба ҷуз водии Ванҷ дигар мавзеъҳо ба маводи иловагии ғизоӣ эҳтиёҷ доштанд. Ба ақидаи профессор X. Пирумшоев ин мушоҳидаи А.А. Бобринской ва боз ҷонде аз сайёҳони рус, ки Ванҷро ягона амлокдории ҳудро аз маводи ғизоӣ пурра таъминкунанда номидаанд, маълумоти Гулшаниро оид ба «зироат надоштани Ванҷ» ботил

¹ Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (XIX – начало XX вв.) дисс. Специальность – 07.00.09. – Душанбе, 2015. - С.44.

² Бобринской А.А. Накшу ниғори точикони қӯҳистони Дарваз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014.- Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. - С. 20.

месозад. Яъне, сокинони Ванҷ зироат низ надоранд, ҳар кадоми онҳо чанд адад буз доранд, бо шири онҳо қаноат менамоянд. Аз мевадиҳанда дар ин ҷо ба гайр аз тут ҷизи дигар мавҷуд нест. Ва ҳар кадоми онҳо чанд дарахти маъдуд дар тарсеи ҷаҳорбоғи соири булдон ва амсори мустамликаи худ доранд ва каси дигар (ро) аз он истифода бурдан мумкин нест. Дар мавсими тобистон меваи онро ҳушк карда, мемонанд ва ҳангоми барфу сармо онро ҳамчун ғизои муҳим истеъмол менамоянд. Аҳолии он ҷо онро тутпӯс меноманд.¹ Шароити душвори қӯҳистон мардумро маҷбур мекард, ки дар нишебиҳо заминҳои навро бунёд намоянд. Аз сабаби нарасидани замин нархи замин дар Помир гарон буд. Дар ҳусуси фурӯхтани он ва ҷенакҳои замин низ граф А.А. Бобринской маълумоти кам додааст. Аммо ин масъала дар асарҳои олимони дигар, аз он ҷумла М.С. Андреев инъикос гардидааст. М.С. Андреев минҷумла, доир ба ҷен кардани замин ҳаминро қайд мекунад, ки андозаи заминро аз рӯи андозаи тухмии он муайян мекарданд. М.С. Андреев қайд мекунад, ки заминҳои аз ҳама калон 90 кг тухмӣ ва замини аз ҳама хурд 4-5 кг тухмӣ талаб мекард.²

Дар дехаҳое, ки замин кам буд, мардум онҳоро тарк мекарданд. М.С. Андреев навиштааст, ки агар дар масофаи 1 км дур аз деха заминҳоро ҳисоб карда, ҳосили онро ба ҳар сари аҳолӣ тақсим кунем, шумораи аҳолии деха муайян мешавад. Аммо ба фикри мо ин ҳисоб ҳатто таҳминан ҳам дуруст баромада наметавонад, зоро дар баъзе дехаҳо ғаллаи мекоридагӣ барои сокинон намерасид ва дар баъзе минтақаҳо он барзиёд буд. Чунончи худи М.С. Андреев менависад, аҳолии води Ҳуф соли 1901 худро бо ғалла таъмин намекард ва онҳо ғалларо аз Шугнон меҳаридаанд.³ Дар ин ҷо бояд калимаи «ҳаридан» ба маънии чорвои калон ва хурдро бо ғалла иваз кардан фаҳмида шавад.

Дар зербоби китоби худ дар бораи зироаткорӣ (зербоби 10), А.А. Бобринской ҳамчун ҷенаки замин мағҳуми “пор” - ро истифода мебараад, ки

¹Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи Дарвоз. – Душанбе, 2014.- С. 127.

²Андреев М.С. Таджики долины Ҳуф. – Сталинабад, 1958. - С.25.

³Ҳамон ҷо. - С.28.

ченаки асосии мардуми маҳаллӣ дар андоза кардани замин маҳсуб мешуд. Вай қайд мекунад, ки агар ғалла вазнин бошад 1 пор ба як пуди русӣ (баробар ба 16,58 кг) баробар аст.¹ И. Муҳиддинов низ менависад, ки дар Ишкошиму Вахон заминро бо ченаки «қитъа» ва ченаки «пор» (20 пор баробар ба 1 тоқӣ) ҳисоб мекарданд. “Қитъаи замин чунин шакли ченкунӣ дошт, ки заминҳоро қитъа гуфта, ҳисоб мекарданд, зоро замин хеле хурд ва дар нишебиҳо ҷойгир буд. Агар замин дар ҳамворӣ бошад, онро бо шумораи гандуми мекоридагӣ ҳисоб мекарданд. Яъне як пор гандум баробар ба 9 тоқӣ ё 12 - 14 кг”.² Чи тавре ки А.А. Бобринской қайд мекунад, аз рӯи ҳамин тухмии мекоридагӣ, ҳаҷми замин маълум мешуд ва М.С. Андреев низ инро тасдиқ мекунад.³ Аммо дар баробари ин, чен кардани замин бо қадамзанӣ (шотир), танобзанӣ ва бо ҳисоби тухмии мепошидагӣ, ки дар аморати Бухоро роиҷ буд, дар Қӯҳистони Бадаҳшон низ истифода мешуд. Дар Дарвоз ченаки замин танобзанӣ буд, аммо дар Вахон, Ишкошим ва Рӯшон ин усули ченкуни замин истифода намешуд.⁴

Дар баъзе минтақаҳо ҳатто ҷароғоҳ намерасид, зоро кӯчманчиёни қирғиз қариб дар тамоми гирду атрофи қисми шарқии Помир айлоқ дошта, дигаронро ба ин мавзеъҳо роҳ намедоданд. «Ба истиснои доманаи баъзе аз нишебиҳо, ки бо буттазорҳои хурд пӯшонида шудаанд, боқимонда пастхамиҳои ростфаромадаи силакӯҳҳо урӯну бечангали мебошанд. Фақат дар водиҳо на дар ҳама ҷо, он дар шакли ҷазираҳо дар атрофи дехаҳо киштзорҳо, чакалакзорҳо дараҳтони мевадор ва гайра месабзанд. Болотар аз кӯҳҳо дар гарданаҳо сойҳо ва болооби дарёҳо, инчунин қад – қади дарёчаҳо ва дар паҳнкӯҳҳои марзи кӯҳӣ алаф месабзад, ки дар давоми 3- 4 моҳи тобистон ҳамчун дом барои туркони кӯчманҷӣ аз пастхамиҳои Бухоро хизмат мекунанд».⁵

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 80.

²Муҳиддинов И. Земледелие Памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX и в начале XX века. – М., 1975. - С.14.

³Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1958. - С. 25.

⁴Муҳиддинов И. Земледелие Памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX и в начале XX века. – М., 1975. - С. 14.

⁵Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900. – Душанбе, 2014. Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. - С. 17.

Камзаминни Помири Фарбиро таҳлил карда, А. Серебренников ба чунин хулоса меояд, ки дар ин минтақа иқлим барои зироат мусоид бошад ҳам, аммо замини корам қариб, ки тамоман вучуд надорад. Вай дараҳои Помири Фарбиро, ки дар соҳилҳои дарёҳои Фунд, Шоҳдара, Бартанг ва Вахон ҷойгиранд, «тангдара» - ҳо меномад.¹ Аслан дар ин дараҳои қасногузар шароити мусоиди зироаткорӣ тамоман вучуд надошт ва он заминҳое, ки А.А. Бобринской ва дигар олимону таҳқиқотчиён дар минтақаи Помири Фарбӣ мушоҳида карданд, санглоҳзоре буд, ки бо меҳнати зиёди сокинон ба замини корам табдил меёфт. Дар чунин заминҳо рӯёнидани ҳосили фаровон аз имкон берун буд ва аз ҳамин сабаб зиндагии мардум қашшоқона ва бо азобу машаққат мегузашт.²

Доир ба масъалаи зироаткорӣ А.А. Бобринской дар пеши худ як савол гузошт: Оё мардуми маҳаллӣ аз ҳисоби заминҳои камҳосил метавонистанд худро дар зимистони қаҳратун бо захираи ғизо таъмин намоянд? Дар ҷавоб ба ин савол А.А. Бобринской аз бардошти ҳосили заминҳои мардуми маҳаллӣ мефаҳмад, ки на ҳама бо маҳсулоти худӣ аз як фасл ба фасли дигар мерасонанд. Заминдори калон дар Помир вучуд надошт. Танҳо як нафар дар деҳаи Шитхарв дида мешуд, ки 26 қитъа замин дошт. Дар ҳамин замин ду мардикор аз Зебок кор мекарданд. Боқимондаи заминҳо аз 5 то 15 порро ташкил медод. Аз зироатҳо гандум, нахӯд, кунцид, каду, лаблабу, пиёз ва дигар зироатҳо буданд.³ Г.А. Арандаренко қайд менамояд, ки дар мавзеи Дарвоз ченаки заминро бо «таноб» ёдрас мешавад ва қайд мекунад, ки шахси аз ҳама бой дар ин ҷо то 400 таноб замини корам дорад.⁴ Чунин заминҳои зиёд дар минтақаҳои болооби Панҷ, ба мисли Вахон мушоҳида намешуданд.

Дар маданияти зироаткории мардуми Помир аъзои экспедитсия як чизи ҷолиберо дарёфт намуданд ва ин кишти ҷав буд. Азбаски дар водиҳои Осиёи Миёна онҳо майдони ҷавро қариб, ки надиданд, кишти ин зироат дар баландкӯҳ қашфиёти ногаҳонӣ буд. Дар ин бора А.А. Семёнов чунин

¹Серебренников А. Очерки Памира. – М., 1900. - С.24.

²Ҳамон ҷо. - С.37.

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 82.

⁴Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане 1874-1889. – СПб., 1889. - С . 456.

навишта буд: «Дар мавзеи дехаи Ситарга дар наздикии Ванҷ, мо майдонҳои васеи ҷавро дидем, ки дар даруни он ҷави ёбоиро дарёфт намудем. Аммо аз нақли яке аз сокинон фахмидем, ки ҷавро худи онҳо коридаанд. Ҷави ёбоиро (ҷавдор) бошад онҳо ҳамчун алафи ҳудрӯй истифода мекарданд. Мо ба он шаҳс дар бораи коридани ин алафи ба ном ҳудрӯй дар Россия ва истифодай он ҳамчун ҳӯроки чорво гуфтем, марди қӯҳистонӣ ҳайрон шуд. Аз ин ҷо мо маълум шуд, ки дар ин минтақа коридани ҷавдорро намедонистанд».¹ Бояд гуфт, ки ҷаве, ки А.А. Семёнов онро ҳамчун ҷави русӣ барои сокинони ин мавзеъ муаррифӣ мекунад, танҳо баъди барпошавии ҳокимияти Шуравӣ ҳамчун зироати алоҳида дар Помир паҳн гардид. А.А. Бобринской дар давоми таҳқиқоти ҳуд дар қӯҳистон ба шароити душвори зироаткорӣ диққат медиҳад. Вай қимати заминро барои мардуми қӯҳистон аз суханони як пирамарди 90 - сола, ки қитъаи заминеро нишон дода, бо фахри зиёд ба А.А. Бобринской мегӯяд: «Ҳоло ҳафт насл мешавад, ки мо ин заминро соҳибӣ мекунем».²

Низоми обёрии ҳар як деха аз дигарааш фарқ мекард. Аммо дар маҷмуъ қариб, ки дар ҳамаи дехаҳо обёрии заминҳо бо ҳам монанд буд. Одатан аз назди дехаҳо ҷӯйбори қалон мегузашт ва ҳар як сокини деха бо навбат обро ба замини ҳуд ҷорӣ мекард. Ин дар Шуғнон “видоч” ном дошт. Навбатро “вез” мегуфтанд. Касе, ки дар навбати ҳуд об додани заминро тамом накард, вай аз шаҳси баъди вай буда, навбати вайро қарз менамуд. Агар шаҳс розӣ набошад, соҳиби замин маҷбур мешавад, ки навбати ҳудро боз интизор шавад. Барои мураттаб таъмин кардани обдиҳии замин дар дехаҳо шаҳси мутасаддӣ оид ба об интихоб мешуд ё ки аз тарафи ҳокими маҳаллӣ таъйин мегардид, ки ӯро “мироб” ё “мирҷӯй” меномиданд. Миробро одатан аз байни дехқонони камзамин интихоб мекарданд. Дар аввал якчанд нафар аз заминдорони қалон номзадии шаҳсеро муайян мекарданд ва пас ба назди оқсақоли деха мерафтанд. Оқсақол розигӣ медод ва баъд назди ҳамон шаҳс

¹Семенов А.А. Этнографические очерки Зеравшанских гор, Каратегина и Дарваза. – М., 1903.- С.53 Горного Бадахшана (Памира) , дисс. 070009. –Душанбе 2015.- С. 86.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваҳанцы и ишқашимцы).– М., 1908. - С. 48.

омада, ҳангоми маслиҳат ба вай ҳар як хочагӣ 80 пор (3-4 тоқӣ) гандум ҳаққи хизмат медод. Агар вай розӣ намешуд, боз ба назди дигар сокини деха мерафтанд ё нархи хизмати вайро баландтар мекарданд. Одатан кори мироб дар баъзе дехаҳо хеле душвор буд. Чунон ки И. Муҳиддинов менависад дар баъзе дехаҳо мироб бо мардум ба ҷанг мекест, зоро шабона обро ғайри навбат ба боғҳои худ обёри мекарданд.¹ Кай ва дар қадом давра ҷӯйборҳо сохта шуданд, мардум маълумот надошт. А.А. Бобринской суханони мардуми қирғизро, ки дар тарафи водии Зарафшон зиндагӣ мекунанд, овардааст, ки онҳо соҳтмони ҷӯйборҳо ва каналҳоро дар ин минтақа ба муғҳо мансуб медонанд.² А.А. Бобринской оид ба камзамини минтақа андеша карда, менависад, ки замин дар ин минтақаҳо “истироҳат” намекард, зоро агар камбағал як сол дар замин чизеро накорад, вай аз гурӯснагӣ мемирад ва ё амлоқдор бокимонда моли вайро мусодира мекунад.³ Ин гуна муносибат бо замин ба он меовард, ки заминҳо ҳосили хеле кам медоданд. Дар шароити Вахон бошад, замини регзор бе ин ҳам барои кишт номувоғиқ буд. Бо ҳамин сабаб аҳолии камбизоати минтақа аз уҳдаи супоридани андозҳо намебаромад ва ин ҳаёти бе ин ҳам мушкили мардумро боз ҳам душвортар мегардонид. Академик Б. Исқандаров дар ин бора ҷунин далелҳоро овардааст: «Аҳолии Шоҳдара, Фунд ва Вахон дар шикоят ба агенти сиёсии Бухоро навиштаанд, ки онҳо аз таъқиҳои намояндагони амир ба дод омада, хонаҳояшонро тарқ намуданд. Закотчиён бе иҷозати мо ба хонаҳо ворид шуда, занонро ҳисоб карда, пас ба оғилҳо ворид шуданд ва ҷорворо ба ҳисоб гирифтанд. Онҳо аз рӯи шариат амал нақарда, аз 20 сар як сар ва қадоме аз ин камтар дошт аз онҳо ҳам аз даҳ як сар гирифтанд. Тибқи шариат бояд аз 40 сар як сар гирифта мешавад».⁴ Дар ҳусуси меъёри андоз дар Помир маълумоти М.С. Андреев хеле муҳим аст, ки менависад: «Ҳар як хонавода тирамоҳ мебоист ба ҳоким як арғамчин, як ҷуфт наъл, як пӯсти

¹Муҳиддинов И. Земледелие Памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX и в начале XX века. – М., 1975. - С. 59.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 81.

³Ҳамон ҷо.- С. 81.

⁴Искандаров Б.И. Ш. Юсупов. Вазъи сиёсӣ – маъмурӣ ва иҷтимоӣ – иқтисодӣ дар Помир дар арафаи Инқилоби Октябр. - Очерки истории Советского Бадахшана. – Душанбе, 1985.- С. 86.

хайвон барои як чуфт чорук (пойафзол) дихад. Файр аз ин сардорони ҳар як хонавода мебоист ба назди ҳоким рафта, як шабонарӯз ба вай бе музд хизмат мекарданд. Ҳар кас водор буд, ки бо худ як сар барра, як халта орд, як қӯза шир, чой, равган, ду бори ҳар ҳезум гирифта барад».¹ Умуман, андозҳои ҳокимони Бухоро як тартиби муайяни қонунӣ доштанд ва шахсони амлокдор вазифадор буданд, ки ин қоидаҳоро дар вақти андозчинӣ риоя намоянд. Аммо дар шароити қӯҳистон, вақте ки мардум имконияти шикоятре надошт, амлокдорон ба ҳар найрангу фиреб андозҳоро зиёд карда, мегирифтанд. Андозҳо ду намуд доштанд, «муқаррарӣ» - андоз аз даромади соҳиби замин ва «ихроҷот» - андоз аз даромадҳои иловагӣ. Ба файр аз ин боз андозҳои дигар низ буданд: «амалиёт» - андоз барои соҳтмони чуйборҳо, «чамалға» - андоз барои таъмини масрафҳои маъмурин, «конарга» - андоз ба фоидай сарбозони муваққатӣ, «улок» - андоз барои қашондани борҳои маъмурин ва «мардикор» - кор ба фоидай маъмурин. Аз сабаби зулми амалдорони нави амири Бухоро ва қашшоқии мардум, аъзои экспедитсия ҳатто бо маблағи калон нонро ҳаридан наметавонистанд.²

А.А. Бобринской менависад, ки вазъи зиндагии мардуми Вахон дар давраи русҳо беҳтар гардид, аммо онҳо ҳанӯз ҳам аз вазнинии андозҳо отряди русҳоро дар Лангаркиш бо ғизо таъмин карда наметавонистанд.³ Аз ҳамин лиҳоз кам кардани андозҳоро вай роҳи ягонаи беҳтар кардани ҳаёти мардуми маҳаллӣ медонист. Шавки беандоза нисбат ба замин ва зироаткорӣ дар дили граф А.А. Бобринской ҳанӯз аз давраи ҷавонӣ ҷой гирифт, зеро давраи қудакӣ ва ҷавонияш дар дехаи аҷдодии вай дар Бобрики гузашт. Аз ҳамин ҷиҳат вай заминдории мардуми қӯҳистонро бо заминҳои Россия муқоиса мекард ва ба меҳнатдӯстии қӯҳистониён аҳсан мегуфт, ки дар шароити камзаминӣ онҳо боз бо ҳосили мегирифтагӣ худро таъмин мекарданд. Ин ягона минтақае, буд, ки дар фасли зимистон дар ин ҳисор қарор дошт ва аз ин рӯ мардум маҷбур буданд, ки бо ҳар роҳе, ки набошад

¹Додалишоева К. Сахми М.С. Андреев дар омӯзиши расму оинҳои мардуми Бадаҳшон./ Додалишоева К// Паёми Донишгоҳи Хоруғ. - №9, 2011. - С. 75.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишකашимцы).- М., 1908. - С. 83.

³Ҳамон ҷо. - С. 83.

захираи ғизоро барои зимистон аз ҳисоби заминҳои худ ҷамъоварӣ намоянд. Бо ҳамин мақсад онҳо сари теппаҳо ва кӯҳҳоро ҳамвор мекарданд ва аз санг тоза карда, онро ба замини корам табдил медоданд. Бо ҳамин роҳ онҳо ҳатто қудрати ба фурӯш баровардани ғалларо низ пайдо мекарданд. Дар давоми садсолаҳо мардуми Помир тухмиҳои барои иқлими Помир мутобикро пайдо намуданд ва аз ҳамин ҷиҳат соҳаи зироаткориро пеш мебурданд. Ҳатто дар ҷунин шароити тобистони хеле кутоҳ дехқонон ҳосили ғалла, ҷав, лӯбиёгӣ, полезӣ ва меваҳоро парвариш мекарданд, ки он дар шароити кӯҳистон ҳосили хубро ба бор меовард.

Дар баробари зироаткорӣ дар миёни мардуми Помир инчунин чорводорӣ низ рушд мекард. Аммо дар ин минтақа аз сабаби нарасидани алаф, чорводорӣ ба мисли мавзеи Мурғоб, ки дар он ҷо барф набуд, инкишоф наёфта, танҳо дар шакли маҳдуд парвариш мешуд. Парвариши ҳайвоноти хонагӣ танҳо барои талаботи хонавода анҷом меёфт. Буз ва гов барои таъмини оила бо шир, равған ва қаймоқ ва парвариши гӯсфандон бошад, барои таъмини оила бо гӯшт парвариш мешуд. Муносибат нисбат ба чорво қисми асосии зиндагии оила буд. Дар дохили ҳавлии хона барои чорво ҷои маҳсус ҷудо мекарданд, то ки дар зимистон чорво заرار набинад. А.А. Бобринской дехқонеро аз дехаи Иссор мисол меорад, ки 18 сар чорвои калон, 26 кутос, 75 сар гӯсфанд, 25 сар буз, 4 асп ва 4 ҳар дошт.¹ Соҳиби ин мол гуфтааст, ки ба ҳисоби миёна то 100 пор алаф ҷамъоварӣ мекунад, ки ин барои зимистонгузаронии чорво басанд мебошад.²

Дар хulosai зербоб ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки А.А. Бобринской ҳочагидорӣ, кишоварзӣ ва тарзи коркарди зироатҳоро таҳлил намуда, онро бо фаъолияти дигар минтақаҳо, аз ҷумла Россия муқоиса намудааст ва душвор будани шароити Помирро нишон медиҳад. Аз тарафи дигар вай эҳсос мекард, ки бе дастгирии отряди русҳо, аҳолии муқимӣ наметавонад зиндагии худро дар доираи андозҳои маъмурияти нав идома диҳад. Ҳамин тавр ҳам шуд ва ҷунон қи медонем соли 1903 баъди он ки (соли

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 81.

²Ҳамон ҷо – С. 81.

1901) аъзои экспедитсия Вахонро тарк намуданд дар деҳаи Зунг шӯриши деҳқонони маҳаллӣ сар зад, ки онро худи оқсақоли деҳа сарварӣ кард. Танҳо баъди ин шӯриш, намояндаи отряди русҳо ба тартиби муайян ҷамъоварии андозро таҳти назорат мегирад.

2.4. Шуғли аҳолӣ, ҳунармандӣ ва тиҷорат

Граф А.А. Бобринской дар муддати кутоҳи экспедитсияи аввали ҳуд мавқеи ҷуғрофии қаторкӯҳҳои Помирро омӯхта, аҳамияти стратегӣ доштани ин минтақаро дарк мекунад, зоро тавассути он ҷандин роҳҳои сатҳи байналмилали вадоҳилӣ мегузаштанд, ки барои инкишофи савдои дохилӣ ва берунии минтақа мусоидат мекарданд. Вай қайд мекунад, ки «Бадаҳшон қайҳо боз дар робитаҳои тиҷоратӣ ва сиёсии мамолики дар ҳар ду нишебихои Ҳиндукӯш ҷойгир шуда, ҳамчун миёнарав хизмат карда, барои муттаҳид намудани фарҳанги қӯҳистониёни ҳамсояи Ҳиндустони шимолию ҷанубӣ ва Осиёи Миёна мусоидат менамояд».¹

Роҳҳои қадими тиҷоратӣ, ки тавассути Помир ба тарафи Ҳитой ва Фарғона мегузаштанд, новобаста аз вазъи сиёсӣ аҳамияти ҳудро ҳифз мекарданд ва ин омил барои сокиноне, ки дар наздикӣ ин роҳҳо зиндагӣ доштанд, шуғли иловагиро дар шакли савдо ва доду гирифт таъмин мекард. «Бо вучуди иқлими номусоид дар водиҳои регзори он қариб 200 каппаҳои қара - қирғизҳои кӯчманҷӣ ба назар мерасанд, ки табақаи Чин мебошанд. Дар канори ҷанубии Помир роҳи дуюми қадимаи корвонгузар тӯл кашидааст, ки Осиёи ҷанубу ғарбиро бо Қошғар ва Чин мепайвандад, ки тавассути он замоне Марко Поло гузаштааст».² А.А. Бобринской инчунин роҷеъ ба роҳи қисмати шимолу ғарбии Бадаҳшон низ чун роҳи тиҷорат ва савдо ибрози назар мекунад, ки «Дарвозро бо пастхамиҳои васеи водии дарёи Ёхсу мепайвандад ва ба воситаи ин роҳ дарвозиён ҳудро бо гандум ва ашёҳои зарурии рӯзгор дар Кӯлобу Балҷувон таъмин мекунанд».³

¹Бобринской А.А. Нақшу ниғори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳарон Зоир. – С. 15.

²Ҳамон ҷо. – С. 14.

³Ҳамон ҷо. – С. 16 – 17.

Мавқеи чойгиршавии Дарвозро нишон дода, граф А.А. Бобринской роҳҳои асосии муносибати байни Дарвоз, Қаротегин ва Помирро чун низоми ягонаи тичорат ва савдо ёдрас мешавад: «Дарвози Шимолӣ, ки дар соҳили рости дарёи Панҷ ҷойгир шудааст, нишебии ғарбии паҳнқӯҳи Помирро ташкил медиҳад. Ӯ ба дараи дарози дарёҳои Хингоб, Ванҷ, Язгулом ва Панҷ бурида шуда, тақсим мешавад. Ду қаторкӯҳи баланд - Дарвозу Ванҷ байни водиҳои мувозии дарёҳои Ванҷу Язгулом (шохобҳои Панҷ) ва ин ду қаторкӯҳ ба қаторкӯҳи сеюм - Пётри I - ро ҳамроҳ намудан лозим аст, ки марзи шимолии Дарвозро ташкил дода, водии Хингобро аз водии Қаротегини Сурхоб чудо мекунад. Ҳар сеи ин қаторкӯҳҳои тӯлкашида ба як нуқтаи азими табиат дар болооби Ванҷ бо ҳам омада, ба Помир омезиш меёбад».¹ Ин таҳлилҳои А.А. Бобринской далел аз он аст, ки аъзои экспедитсия дар соҳаи ҳаритасозӣ дониши кофӣ доштанд ва аксарияти роҳҳои Қӯҳистони Бадаҳшонро дуруст инъикос намуданд.

Соли 1901 А.А. Бобринской ва Н.В. Богоявленский ба болооби дарёи Панҷ сафар карданд. Дар давоми ин сафари худ онҳо урфу одат ва тарзи дӯхтани либос ва қашидадӯзиро омӯхта, чанд намунае аз либос, парда ва қашидадӯзии мардуми маҳаллиро бо худ гирифтанд. Ҳоло ин намунаҳо дар осорхонаи этнографии шаҳри Москва нигоҳ дошта мешавад.² Соли 1898 А.А. Бобринской ба бекигарии Дарвоз аввалин бор сафар мекунад ва онро Дарвози Шимолӣ ном мениҳад. Ҳамчун Дарвози Ҷанубӣ дар ин давра заминҳои соҳили чапи дарёи Панҷ номида мешуданд, ки соли 1895 ба ҳайати Афғонистон гузаштанд.³ Дар давраи экспедитсияи дувум граф А.А. Бобринской аз тарафи Зарафшон тавассути Ҳисор ба воситаи роҳҳои кӯҳӣ ба мавзеи Ванҷ расида, бо нияти давом додани сафари худ ба Помир омодагӣ мебинад. Аммо азбаски роҳҳо бо сабаби баланд шудани сатҳи дарёҳо шуста шуданд, экспедитсия баргашта, дар мавзеи Дарвоз маскан мегиранд. Дар Дарвоз А.А. Бобринской бори аввал аз хунарҳои қашидадӯзии мардуми

¹Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳарон Зоир. – С. 13.

²Худоназаров Д. Душа найдёт покой. / Худоназаров Д. // Родина. – М., 2008. № 7. — С. 63—67.

³Пирумшоев. Ҳ.П. Таърихи Дарвоз. – Душанбе, 2008. – С. 25.

Дарвоз воқиғ мешавад ва ў барои худ як чизро дармеёбад, ки ин нақшҳо таърихи тоисломӣ доштаанд. Муҳимтар аз ҳама барои А.А. Бобринской он буд, ки вай дар ин нақшҳо монандӣ ба нақшҳои мардуми шимоли Россияро пайдо намуд ва ин дар ҳоле буд, ки ин ҳалқҳо ҳеч гоҳ бо ҳамдигар муносибате надоштанд. Ин чиз А.А. Бобринскойро водор соҳт, ки таҳқиқоти нақшҳои кашидадӯзии мардуми Дарвазро бештар таҳқик намояд. Барои муқоисаи бештари ин монандӣ, А.А. Бобринской чанде аз пардаҳои кашидадӯзии мардуми Дарвазро ҳаридорӣ мекунад, то ки дар вақти бозгашт ба Россия, таҳлили муқоисавиро дар ин самт идома диҳад. Кашидадӯзӣ ва нақшҳои мардуми Дарвазро А.А. Бобринской ба ду қисм тақсим намудааст. Ба ғурӯҳи аввал вай нақшҳои рӯи ҷуробҳо ва ба ғурӯҳи дувум кашидадӯзии рӯи матоъҳоро муносиб медонад.¹ Ба сифати ашёи хом дар Дарваз бештар пахта истифода мешуд, ки онро дар ҳуди заминҳои Дарваз парвариш мекарданд.² Мазмuni асосии нақшҳоро таҳлил намуда, А.А. Бобринской расми парандаҳоро, ки аз ду тарафи дараҳт ҷойгир шудаанд, маҳсусан ёдрас мешавад. А.А. Бобринской менависад, ки ин гуна расмро дар кашидадӯзии ҳалқҳои Россия низ воҳӯрдан мумкин аст ва сабаби инро олим чунин шарҳ медиҳад: «Ин расм дар Ошур вомехӯрд ва аз он ҷо ба Форсу Ҳинд ва баъдан ба Россия низ расид».³ Академик Юсуфшоҳ Яқубшоев монандии расмҳои гулдӯзӣ ва кашидадӯзии мардуми Дарваз ва баъзе мавзеъҳои Россияро дар он мебинад, ки дар замонҳои гузаштаи дур асоси тамоми ин ҳалқҳоро қабилаҳои ориёӣ ташкил медоданд.⁴ Бояд қайд кард, ки кашидадӯзихои мардуми Дарваз, чи дар он давра ва чи дар замони мо қимати баланди моддӣ ва маънавӣ доранд. А.А. Бобринской низ ҳаминро қайд мекунад, ки на ҳар як хонавода метавонист чунин пардаҳо дошта бошад. А.А. Бобринской асосан пардаҳо ва кашидадӯзии рӯи ин пардаҳоро бештар омӯхта, ба ҳулосае меояд, ки ин пардаҳо, ки «чашмбанӣ» ва «рӯбанд» номгузорӣ шудаанд, асосан дар

¹Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарваз. – М., 1900. – Душанбе, 2014. Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир – С. 51.

²Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи Дарваз. – Душанбе, 2008. – С.156.

³Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарваз. – М., 1900. - Душанбе, 2014. Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С.25.

⁴Ҳамон ҷо. – С. 31-32.

маросимҳои тӯёна истифода мешаванд. Дар ҳаёти ҳаррӯза бошад, дуҳтарон ва занон рӯи худро кушода мемонанд ва танҳо бо воҳӯрдани шахси бегона бо як кунчи рӯймол рӯи худро пинҳон мекунанд.¹ Ин рӯймолҳо аз матоъҳои тунуки абрешимӣ тайёр мешуданд, аммо дар хусуси мавзеи истеҳсоли ин матоҳо А.А. Бобринской маълумоте намедиҳад.² Мавриди қайд аст, ки барои пинҳон кардани рӯи худ занон инчунин остини куртаро низ истифода мекарданد ва ин гуна куртаҳо дар баъзе аз дехаҳо дида мешавад. Чунончи, дар дехаи Пишхарв занон куртаҳои чаканро бо остини дароз мепӯшиданд ва дар дехаи Ёгед бошад, остин баробари даст дӯхта мешуд. Инчунин куртаро бо дӯхти «басма» ва баъзан одӣ карда дар шакли салиб (ироқӣ, пухтадӯзӣ) медӯхтанд. Дар вакти дӯхтан аз риштаҳои истеҳсоли хонагӣ истифода мекарданд. Риштаро низ худи занон аз пашм тайёр мекарданд ва бо рангҳои табии ранг мекарданд. Кашидадӯзӣ тамоми қисми пеши куртаи занонаро мегирифт. Аз гиребон то миёни курта шерозӣ (пешак, гарах) медӯхтанд, ки онро алоҳида омода мекарданд.³ Расмҳои рӯи куртаро таҳлил карда, санъатшиноси маъруфи тоҷик Лариса Додхудова ба расмҳои хусусияти хоси мардуми кӯҳистони Дарвоз аломатҳои геометрии чоркунча, секунча, доира, ромб ва гайраҳоро муносиб медонад, ки онҳо то ба ҳамин рӯз мавриди истифода қарор доранд.⁴ Айнан ҳамин гуна шакли гул ва расмҳо дар тоқидузӣ, ҷуроббоғӣ, рӯймолдузӣ, рӯи тумор, халтачаҳо ва дигар намуди матоҳои ороишӣ истифода мешуданд.⁵

Чунон ки А.А. Бобринской қайд мекунад, мардуми одӣ ин гуна куртаҳоро дар ҳаёти ҳаррӯзai худ истифода карда наметавонист ва аз ин лиҳоз онҳоро танҳо дар рӯзҳои ид, маросими тӯй мепӯшиданд.⁶ Кашидадӯзӣ инчунин дар Рӯшон, Шуғнон ва дигар минтаҳаҳо низ пахн гардид.

¹Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумай Ҷӯраҳарон Зоир. – С. 67.

²Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (XIX – начало XX вв.) дисс. Специальность – 07.00.09. – Душанбе 2015. - С. 26.

³Масов Р.М., Додхудоева Л.Н. Народное искусство Памира. – Душанбе, 2012. – С. 99.

⁴Ҳамон ҷо. – С. 99.

⁵Сафаралиев Б. С. Из истории духовной культуры таджикского народа: моногр. / Б. С. Сафаралиев//. – Челябинск, 2011. – С.134.

⁶Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900. - С. 25.

Қиматшоев Лутфишо сокини ноҳияи Рӯшон аз дехаи Дерзуд оид ба қашидадӯзӣ чунин мегӯяд: «Қашидадӯзӣ - намуди ҳунари халқист, ки дастӣ бо сӯзан ё чангаки маҳсус ва ё ба воситаи мошини маҳсуси гулдӯзӣ дар рӯи матоъҳои гуногун, пӯст ва ғайра бо ресмонҳои пахтагӣ, абрешимӣ, пашибӣ, нахҳои зарҳалию нуқрагин, инчунин бо марҷону сангҳои қиматбаҳо, пулакчаҳои раҳшон, марворид, танга ва ғайра ба иҷро мерасид. Дар матоъҳои дурушт низ гул дӯхта мешавад. Қашидадӯзиро барои ороиши сарулибос, ҷиҳози хона ва дигар васоити зиндагӣ истифода мебаранд. Асбобҳои асосии қашидадӯзӣ - ин сӯзанҳои гуногун, ресмонҳои абрешимин, қайҷӣ, ангуштпона, чанбарак, қасқон ва ҷорҷӯба буданд. Барои осонии кор ресмони на он қадар дароз (50 - 60 см) ва қайичаи нӯгтези дарозиаш 10-12 см истифода мебурданд. Дар бисёр навъҳои қашидадӯзӣ чанбарак истифода намебурданд. Нақшҳои чакан ҳар қадоме дорои мазмуни хос буда, бештар ҳусусияти динӣ доштанд: офтоб, моҳ, ситораҳо, оташ, одам, ҷонварону рустаниҳои муқаддас ва амсоли ин. Баъди густариши дини ислом дар минтаҷа тасвири ҷонварон ва одам манъ шуд, аммо нақшҳои салибӣ, шикаста, оташ, офтоб, рустаниҳо барҷо монданд ва бо гузашти айём моҳияти динии хешро гум карда ба нақшҳои беном табдил ёфтанд. Нақши себарга дар чакандӯзӣ мавқеи асосӣ ишғол мекунад. Бо чунин нақш шероза, почома ва остинро ороиш медиҳанд. Яке аз нақшҳои маъмул, нақши забонаи оташ бо рангҳои сурху зард аст. Ин нақшро пеш аз ислом чун рамзи ҳаёт ва нур дар китфи фариштагон, шоҳон ва ашхоси соҳибмақом тасвир мекарданд. Үнсурҳои нақши мазкурро чакандӯзони имрӯза низ кор мефармоянд».¹ Сокини ноҳияи Рӯшон Искандарова Ғарibсултон чунин мегӯяд: «Қашидадӯзӣ ин як ҳунари басо машҳур ва дастрас барои мо буд. Ман қашидадӯзиро аз модарам ёд гирифтам. Ҳунари қашидадӯзӣ барои ҳар як шахс як завқи беандоза буд. Ҳунари қашидадӯзӣ аз давари қадим то замони

¹Аз сухбати муаллиф бо Қиматшоев Лутфишо сокини дехаи Дерзуд ноҳияи Рӯшон, соли тав. 1954. – 20 сентябри соли 2019.

мо омада расид. Кашидадӯзӣ бисёртар ба табиат алоқамандии зич дорад. Дар кашидадӯзӣ мо табиат, ҳайвонҳои ба мисли оҳу, асп, барраро нақшдӯзӣ мекардем. Ба дин ҳам кам-кам алоқамандӣ дошт, чунки дар он мо нишонаҳои динӣ мекашидем».¹

Сокини деҳаи Поршневи ноҳияи Шуғнон Ҳушқадамова Алвобегим оид ба кашидадӯзӣ чунин мегӯяд: «Кашидадӯзӣ - гулҳои кашидадӯзӣ дар давраҳои қадим хеле маъмул буд. Чун ман худам ба ин кор машғул будам ба ман ин кор хеле маъқул буд. Ин корро аз модарам омӯхтам. Гулҳои кашидадӯзиро барои зебогии хона истифода мебурдам. Тамоми деворҳои хонаро ба гулҳои кашидадӯзӣ оро медодам. Ин аз қадим вуҷуд дошт ва то ҳоло ҳам дар баъзе ҷойҳо мардум ба ин кор машғуланд. Маънои гулҳои кашидадӯзи зебу зиннати хона буд. Вақте ки гулҳоро дар деворҳои хона мечаспонданд зебу зиннати хона дигаргун мешуд. Кашидадӯзиро ба воситаи сӯзан ё чангаки маҳсус ичро мекарданд. Кашидадӯзӣ таърихи бисёрасра дорад. Кашидадӯзиро бисёртар барои ороиши сару либос истифода мебурданд. Ба фикри ман кашидадӯзӣ аз асри XIV - XVII васеъ паҳн гардид, зеро дар ин давра матоъҳои ҳархела ба ин минтақа ворид шудан гирифтанд».²

Дар кашидадӯзии мардуми Дарвоз усулҳои ба худ хоси дӯхтан мавҷуд буд, ки бешубҳа дикқати граф А.А. Бобринскойро ҷалб намуданд. Дар баробари усулҳои маъмули *ростакӣ, сарак, қиҳнӯҳӣ*, (к. Пшихарв), *мойра, молак, қаик, паскук инҷунин усулҳои қадимаи сияҳдӯзӣ ва ҷаппадӯзӣ* дар хунари кашидадӯзии мардуми Дарвоз аз тарафи А.А. Бобринской мушоҳида гардиданд. Маҳсусан дикқати А.А. Бобринскойро тарзи дӯхтан бо усули пухтадӯзӣ дар шакли салиб ҷалб кард ва ҷанде аз намунаҳоро граф харида ба Москва мебарад.³

¹ Аз сұхбати муаллиф бо Искандарова Ғарібсултон сокини ноҳияи Рӯшон, деҳаи Баррушон, соли таваллуд 1.03.1941 соҳиби 12 фарзанд.

² Аз сұхбати муаллиф бо сокини ноҳияи Шуғнон, деҳаи Тишор, Ҳушқадамова Алвобегим, соли таваллуд 1925. – 12 сентябрь соли 2019.

³ Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза (Бухорои шарқӣ). – М., 1900. – С. 31.

Дар давраи экспедитсияи дувум А.А. Бобринской қисми таҳқиқоти худро ба ҳаёт ва маданияти мардуми Дарвоз мебахшад. Кашфиёти А.А. Бобринской оид ба монандии қашидадӯзии мардуми Дарвоз ва мардумони шимолии Россия, ки бори аввал аз тарафи А.А. Бобринской изҳор ва исбот гардид, дар илми этнография ҳамчун равияни нави омӯзиши қарор гирифт ва олимонро ба омӯзиши минбаъдаи ин маълумоти А.А. Бобринской водор намуд. Аммо худи А.А. Бобринской дар давраи зиндагии худ ин хориқаро то ба охир таҳлил карда натавонист. Дар асоси ин айниятҳо, А.А. Бобринской таҳлилҳои худро доир ба ягонагии фарҳангҳои мардумони минтақаҳои гуногунро дар доираи идеяи тамаддуни ориёй пешниҳод мекунад.¹ Дар ин давра дар байни олимони Россия масъалаи пайдошавии ҳаёти аввалин тамаддунҳои ориёй дар шимол мавриди омӯзиш қарор дошт. Пайдоиши алломатҳои ориёй дар Помир низ ба ин идея мувофиқат мекард ва ҳар як шабоҳати фарҳангӣ дикқати олимонро ба ин минтақа зиёд мекард. Дар аввали асри XX, аз он ҷумла А.П. Шишов дар китоби худ «Таджики» Помирро ватани ориёихо меномад.² Аз ҳамин лиҳоз, афкори А.А. Бобринской дар бораи монандии умумии наққошии мардуми Дарвоз ва шимоли Россия ба мавчи ҳамин идеяҳо дохил мешуд.³ Мантиқи ин идеяҳо дар он буд, ки аввал ягон монандӣ ёфта мешуд ва баъд онро бо қабилаҳои ҳиндуориёй пайваста, пас миёни ин монандиҳои замони мо ва гузашта муқоисаҳо мегузарониданд. Яке аз ҳамин идеяҳо аз тарафи олими ҳиндӣ Балғанғадҳара Тилака дар соли 1901-1903 пешниҳод гардид. Вай шабоҳати табиати китобҳои қадимаи «Авесто» ва «Ригведҳо» - ро омӯхта, ба хуносae омад, ки ин маҳз табиати қутби шимол аст. Пас ин олим қутби шимолиро ватани аҷдодии қабилаҳои ҳиндуориёй ҳисоб кард.⁴ Шаби қутбӣ на танҳо дар

¹Бобринской А.А.. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаметике всех народов Европы и Азии // Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области. – М., 1902.

²Шишов А.П. Таджики. – М., 1910. - С. 90.

³Демин В.Н, Назаров В.Н, Аристов В.Ф. – Загадки Русского Междуречья.. Вече. – М., 2008.

⁴Балғанғадҳара Тилака Полярная Родина в Ведах Ведах/Пер, с англ. Н. Р. Гусевой.— М.: ФАИР-ПРЕСС. - М 2001.—528 с: ил. ISBN 5-8183-0263-6. Перевод, разделы «От перевод чика», «Словник», сноски. Гусева Н. Р., 2000 © Серия, оформление. ISBN 5-8183-0263-6 ФАИР-ПРЕСС. – 2001. ЛОКАМАНЬЯ БАЛ ГАНГАДХАР ТИЛАК Владелец газет "; Кесари"; и -Махратта";, автор книг ";Орион";, или исследования древности Вед, ";Гита Рахасья";;

китобҳои «Авасто» ва «Ригведҳо», балки нависандай юнони қадим Гомер низ ватани қабилаҳои киммериҳоро тасвир карда менависад: «Ҳеч гоҳ офтоб ба сӯи онҳо намедамад. На вақти ғуруб на вақти субҳидам. Шаби торик онҳоро доманапӯш кардааст».¹ Дар маҷмуъ оид ба маҳалли аввалини сукунати ориёнажодон ҳоло ҳам хуласаи ниҳоӣ бароварда нашудааст.

Ин равияи этнография имрӯз хеле васеъ аз тарафи олимон мавриди омӯзиш қарор дорад. Эълон гардидани чакан ва кашидадӯзии тоҷикон ҳамчун ёдгории маънавии умумичаҳонӣ аз тарафи ЮНЕСКО дикқати олимонро ба таърих ва равнақи ин намуди санъати тоҷикон бештар намуд ва дар ин роҳ А.А. Бобринской ҳамчун асосгузор маҳсуб дониста мешавад.

Ба ғайр аз кашидадӯзии мардуми Дарвоз, А.А. Бобринской дигар ҳунарҳо ва соҳаи тиҷорати мардуми Помирро таҳлил намудааст.

Аз рӯи маълумотҳои А.А. Бобринской дар ҳар як деҳа ва марказҳои қалони ҳудуди Помир ҳунармандон бо истеҳсоли либоси мардона ва занона шуғл доштанд, ки онро аз пашм истеҳсол мекарданд. Аз он ҷумла, А.А. Бобринский либосҳои дар ин макон дӯхташударо омӯхта менависад: «Либоси сокини қӯҳистон аз матои сахти пашмин дӯхта мешавад. Либоси болоиро дар ин ҷо «ҷэкмен» ё «ҷапан» меномиданд. Онҳо инчунин аз пашм ҷӯроб, сарпӯш, тоқӣ, паколро мебофтанд. Аз пӯсти гӯсфанд бошад, мӯзаҳои ҷарминро истеҳсол мекарданд. Аз таги либоси болоӣ онҳо куртаи тунукро (якта) мепӯшиданд, ки он аз матоъҳои қашмирӣ дӯхта мешуд. Дар зимистон онҳо аз либоси ғафси пашмин болопӯш медӯхтанд, ки онро ҳам мардон ва ҳам занон мепӯшиданд».² Н.В. Богоявленский, ки ҳамроҳи А.А. Бобринской буд, либоси мардуми маҳаллиро баррасӣ карда менависад, ки мардон одатан шалвори пашмин (тамбон) мепӯшиданд. Дар тобистон либоси онҳо аз матои тунуки сафедчатоб дӯхта мешуд.³ Куртаҳоро «якта» мегуфтанд. Дар қисми

(книги по индийской философии) и т.д. Издатели БРАТЬЯ ТИЛАК Гайквар В ада г. ПУНА 1956. Quell:<http://www.junik.lv/~time/index.htm>

¹Демин В.Н, Назаров В.Н, Аристов В.Ф. – Загадки Русского Междуречья.. Вече. – М., 2008.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С.52.

³Валиев. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей.- Специальность – 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе, 2015. - С.260.

чапи қафаси сина курта ба ҳам пайваст мешуд ва онро «так» меномиданд. Азбаски дастгоҳи матоъбоғӣ хеле танг буд ва паҳноии он факат 25 - 27 см дошт, барои дӯхтани либоси тайёр матои хеле дароз сарф мешуд ва либосҳои тайёршуда рах - рах мешуданд. Барои як куртаи мардона 13,7 метр ва барои куртаи занона 11 метр матоъ сарф мешуд. Дар баъзе минтақаҳо инчунин гилеми болои китф мегузоштагӣ буд, ки онро бе остин медӯхтанд. Дар Рӯшону Шуғнон онро «фараҷе» («faraje») меномиданд.

Оид ба пойафзол А.А. Бобринской менависад, ки «ҳамаи қӯҳистониён зимиstonу тобистон ду ва ҳатто се ҷуфт ҷуробро болои ҳам мепӯшидан; аз болои ҷуробҳо пойафзоли қӯҳистонӣ (муқӣ) аз ҷарми мулоим ба по мекунанд, ки аз рӯи намуди худ «бахил»-и дехқонони моро ба хотир меоваранд; муқӣ то миёнаи соқи по мерасад ва дар бучулакҳо бо тасмай пашмин ва гоҳо ҷармин баста мешаванд. Дар канори болоии ҷуроб банди мукаррире оvezon аст, ки аз якчанд ресмони пашмини тобдодашуда иборат буда, қӯҳистониён аксаран онро то зери зону ва гоҳо вобаста ба дарозии ҷуробҳо баландтар мекашанд. Ҷуробҳои аз ҳама дарозтарини шуғнонӣ $\frac{1}{2}$ см, аз ҳама қutoҳтарin аз поёниби Хингоб 58- см мебошанд, ки барои ҳам ину ҳам он 19 сантиметр мебошанд».¹

Дар пой мӯзаҳои ҷармин мепӯшиданд ва онҳоро дар Рӯшон ва Шуғнон «пех» («рекh») мегуфтанд. «Пех» («Рекh») аз пӯсти буз ва ё аз пӯсти нахҷир тайёр мешуд. И.И. Зарубин дар бораи пойафзоли мардуми Помир дар мисоли водии Бартанг менависад, ки «дар ин ҷо марду зан ва ҳатто қӯдакон «пех» мепӯшиданд, ки он ба мӯзai дарози то зону монанд буда, аз пӯсти гӯсфанд тайёр мешуд. Дар дӯхтани ҷунин пойафзол ба ҷои ришта буридаи борики пӯсти гӯсфандро истифода мекарданд. Банди борикро инчунин барои бастани пойафзол истифода мекарданд, ки онро «пехбон» меномиданд. Дар баъзе мавридҳо аз пӯсти нахҷир низ «пех» дӯхта мешуд. Дӯхтани пойафзол

¹Бобринской А.А. Накшу ниgori тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Bo тарҷумай Ҷӯраҳон Зоир. – С. 27 – 28.

танҳо кори мардона маҳсуб мешуд».¹ Дар баъзе минтақаҳо «наълинг» кафши чӯбин истифода мекарданд. М.С. Андреев менависад, ки «наълинг»-ро бештар дар хона мепӯшиданд.² Либоси мардонаи тоҷикони қӯҳистонӣ аз куртаи кӯтоҳ ва шими тунук иборат аст. Дар фасли зимистон курта ва шим аз матои пашмин дӯхта мешуд. Дар пой «пех» ва ҷуроби пашмин мепӯшиданд.³ Занон куртаи дароз, эзор ва дар сар рӯймол доранд.

А.А. Бобринской либосҳои мардуми маҳаллиро таҳлил намуда, онро ҳамчун истеҳсоли косибони хонагӣ нишон медиҳад. Дар мавзеъҳое, ки пахта мекориданд, либоси пахтагин ва дар боқимондаи деҳаҳо аз матои пашмин либос медӯхтанд.⁴ Либоси асосии мардон аз курта, шалвор ва чапон иборат буд. Дар по одатан ҷӯроб пӯшида аз болояшон мӯзаҳои ҷармин мепӯшиданд. Мӯзаҳо баъзан кӯтоҳ ва дар Ваҳон бошад онҳоро то зону мепӯшиданд. Дар ҳамаи мавридҳо либосро аз пашм тайёр мекарданд. Дар зимистон аз болои чапон боз як гилеми пашмин мепӯшиданд. Занон низ аз матои пашмин курта медӯхтанд, аммо куртаи занон нисбатан дароз буд. Шалвори занона то поёни пойро дар бар гирифта, дар поён онҳоро танг медӯхтанд.⁵ Дар вакти боронҳои тирамоҳӣ аз пой кафшҳои чӯбин мепӯшиданд. Дар зимистон бошад, барои гузаштан аз болои барф дар пой пояфзоли маҳсуси васеъ бо номи «чапар» мепӯшиданд, то ки дар барф роҳ гаштан осон шавад. Ҳамчунин пояфзоли маҳсус барои гузаштан аз болои яҳ доштанд, ки онро «парном» мегуфтанд. Онҳоро аз ҷӯб тайёр мекарданд ва аз таги онҳо мекӯфтанд. Бо ҷунин пояфзол аз болои лозар мегузаштанд, то ки лағжидато кӯҳ наафтанд. Дар зимистон мардуми Помир инчунин дастбела, телпак ва шалвори гафс мепӯшиданд. А.А. Бобринской инчунин истифодай матоъҳои пилагиро низ дар байни мардум ёдрас мешавад, ки онҳоро занон тайёр

¹Зарубин И.И. Обувь горных тадиков долины Бартанга,- Сборник музея антропологии и этнографии, том 3. – Петроград, 1916. – С. 89 – 92.

²Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1956. - С. 408.

³Документ №27. – Отчет о командировке в Памирские бекства Бухарского ханства в 1904 году. – Сборник мов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 226.

⁴ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 78.

⁵ Ҳамон ҷо - С.120.

мекарданد. Пиллапарварӣ дар Помир танҳо барои қонеъ гардондани зарурати шахсӣ бо матоъҳои абрешимӣ парвариш карда мешуд. Дар баробари ин бо омадани ҳокимони Бухоро ба ин минтака адреси буҳорӣ низ ворид гардид. Матои сафедро инҷунин аз Афғонистон меоварданд. Ҳарбиёни рус бо худ матоъҳои русӣ оварданд. Дар баъзе маҳалҳо одамони сарватманд куртаи занонаро бо гиребони шерозидор нақш медоданд. М.С. Андреев менависад, ки барои гиребон матои сиёҳро гирифта, онро бо гулдӯзӣ оро медоданд. Баъзе аз хунармандон дар ороиши шерозӣ нуқра ва садафро истифода мебурданд ва онро «гиребони садаф» ном мекарданд. Нархи чунин шерозӣ ба нархи як барзагов баробар мешуд ва онро факат одамони сарватманд ҳарида метавонистанд.¹

Тарзи либоси мардумонро таҳлил карда, О. Олуфсен менависад, ки либоси занонаи мардуми Ишкошиму Вахон аз либоси занонаи Горон фарқ мекунад. Ранги либос одатан сафед ва маллоҳӣ аст, зоро он аз пашми коркарди маҳаллӣ истеҳсол мешуд ва ранг надошт. Либоси мардона низ ҳамин рангҳоро дошт ва онро О. Олуфсен бо номи «чапон» ном мекунад. Аммо чунон ки медонем, «чапон» ин либоси болопӯш аст, ки дар сармо пӯшида мешуд. Аз таг куртаи тунук мепӯшиданд, ки онро Олуфсен «пиран» номид. Ба фикри мо талаффузи дуруст «пироҳан» аст. Эзори мардонаро сайёҳ ҳамчун «шувалак» нишон медиҳад. Онҳо каме аз зону поёнтар буда, бо резина дар миён баста мешуданд. Дар по бошад, кафши ҷармин мепӯшиданд ва онҳоро О. Олуфсен «муса» навиштааст ва дурусташ «мӯза» мебошад. Дар зимистон мардон ва занон ҷӯробҳои ранга мепӯшиданд, ки аз пашми гӯсфанд мебофтанд.

Аммо мардуми камбағал побандак мепӯшиданд. Оид ба ранг ва ороиши ҷӯробҳо О. Олуфсен менависад: «Дар ҳар яки аз ин се ҳалқ (ишкошимихо, вахонихо ва ғоронихо) тарзи рангу гули ҷӯробҳо ҳархела буд ва мо онҳоро ба осонӣ аз ҳамдигар фарқ мекардем. Сокинони маҳаллӣ онҳоро ҳамчун тухфа барои ҳамдигар ва меҳмонону мусофирон тақдим

¹Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинобод, 1956. – С. 413.

мекардан».¹ Сарпӯши онҳо «челпок» ном дошт. Дар сардӣ гӯшакҳои онро поин карда, дар гармӣ боло мекарданд. Аз Афғонистон ба ин ҷо салла «тюрбан» меоварданд, аммо мардуми камбизоат онро ҳарида наметавонист ва аз матои арзони пахтагӣ барои худ салла мекарданд. Миёни худро бо матои дароз мебастанд, ки он «лунгӣ» ном дошт. Онро аз матоъҳои пахтагӣ ва аз абрешим тайёр мекарданд ва аз Афғонистону Кашмир меоварданд. Аз ҷиҳати дароз будан онро ду - се маротиба гирди миён мебастанд. Қимати миёнбанди пахтагӣ баландтар буд. Инчунин тасмаҳои ҷармин вучуд доштанд, ки онҳоро аз Афғонистон ворид мекарданд. Мӯи сари мардон нисбатан кӯтоҳ буд, аммо ба мисли мардуми Туркистон пурра тарошидагӣ набуд.

Либоси занон аз куртаи дароз иборат буд, ки он остинҳои дароз дошт. Инчунин онҳо эзори сафед мепӯшиданд. Дар по онҳо кафши ҷармини (шиск "shysk") доштанд. Онҳо ранги зард доштанд ва аз Кашмир оварда мешуданд. Дар сар ҷелпок "chelpok" мепӯшиданд. Дар вақти берун шудан аз хона онҳо рӯймоли «чил» "chil" дар сар мепӯшиданд. Аз ҷумлаи ороишот онҳо ҷалла ва ғӯшвори нуқрагӣ ки бо санги лочвард зеб дода мешуданд, истифода мекарданд. Занон мӯи сари худро дароз бофта ба ақиб мепартофтанд. Онҳое, ки мӯи сари кӯтоҳ доштанд ба муйҳои худ риштаҳои сиёҳи пашмин пайваст мекарданд. Дар ин минтақа занон парда ва фарангӣ надоштанд, аммо дар пеши мардон сари худро бо рӯймол мепӯшиданд. Агар рӯймол намебуд, дасташонро болои сар мемонданд.² Аз ин лиҳоз гуфтан зарур аст, ки либос ва сарпӯши занон дар маданияти мардуми Қӯҳистон ҷои намоёнро ишғол мекард.

Занон дар баробари дигар корҳои хона ва ҳочагидорӣ, инчунин дар кулолгарӣ низ нақши муайян доштанд. Чунон, ки дар китоби Н.Н. Ершов низ омадааст, соли 1890 дар минтақаҳои Қӯҳистони Бадахшон кулолгари занон дар сатҳи баланд қарор дошт. Аз он ҷумла, яке аз марказҳои кулолгари

¹Olfusen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 68.

²Ҳамон ҷо. – С. 47.

занон дар Дарвоз дар деҳаи Ёгед ҷойгир буд, ки он деҳаҳои гирду атрофро то Зигар бо масолеҳи кулолгарӣ таъмин мекард.

Инчунин маҳсулоти кулолгарӣ дар деҳаҳои Вишхарви Дарвоз ва Ширгини Вахон низ мавҷуд буданд. Ҳунармандони деҳаи Ширгин тамоми минтақаи Вахонро бо асбобҳои кулолгарӣ таъмин мекарданд.¹ Аз он ҷумла кӯзаҳои сафолӣ ва ҷароғҳои сафолинро занон аз гили пухташуда омода мекарданд. Танҳо дар баъзе аз хонаҳо маҳсулоти мисин дида мешуд, ки онро аз Афғонистон меоварданд. А.А. Бобринской ҳунари кулолгариро як омили ҳудтаъминкуни мардум медонист. Ӯ қайд мекунад, ки бо тақсимкуни мөҳнат байни занон ва мардон, сокинон бо ҳар роҳ барои рӯзгор ҷизеро истехсол мекарданд. «Дар бисёре аз деҳаҳо занон ба истехсоли зарфҳои гилин машғул мешаванд. Истехсолоти асбобҳои чӯбин дар деҳаи Пишхарв, дар яке аз шоҳобҳои хурди Панҷ муттамарказ гардидааст. Сокинони он аз қамишҳои қаткардашуда як навъи маҷнунбед лаълӣ, қуттиҳо ва ашёи ба ин монандро месозанд, ки бо нақшу нигори дағали кандақории гуногуни геометрий пӯшонда шудаанд. Бо ин номгӯи муҳтасар, аз афташ, тамоми захираи истехсолоти дастии Дарвоз анҷом мепазирад».² Аммо наздик будани минтақаҳои нисбатан бой дар сарҳади Дарвоз барои тиҷорати онҳо имкониятҳои бештарро фароҳам меовард. А.А. Бобринской роҳҳои тиҷорати мардуми Дарвозро нишон дода менависад, ки дар Дарвоз «кӯҳнаколай хонагии барои ҳаёти ҳаррӯза зарурӣ: дег, қумғон, зарфҳои мисину чӯбин аз Балҷувону Кӯлоб ҳарида мешаванд. Сағрипӯш, қолин, намад, ки дар биноҳои сарду намноки Дарвоз хеле зарурӣ мебошанд, аз кӯчманчиён гирифта мешаванд. Ашёи ороиши: зару зевари занона, овезаҳои нуқрагин, мисин ва сангӣ, гӯшвор, ангуштарин, дастпона, гарданбанд, матоъ ва рӯймолҳои шоҳӣ, ресмонҳои шоҳӣ, ранг - қисман дар Дарвоз аз тарафи ҷавонони аз мардикорӣ, аз шаҳрҳои калони Фарғона баргашта ва савдогарони омадаи фарғонагӣ ворид мегарданд, қисман аз тарафи кӯҳистониён аз Қаротегин,

¹Ершов Н.Н. Каратаг и его ремесла. – Душанбе, 1984. – С. 49.

²Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Буҳорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 22.

(ресмонҳои абрешимӣ ва рӯймолҳои шоҳӣ) аз Қӯлобу Балҷувон ҳаридорӣ мешаванд».¹

Мардон бошанд, дар истеҳсоли матоъ, палосбофӣ, намадбофӣ ва тайёр кардани либоси пашмин машғул буданд. Барои истеҳсоли ин маҳсулот одатан пашми гӯсфандро истифода мекарданд. Онро ранг намекарданд ва бо рангҳои табиӣ, ё бо ранги сиёҳ ва ё сафед истифода мекарданд. ² Аз рӯи маълумотҳои граф А.А. Бобринской дар ҳар як деха ва марказҳои калони ҳудуди Помир ҳунармандон бо истеҳсоли либоси мардона ва занона шуғл доштанд, ки онро аз пашм истеҳсол мекарданд. Матоъҳои ғафси пашминро мардон истеҳсол мекарданд ва он барои дӯхтани либоси гарм истифода мешуд. А.А. Бобринской менависад, ки ин 22 аршин³ бар 8 вершок⁴ матоъро (15,4 метр бар 35,2 см) онҳо аз ҳунармандони маҳаллӣ бо нархи 4-5 рубл меҳариданд. Ин ба ҷенаки имрӯза 15 метр бар 40 см ташкил медиҳад. Нархи матоъ хеле қимат буд, зоро ба ҳамин маблаг инчунин шахс метавонист ду гӯсфандро ҳаридорӣ намояд. Сифати ин матоъҳо хуб буд ва онҳоро аз Бадаҳшон тавассути Ваҳон ба Ҷатроли Ҳинд мебурданд ва бо матоъҳои тунуки қашмирӣ иваз мекарданд. Дар дехаҳо қосибон палосҳои пашмин, матоъҳои сода барои либос аз пашм, анвои маҳсулоти кулолӣ, ресмон, сабад ва дигар ачноси зарурати хочагии мардум истеҳсол мешуд. Инчунин аз тарафи ҳунармандони маҳаллӣ риштаи пашмин ба фурӯш бароварда мешуд. Риштаи тайёр аз пашм дар он давра хеле қиммати баланд дошт. Дар бозорҳои шаҳрҳои калон як батман (8 пуд) аз 15 то 25 тилло нарҳ дошт. Тилло агар 4 рубл бошад пас 1 пуд, яъне 16,58 кг 12.20 рубл нарҳ дошт.⁵

Аз рӯи суханони яке аз сокинони Ваҳон маълум гардид, ки дар давраи тоинқилобӣ «пӯшокро асосан тавассути газворбофӣ дарёфт мекарданд, ки он аз пашми гӯсфанду уштур бо ранги табиӣ бофта мешуд. Дар деҳоти сераҳолӣ

¹Бобринской А.А. Накшу ниgori тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бuxорои шарқӣ). – M, 1900, Душанбе, 2014. – Bo тарҷумай Ҷӯраҳон Зоир. – С. 22.

²Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 34.

³Аршин ҷенаки қадимаи русӣ баробар ба 0,711 м.

⁴Ҷенаки қадимаи русӣ баробар ба 4.4. см.

⁵Ершов Н.Н. Каратаг и его ремесла. – Душанбе, 1984. – С. 56.

устоҳои ин касб дорои дастгоҳи аз чӯб сохта машғули ин кор буданд. Дарозии матоъ мувофиқи бардошти дастгоҳ буд, аммо паҳноии он одатан маҳдуд буда аз 40-50 см зиёд набуд. Занон ин даври тӯлонӣ ва заҳматталабро бар дӯш дошта, дар рӯзу соатҳои аз кори хочагӣ фориғ ба ҷо меоварданد. Сараввал пашмро дар ҷойи ҳамвор хобонда, гурӯҳи занон ё мардон як - ду то химчаҳои ғоз ё зардбед дар ҳарду даст гирифта мекӯбанд, бо ин амалиёт наҳҳои пашм қисман аз ҳам ҷудо шуда, ҳолати патмонандро мегирад.

Коркарди минбаъда бо роҳи дастӣ давом меёбад. Барои осонӣ сабадҳо истифода шуда, дар ҳар қадоме аз онҳо маҳсулоти тайёр ва пашм барои коркард андохта мешуд. Пашмресӣ дар ҷарҳи чӯбин амалӣ мешавад. Ин дастгоҳ одӣ буда, муҳимтарин амалиёти истеҳсолоти газворро ба ҷо меоварад».¹ Аз рӯи маълумоти А.А. Бобринской «дар Панҷ ва Ванҷи поён аз пахтаи ҳудӣ, дар қисмати боқимондаи Дарвоз аз пахтаи ҳаридаи Кӯлобу Қаротегин мардҳо матои дурушти ресмонӣ (бӯрӯ), ки барои сару либоси мардонаву занона ба кор меравад, истифода мекарданд. Аз пашме, ки қисми асосии он ба қӯчманчиён иваз карда мешавад, матои дурушти барои куртавории болопӯши гарм мебофтанд. Занон дар ҳама ҷой аз матои тайёркардаи мардҳо, либосҳои ҳархела ва рӯймол медӯзанд. Онҳо ҳамчунин нақшу нигори шоҳиро дар бӯрӯҳо мегузоранд, санъаткорона ҷӯробҳои қӯҳистоние мебофанд, ки бо нақшу нигори ҳуд ҳеле ҷолиб мебошанд».²

Молҳои дигар барои зарурати хочагии мардум аз Бадаҳшони Афғонистон ворид мешуд. Аз он ҷумла, аз Бадаҳшон молҳои ороиши занона, матоъҳои ранга, оҳан, мис ва асп ба Помир ворид мешуд. Мавқеи хуби Помир имкон медод, ки аз Чатрол, Қошғар, Зебок, Файзобод ва Помири Шарқӣ ба ин минтақа мол ворид намоянд.³ Аз сӯҳбат бо тоҷирон А.А. Бобринской огоҳӣ пайдо кард, ки ҳатсайри асосии тоҷирон Файзобод - Зебок - Чатрол будааст. Ба Вахон онҳо кам меомаданд. Аз ин лиҳоз ҳуди

¹Ин маълумотро аз нақлҳои сокини дехаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тав. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

²Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 21 – 22.

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишකашимцы). – М., 1908. – С. 166.

вахонихо ба Зебок рафта, дар он чо молҳои худро иваз мекарданд.¹ Савдогарон ба он тарафи Ҳинду Чин молҳои пашмину пулҳои нақд, тиллои хом ва асбобҳои тиллоиву нуқрагин мебурданд. Аз бозори Ҷатроли Ҳиндустон молҳои зебузиннати биринҷу матоъҳои пахтагӣ, собун ва дигар молҳои рӯзгорро харида меоварданد.

Дар бораи ҳунари мардуми ин минтақа О. Олуфсен низ маълумот додааст: «Мардуми ин минтақа (Вахон ва Ишкошим) одатан дар хонаҳояшон асбобҳои рӯзгорро ба монанди коса, табак, қошуқ, қӯза, лаган ва дигар асбобҳои рӯзгор аз ҷӯб ва гил тайёр мекарданд. Одати дигаре, ки аз ҳунар ва истеъодди мардуми Қӯҳистон Бадаҳшон шаҳодат медиҳад, дар он зоҳир мешуд, ки дар ҳар як ҳонаи мардум рубоби бадаҳшонӣ мавҷуд буд. Ин рубобҳоро ҳунармандони маҳаллий дар ҳар як деха месоҳтанд ва инчунин дар ҳар як деха сарояндагон низ буданд, ки бо ҳунарҳои худ базму тӯйи мардуми дехаро оро медоданд. Дар муқоиса бо О. Олуфсен, А.А. Бобринской шароити иҷтимоии мардумро бештар инъикос мекунад. Вай дар ҳусуси шароити Вахон чунин менависад: «Вахониён дар доманаи шимолии Ҳиндукӯш зиндагӣ намуда, роҳҳоеро ишғол карда буданд, ки ба самти ағбаҳои Ҳиндустон тӯл кашида ва зинаи пайвасткунандай байни қӯҳистониёни Туркистони Ҷанубӣ ва Ҳиндустони Шимолӣ мебошад. Тавсасути ноҳияи беҳудуди онҳо, яъне қад – қади водии дарёи Вахон роҳи дуюми корвонгарди ёдрасшуда тӯл мекашад, ки Балҳро бо Қошғар мепайвандад. Шояд инҳо дар замоне сокинони ин сарзамино бо ҳӯрока таъмин мекард ва ҳоло бошад, ин роҳ ба ҳоли худ гузошта шудааст. Бинобар ин аз набудани роҳ вахониён саҳт азоб мекашанд».² Аз ин рӯ мардумони қӯҳистон бо ҳар роҳ ҳунар меомӯҳтанд ва аз ҳисоби он зиндагии худро пеш мебурданд. А.А. Бобринской маҳсусан ба ҳунари ҷӯроббоғӣ ва рангу гулҳои ҷӯробҳои помирӣ баҳои баланд медиҳад. Дар нақшҳои ҷӯробҳо А.А. Бобринской пеш аз ҳама ба нақши «свастика»³

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908. – С.168.

²Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900. Душанбе, 2014. – Бо тарҷумай Ҷӯраҳон Зоир. – С. 15.

³Свастика аз қалимаи санскрити «Сваста-Аста» гирифта шуда, свастикае, ки самти ҳаракаташ ба тарафи рост аст, маънояш «хушомад, ҳоҳони хушбахтӣ, шукуфоӣ» мебошад. Ба ақидаи баъзе олимон пайдоиши

диққат медиҳад, зеро ин низ аз асли ориёни ин мардум ҳамчун далел буд. Худи сокинон ин аломуатро «шодӣ» меномиданд ва онро зери пӯсти кадом дарахте диданд.¹

Тибқи таҳқиқоти А. Шохуморов дар Бадаҳшон свастикаро *негиҷак* меноманд.² Хеле ачиб аст, ки баъд аз гузашти чандин ҳазорсолаҳо дар Помир ҳатто имрӯзҳо ҳам свастика (негиҷак бо лаҳчаи шуғонӣ ва йӯцак - лаҳчаи рӯшонӣ) ба назар мерасад, ки ин рамзи таърихи қадима дорад. Аз давраҳои пеш свастика ҳамчун рамзи асосии Худои ориёихо - Варуна - Худои Осмон буда, яке аз худоҳои қадимтарин ва бузурги ориёихо ба шумор мерафт. Дар маънои васеъ ҳамчун осмони соф, ки тамоми ҷаҳонро ихота кардааст, ифода менамуд. Худи калимаи Варуна (дар забони шуғонӣ Варбан) ба маънои асл «муҳаррик» аст. Негиҷак ҳам маънои дигари ин калима мебошад ва ҳамон як маъноро дорад - муҳаррик, даврзананда. Барои ин маънои форсии свасти - «гардуна» (ё ин ки «гардунаи хурshed» бо пешниҳоди археологи олмонӣ Хертсфльдом) бо «негиҷак» - и шуғонӣ ва «йӯцак» - и рӯшонӣ ҳаммаъно мебошад.³ «Сокинони таҳҷои Дарвоз ба мо ҷӯробҳоро фурӯҳта мегуфтанд, ки онҳо дар кучо бофта шудаанд, ҳамзамон ба ғайр аз ҷӯробҳои маҳаллӣ, ҷӯробҳо аз Шуғон ё Бадаҳшон дучор меомаданд; ҷӯробҳое, ки онҳо аз ҳама бештар баҳо медоданд, намунаи ҷатролӣ мебошанд. Дар Дарвоз мавҷуд будани ҷӯробҳои пайдоишашон ғуногун бо одати дар кӯҳсорон нигоҳдошташудаи савдои ивазӣ шарҳ дода мешавад».⁴ Сабаби диққати бештари А.А. Бобринской ба ҷӯробҳои мардуми кӯҳистон дар он буд, ки вай

калимаи «свастика» ҳинҷӣ аст, вале худи ин рамз хеле қадим буда пайдоишаш аз Ҳиндустон нест. Ин калима аз ду решай санскрит: су – «некӣ ҳубӣ» ва асти – «аст, будан» иборат аст. Ба ғайр аз ин маъноҳои дар санскрит будаи ин рамз боз даҳҳо маъноҳои дигар низ дорад. Номи «свастика» бори нахуст соли 1852 аз тарафи Эжен Бурнуф вориди илм гашт. Номи юнони свастика «гаммадион» будааст. Тавре ки маълум аст, юнониҳо дар ин рамз баҳам омадани чор ҳарфи «гамма» (Г)-ро диданд. Дар Аврупо свастикаро tetraskeleion («чор-поя»), ё ин ки triskelion («се-поя») салиби гаммаги меноманд. Дар забони фаронсави свастина асосан дар адабиёти кӯҳна бо номи «сгоҳ гаммӣ» ё ин ки gammadion, лекин баъдтар номи свастика қабул карда шуд. Пайдоиши номи шубҳаноки кӯҳнаи свастика «fylfot» («бисёрпоя») буд. Шояд ин номи кӯчагӣ ин рамз бошад, ки аз тарафи якчанд олимони Бритонӣ истифода бурда шуда буд. Шохуморов А. Памир страна ариев. Душанбе-1997. С.84-92.

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 168.

²Шохуморов А. Памир страна ариев. – Душанбе, 1997. - С. 84-92.

³Ҳамон ҷо. – С. 84-92.

⁴Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе. 2014. – Бо тарҷумаи Ҷураҳон Зоир. – С. 27.

нақши ин чорӯбхоро мавриди омӯзиш карор дод. Аз ҳамин лиҳоз дар таҳлили ин ҳунари мардум танҳо нақши ҷӯроббофӣ вайро ҷалб мекард. Доир ба ин граф навишта буд, ки «дар тамоми Шарқ ҷӯробҳои пашмини гулдор пахн шудаанд, вале онҳо аз ҷӯробҳои қӯҳистонӣ ҳам аз рӯйи андоза ва ҳам аз рӯйи нақшҳо (нисбатан ҳозиразамонатар) қуллан фарқ мекунанд ва аз ин сабаб онҳоро бо ҷӯробҳои қӯҳистонии коллексияи мазкур омехта кардан мумкин нест. Онҳо истеҳсолоти хоси қӯҳистониёни Бухорои қӯҳӣ ва Ҳиндустони шимолию гарбири ташкил медиҳанд».¹

А.А. Бобринской ҷӯробҳои сокинони Дарвозро таҳқиқ карда менависад: «Нусхаҳои беҳтаринро (аз рӯи гуногунрангӣ ва возехии нақш, аз рӯи дӯхти хуб, зич ва аз рӯйи сифати пашм) мо дар қисми ҷанубу шарқии Дарвоз, қад – қади водии дарёи Ванҷ, яъне дар ҳамсоягӣ бо гузаргоҳҳо тавассути дарёи Панҷ, ки Дарвози шимолиро бо ҷанубӣ мепайвандад ва бо пайраҳаҳое, ки ба Бадаҳшон ва Шуғон мебаранд, дарёфт намудем. Чи қадаре ки ба дуртари Дарвози шимолӣ дохил мешудем, ҳамон қадар ҷӯробҳо ва якрангии орнамент бадтар мешуд. Дар қӯҳҳо, шимолтари Дарвоз ва Қаротегину қӯҳҳои Зарафшон ҷӯроб намебофанд, гоҳо (аксаран дар Қаротегин), қӯҳистониёни ҷӯробдорро дучор оед, бешубҳа кори дарвозиён аст. Одатан қӯҳистониёни ин маҳалҳо дар пойи худ ҷизе ба мисли пайпокҳои мо мепӯшиданд».² А.А. Бобринской роҳҳои асосии тиҷорат ва савдои мардуми Дарвозро баррасӣ карда, ҳатсайри номаълуми навро, ки аз Дарвоз тавассути Қаротегин то ба Яғноб тӯл мекашад, таҳқиқ мекунад. Вай менависад: «Он қисмати Қаротегин, ки дидани он ба мо муюссар гашт, қишивари пурнезъмату хушманзараи дорои иқлими муътадил мебошад. Гандум дар ин ҷо бо фаровонӣ мерӯяд ва ба сокинон имконият медиҳад, ки қисме аз онро бо ҳамсояҳои бенавои худ, қӯҳистониёни Яғноб, Маҷтоҳ ва Дарвоз бифурӯшанд. Дар ин сарзамин бо фаровонӣ пилла дар баъзе аз ҷойҳо пахта, меваву сабзавот парвариш карда мешавад. Дарвозиён ба воситаи водии

¹Бобринской А.А. Нақшу ниgori тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷураҳон Зоир. – С. 28.

²Ҳамон ҷо. – С. 27.

Хингоб, тавассути якчанд ағбаи душворгузари қаторкӯҳҳои Пётри - I бо Қаротегин робитаи доимиро барои харидани гандум ва дигар озукаворӣ ва ҳам ба мақсади ба Фаргона барои мардикорӣ рафтан роҳро убур менамуданд».¹

Яке аз ҳусусияти хоси минтақаҳои кӯҳистон дар он буд, ки сокинони ин мавзеъҳо аз баста шудани роҳ дар фасли зимистон, маҷбур мешуданд, ки аксарияти моли зарурии хочагиро худашон истеҳсол намоянд. Барои ҳамин кооператсияи истеҳсолқунандагон ё дар доираи деха ва ё якчанд деха амал мекард ва бо ҳамин роҳ онҳо эҳтиёчи худро бо олот ва либоси зарурӣ таъмин мекарданд. Дар фасли тобистон воридшавии молҳои хориҷӣ ба ин минтақа ба қадри имкон амалӣ мешуд.

Ашёи зарурии хонаҳои сокинони Помирро А.А. Бобринской омӯхта, менависад, ки онҳоро асосан аз минтақаҳои давлатҳои ҳамсоя ворид мекарданд. Аз он чумла, А.А. Бобринской макони истеҳсоли масолеҳи мисинро Читрол ва Қошғар медонад. Табар ва тешаро аз Шуғнон, матоъхоро аз Кашмир ва асбобҳои чӯбин ва гилу сафолиро истеҳсоли Лангар нишон медиҳад. Аз ин маълумотҳои граф А.А. Бобринской бармеояд, ки савдо миёни ин ноҳияҳои ҳамсарҳад рушд карда буд. Палосҳо ва намадҳоро мардуми маҳаллӣ худашон мебофтанд ва бо ин маҳсулот худро ба пуррагӣ таъмин мекарданд. Дар фасли тобистон занон пашмро дар боғҳо рост карда, ба намадбоғӣ мепардоҳтанд. Ин кори душвор буд ва барои ҳамин якчанд нафар (6-7) занони калонсол ҷамъ шуда, намадро мебофтанд. Мардон бо дастгоҳҳои косибӣ палосҳои пашмин тайёр мекарданд. Ин палосҳо бо ду ранг - сиёҳ ва сафед наққошӣ мешуданд.²

Маҳсулоти асосии савдо ва ҳунармандии сокинони Кӯҳистони Бадаҳшонро таҳлил намуда, А.А. Бобринской маъдани оҳанро ҳамчун моли асосии савдои мардуми Дарвозу Ванҷ нишон медиҳад. Аз он чумла, вай менависад, ки маъдани оҳанро аз Дарвоз то ба ноҳияи Ваҳон барои

¹Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарваз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷураҳон Зоир. – С. 14.

²Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей (XIX – начало XX вв.) дисс. Специальность – 07.00.09. – Душанбе, 2015. – С.26.

муомилоти савдо мебурданд.¹ Агар дар бораи истеҳсолнокии кони маъдани Ванҷ сухан кунем, қайд кардан зарур аст, ки як коргар дар як рӯз аз 20 то 40 пуд² маъданро истеҳсол мекард. Дар кони маъдан бошад ду нафар кор мекарданд.³ Ҳамин тариқ, агар ҳар қадоме аз ин коргарон дар як рӯз 20 пуд (330 кг) маъданро истеҳсол намояд, дар як рӯз ду нафар то 600 кг маъданро истеҳсол мекарданд ва ин шумора талаботи мардуми минтақаро пурра қонеъ мегардонд. Илова бар ин, истеҳсоли маъдан инчунин мардуми гирду атрофи ин конҳоро бо ҷои кор таъмин мекард. Аммо дар баробари кони маъдани Ванҷ дар тарафи соҳили чапи дарёи Панҷ, дар рӯ ба рӯи Вамар дар худуди Афғонистон дар деҳаи Пагор низ маъданро истеҳсол мекарданд ва ин барои мардуми Шуғону Рӯшон басо наздик буд. Қисми ками маъдан барои эҳтиёҷоти маҳаллӣ дар худи Рӯшон низ мавҷуд буд. Гудохтани маъданро дар панҷ деҳаи Рӯшон - Вамар, Дерзуд, Барзуд, Шучанд ва Почвар ба роҳ монда буданд.

Андреев М.С. гудохтани маъданро чунин тасвир мекунад: «Саҳарии барвақт ҷанде аз сокинон, ки маъдани оҳан доштанд, ангишт ва маъданро гирифта, ба оташдони назди деҳа ҷамъ меомаданд. Дар аввал онҳо дуо ба номи ҳазрати Довуд меҳонданд ва баъд ҳӯрокро тановул мекарданд. Пас ба кор оғоз мекарданд. Аввал дари оташдонро бо гилу санг девор мекарданд ва баъд ҳезум монда оташро дар мегиронданд. Ҳангоми даргирифтани оташ шахси аввал ангишт ва аз болояш маъданро ба даруни оташдон мегузошт. Дар ҳамин ҳангом 5-6 кас бо асбобҳои маҳсус ба тарафи оташдон шамол медиҳанд. Баъд ба воситай сӯроҳӣ нигоҳ мекунанд. Оҳан, ки гудохта шуд аз болояш ягон оҳани аз хона овардагиро мепартоянд, то ки оҳани ҳар як шахс ҳамчун қабат аз дигараш чудо бошад. Баъд боз ангишт партофта, шахси дувум ангишт ва маъданро мегузорад. Ҳамин тавр онҳо метавонанд дар давоми як рӯз ва баъзан ду рӯз бо гудохтани оҳан машғул бошанд. Дар охир ҳамаи оҳани гудохтаро аз даруни оташдон бароварда, аз рӯи нишонаи

¹Бобринской А.А.. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 6.

²1 пуд баробар ба 16.58 кг .- энциклопедия Лингво .ру

³Бубнова М.А. Древние рудознатцы Памира, Ответственный редактор доктор исторических наук Б. А. Литвинский, - Издательство: Дониш. – Душанбе, 1993. 177 с.

қабатҳо байни ҳамдигар тақсим мекунанд».¹ Дар тарафи Афғонистон дар дехаи Арғанҷҳо инчунин асбобҳои чӯянӣ истеҳсол мешуд ва онро тавассути Рӯшон ба ин тараф интиқол медоданд. А. Серебренников қайд мекунад, ки дар мавзеи Кумиш Ҷилга, дар наздикии Яшикӯл маъдани нукра хеле зиёд аст ва худи калимаи «кумиш» ҳамчун нукра тарҷума мешавад. Дар Бодомдара инчунин санги лочвард истеҳсол мекарданد. Дар Вахон ва дар мавзеи ҷанубтари якҷошавии дарёҳои Фунд ва Шоҳдара санги ёқут дарёфт мешуд, ки онро сокинони маҳаллӣ бо бел ва оҳан аз дохили сангҳои кӯҳӣ чудо мекарданд.²

Дар Вахон борути шикорӣ аз маводҳои маҳал ҳам истеҳсол мешуд. Бино ба гуфтаи шикорчиёни солҳои шастуми асри XX дар гузашта андоваи хонаи хеле кӯҳнаи девораш дудхӯрدارо дар об ҳал карда, маҳлули ҳосилшударо тагшину буғронӣ мекарданд, дар зарф хокай сафеди зарҷатоб мемонд ва онро бо омехтаҳои дигар ҳамчун борут истифода мебурданд. Тахмин кардан мумкин аст, ки он моддаи тарканда селитрай аммоний, ки дар ҳалк бо номи “шӯра” маълум аст, ҳисоб меёбад. Усули тайёр кардани тир дар маҳал ҳам ачиб буд. Ду санги андозаашон тахминан 7 x 5-ро хуб сайқал дода, дар маркази ҳар ду чуқурие мекофтанд, ки баробари андозаи тир меомад. Аз ҳар ду чуқурии гирдшакли ҳосилшуда ба тарафи паҳнӣ ҷӯйчаҳо меканданд. Ҳангоми рӯ ба рӯ гузоштани ҳарду санг чуқуриҳо ва ҷӯйчаҳо бо ҳам мерасиданд. Ба воситаи ҷӯйчаҳо ба даруни қолиби ҳосилшуда сурби обкардаро мерехтанд ва баъди хунук шудан, тирро аз қолиб гирифта, дуруштиҳои ҷойдоштаро бартараф мекунанд ва андозаи тир бояд ба доираи мили милтиқ баробар ояд.³ Яке аз ҳунарҳои камёфти Помир ин омода кардани санги осиёб буд. А.Г. Серебренников менависад, ки дар Шугнон танҳо 4-5 нафар аз уҳдаи ҳамин кор мебаромаданд.⁴ Азбаски осиёб дар тамоми дехаҳо истифода мешуд, талабот ба маҳсулоти ин намуди ҳунар хеле зиёд буд.

¹ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1956. – С. 234.

² Серебренников А. Очерки истории Памира. – СПб., 1900. – С. 56.

³ Однамамад М. Вахон. – Хоруғ, 2010. - С. 28.

⁴ Серебренников А. Очерки истории Памира. – СПб., 1900. – С. 74.

Аммо дар давраи ҳамроҳшавии Помир бо Россия ва тақсимоти сарҳадӣ соҳаи савдо нисбатан суст гардид. А.А. Бобринской дар ин бора қайд мекунад, ки минбаъд барои ворид кардани молҳо бочи муайян дар сарҳад супорида мешуд ва ин ба нархи мол таъсири манғӣ мерасонид. Аммо дар баробари ҳамин савдо қатъ нагардид. Тоҷирони Бадаҳшон миёни молҳои қирғизҳо ва мардуми Ҳиндӯ Афғонистон миёнаравӣ карда, ин минтақаҳоро бо молҳои гуногун таъмин мекарданд.¹ Аммо гузаштан аз ағбаҳо барои тоҷирон ва мусоғирон ҳатари қалон дошт ва роҳи Ҳиндӯкуш аз ҷумлаи роҳҳои ҳатарноктарин ҳисоб мешуд. Сокини ноҳияи Ваҳон Одинамамади Мирзо роҳи тиҷорати мардуми Ваҳон ва Чатролро тавассути Ҳиндӯкуш чунин тасвир мекунад: “То аввалин дехаи аҳолинишини он тарафи Ҳиндӯкуш расидан се - ҷор рӯз аз ағбаҳои пуряҳу барфпӯш роҳ рафтан лозим меомад, шабро дар назди ағбаҳои хунук гузаронидан пеш меомад. Одамон роҳҳои наздику бехатарро мечустанд. Ҳодисаҳои ба қуллаҳо баромадану, талаф ёфтани одам ҷой дошт. Роҳҳои ағбаҳоеро интихоб мекарданд, ки муддати тӯлонӣ кор мекарданд ва ба Чатрол, ки аз қадим шаҳр мегуфтанд, наздик бошад. Роҳи Ишмурги рӯ ба рӯи дехаи Вранг, ки ба воситаи Ҳиндӯкуш кушода шуд, мушкилгузар буда, муддати як моҳ амал карда, баста мешуд. Доир ба ағбаҳо А.А. Бобринской менависад, ки «ҳар як ағба ба туфайли ҳусусияти ба он хос дар вактҳои гуногуни сол кушода аст: яке зимистон, дигаре тобистон баҳор ё ин ки тирамоҳ. Тамоми зимистон, ки аз рӯйи баландии маҳал аз 4 то 6-7 моҳ давом мекунад, рафтуомад боз ҳам бадтар мешавад ва дар баъзе ҷойҳо бошад, комилан қатъ мегардад».²

А.А. Бобринской аз нақли як тоҷири муқимиӣ, сокини Намадгут менависад, ки ағбаи асосӣ, ки дар масири роҳ ба сӯи Чатрол воқеъ гардидааст, ин ағбаи Дро мебошад.³ Роҳ аз дехаи Ҳандути маркази Ваҳон сар шуда, то он тарафи қаторкӯҳ давом мекард ва танҳо ду моҳ кор мекард. Тавассути он андак борро бо пушт овардан имконият дошт. Роҳи Иштироғ

¹ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 86.

² Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 17.

³ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 86.

ба воситай дехаи Қозидехи Вахони Афғонистон аз паҳлуи қуллаи баландтарини Ҳиндукуш Трич Мир мегузашт. Инроҳро тобистон савора бебор тай кардан мумкин буд. Мусофирон аз инроҳ муддати се рӯз то Чатрол мерасиданд. Роҳи Иштироғ муддати се моҳ кушода мемонд ва ба иннигоҳ накарда, фасли баҳору тирамоҳи бевакӯт мусофирон ба мушкилиҳои зиёде дучор меомаданд. Бо инроҳ аз болои пиряхи тарқишдор гузаштан лозим меомад. Мавридҳои барфпӯш шудани пиряҳо хатарҳо дучанд зиёд мешуданд. Мусофирон барои пешгирии ба тарқишиҳои пиряҳо фурӯ нарафтан аз ду паҳлуи миёнбанд ходачӯбхое мебастанд, ки шахсро аз фурӯравӣ ба тарқиши нигоҳ медошт. Барои кори дарозмуддат ва нисбатан наздик будан, инроҳ аз тарафи мусофирон бештар истифода мешуд. Ба ҳамаи иннигоҳ накарда, ҳодисаҳои барвакӯт банд шудани инроҳ ҳам рӯй медод. Миёни мардум саргузашти ягона марди дар хона то имрӯз боқӣ мондааст, ки барои ҳарчи тӯйи фарзандаш ба Чатрол баъди кишии баҳорӣ рафта, аз бозгашт роҳбандии барвакӯтӣ рӯй медиҳад. Баъди мунтазирии тӯлонӣ ба воситай роҳи Зебок ба хона ҳангоми анҷоми ҷамъоварии ҳосил бармегардад”.¹ Роҳҳои тиҷоратии Вахон ва Чатролро таҳлил карда, А. Серебренников дар китоби ҳуд пайраҳаи кӯҳиро, ки аз Вахон ба Чатрол мебарад, пурра тасвир меқунад. Ӯ менависад, ки аз Вахон дар масоҳати сад верст (баробар ба 106 км) ағбаи Ҳидор Гурт сар мешавад ва баъди гузаштан аз он дар масоҳати 45 верст (баробар ба 47.7 км) ба роҳ ба водии дарёи Саксаравата мерасад ва ҳамин тавр ба сӯи Гилгит меравад.² Мувофиқи маълумоти Д.Л. Путята, мардуми Вахон тавассути ағбаҳои Даркот, Барогил ва Кортезан ба тарафи Вахони Ҳинд (Покистони ҳозира – А.М.) гузашта метавонистанд. Роҳи ҳар қадоме аз ин ағбаҳо ҳусусияти ҳудро дошт: аз ағбаи Барогил фақат дар зимистон гузашта мешуд, дар ағбаи Даркот танҳо пиёда рафтан имкон буд ва ягона ағбае, ки роҳи он бештар барои тиҷорат имконпазир буд, ин ағбаи Кортезан буд, ки ба тарафи он аз қалъаи Панҷ тавассути Зебок роҳ буд.³

¹Одинамамад М. Вахон. – Хорог, 2010. - С. 22.

²Серебренников А. Краткий очерк Памира. – СПб., 1900 . - С. 23.

³Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, Очерк экспедиции капитана Путята в Памир - Сариколь, Вахан и Шугнан, 1883 г. - С. 21.

Ин самтро А. Серебренников ба мисли А.А. Бобринской роҳпаймой накард ва аз суханони тоцирони маҳаллӣ, ки бо ин роҳ молро аз кишвари Ҳинд меоварданд, муайян кардааст. Ба он тарафи ағба нарафтани русҳо бо он алоқамандӣ дошт, ки дар он ҷо англисҳо рафтуомади русҳоро манъ карда буданд ва бо ҳар баҳона барои ворид шудани русҳо монеа эҷод мекарданд. Аммо аз чӣ сабаб бошад, ки худи англисҳо ба минтақаи Помир, ки зери протекторати русҳо буд, бе ягон мамоният сафар мекарданд, ки ин ҳам аз заъфи русҳо шаҳодат медиҳад. Ин гуна мавқеи бепарвоёнаи русҳоро нисбати сарзамиනҳои минтақа А.А. Бобринской таҳти танқид қарор додааст.¹ А.А. Бобринской роҷеъ ба тиҷорати мардуми Помир дар ҳусуси истифодаи пул дар муомилот хеле кам менависад. Танҳо ҳаминро қайд мекунад, ки сардорони отряди Помир барои мардум ҳудашон нарҳ карда, аз онҳо мол меҳаранд. Чунончи, нархи барра 80 тин, гӯсфанди вазни миёна аз 1 рубл то 1.50 рубл, гӯсфанди калон аз 2 то 3 рубл нарҳ дошт. Бо ин нарҳҳо ахолӣ ҷорвои ҳудро бод или ноҳоҳам ба русҳо мефурӯҳтанд, зеро ин нарҳҳо хеле арzon буданд. Ба ивази маблағи рубли русӣ сокинони маҳаллӣ аз русҳо асбобу анҷоми рӯзгор ба монанди бел, табар, корд ва дигар олотҳоро ҳаридорӣ мекарданд.² Дар ин ҳусус М.С. Андреев маълумот дода, менависад, ки ҷенаки асосии пул дар ин минтақа «пос» ё «пис» ном дошт. Як «пис» баробар ба 6 газ буда, нисбати дигар пулҳо ҷунин қурб дошт:

2 рупияи афғонӣ баробар ба 3 пис ё 18 газ

2 тангаи бухорӣ баробар ба 1 пис

1 рубл баробар ба 1.5 пис

Ҳаҷми молро бошад, бо тоқӣ ва кӯзахо ҷен мекарданд. Шаш тоқӣ баробар ба 1 соғу, 1 кафч баробар ба 2 соғу, 1 вилоғ (харбор) баробар ба 4 кафч ва ҳамин тавр ҳисобида мешуд.³ Дар муомилот ва савдо А.А. Бобринской ҳислатҳои неки мардуми қӯҳистонро ёдовар шуда, менависад: «Дур аз марказҳои калон, шаҳрҳо ва бозорҳо дар ин минтақа муомилаи

¹ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянҷка (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908. - С. 5.

² Ҳамон ҷо. - С. 88.

³ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1956. – С. 172.

мардум бо мо хеле хуб буд. Дар ин минтақа мо ягон бор надидем, ки касеро фиреб диҳанд ё моли касеро дуздӣ кунанд».¹ Аммо ҳаминро низ бояд гуфт, ки ҳунарҳои мардумии ин минтақа аз минтақаҳои поёни дарё ва водиҳо суст тараққӣ мекард. Сабаби асосии рушд наёфтани косибӣ ва ҳунармандӣ дар Помир дар он буд, ки дар ин минтақа одамон барои молҳои худ муштарӣ пайдо намекарданд. Мисол, агар шахсе ҳунареро аз худ мекард, вай маҳсули ҳунари худро фурӯхта наметавонист, зоро дар гирду атрофи вай ҳамдехагон ҳама хешу табори ҳамдигар буданд. Ҳатто деҳаҳои ҳамсоя низ хешон буданд ва аз ҳамин лиҳоз моли истеҳсолшударо аз ҷиҳати сифат такмил намедоданд ва танҳо барои истифодаи худ истеҳсол мекарданд.

А. Шишов ҳаёти сокинони Помири охири асри XIX ва аввали асри XX-ро таҳлил карда, дар бораи вазъи савдо дар Помир ёдовар шуда, менависад, ки дар ин минтақа дар деҳаҳо ҳамагӣ се - чор ҳонавода зиндагӣ мекард. Дар ҷунин шароит мавҷудияти нуқтаҳои тиҷорат ғайриимкон буд. Хеле кам деҳаҳое ёфт мешаванд, ки дар онҳо даҳ ҳоҷагӣ истиқомат кунад.² Танҳо дар Ҳоруғ дуконе мавҷуд буд, ки дар он тиҷорат доимӣ амал мекард.³ Бояд гуфт, ки ҳусусияти авлодии сукунат имкон намедод, ки дар миёни сокинони деҳа ва ҳатто дар миқёси якчанд деҳа тиҷорат рушд намояд, зоро ки қариб бештари моли истеҳсолшуда ройгон байни аъзои авлод баробар тақсим мешуд. Ҷунин муносибат ба пастшавии сатҳи истеҳсолот оварда мерасонид, зоро дар афзоиши он ягон омили ҳавасманд кардан вучуд надошт. Ҳамин тарик, ҳоҷагии патриархалиӣ роҳи рушди тиҷоратро бозмедошт.

Аз ин рӯ, А.А. Бобринской қӯзаҳои сафолини ин минтақаро пастсифат меҳисобид. Дар водиҳо бошад савдо ва тиҷорат сабаби он мегардид, ки моли истеҳсолшуда аз рӯи талаботи муштарӣ соҳта мешуд ва ҳунарманд барои меҳнати худ маблағ мегирифт. Ин раванди додугирифт ба рушди косибӣ ва ҳунармандӣ ва таъсиси сехҳои косибӣ сабаб мешуд. Маҳз набудани бозори муташаккил ба рушди истеҳсолот ва косибӣ дар Помир монеа мегардид.

¹ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 42.

² Шишов А. Таджики. Этнография и антропология. – М., 1908. – С. 34.

³ Ҳамон ҷо. – С. 34.

Аммо баста шудани роҳҳо дар фасли зимистон ва тӯлонӣ будани зимистон мардумро маҷбур мекард, ки ин даврато бо хунармандӣ гузаронанд. Дар вақти таҳлили маводҳои дастрасшуда маълум гардид, ки А.А. Бобринской дониши хуби топографӣ дошт, зеро вай бе ягон душворӣ тамоми қаторкӯҳҳои минтақаи Дарвоз, Зарафшон, Қаротегин ва бо роҳҳои онҳоро хуб медонист.¹ А.А. Бобринской роҳҳои қӯҳистонро таҳлил намуда, минтақаи Зарафшон ва Бадаҳшонро аз роҳҳои асосии тичоратӣ берун меҳисобад. Ӯ менависад, ки роҳҳои тичоратӣ тавассути Қаротегин ва шаҳри Балҳ мегузаштанд ва аз ҳамин сабаб мардуми Қӯҳистони Бадаҳшон аз баҳраи ин роҳҳо маҳрум буданд.²

Хунармандии мардумони Қӯҳистони Бадаҳшонро омӯхта, А.А. Бобринской аз шуғли қирғизҳои минтақа низ маълумот медиҳад. А.А. Бобринской дар давоми сафари дувуми худ ин минтақаҳоро пурра таҳқиқ намуд. Дар қисмати шарқии Помир мардум асосан чорводор буданд ва онҳо бо сокинони Шуғнон, Вахон ва Қошғар тичорат доштанд. Аммо бештари вақт онҳо дар ҷароғоҳҳо буданд. Ҷароғоҳҳои қирғизҳо ду хел мешуданд: медианарай ва статсионарай. Дар ҳолати якум онҳо бо ҷорвои худ аз поёноб ба тарафи қӯҳҳо ҳаракат карда, ҳама вақт ҷорворо бо алафи нав таъмин мекарданд ва дар намуди статсионарай онҳо як ҷароғоҳи доимӣ доштанд ва барои он мавзеи бе барфро интиҳоб мекарданд.³

Чунончи дар давраи сафари худ ба Сарез соли 1901 Д.Л. Иванов ҳангоми харидани наъл барои аспҳо ба соҳиби наъл тангаи нуқрагин медиҳад. Ин танга бо вазни як мисқол дар тамоми сарзамини Бухоро дар асрҳои XVIII-XIX дар муомила буд.⁴ Аммо соҳиби мол тангаро рад мекунад ва он гоҳ Д.Л. Иванов бо кола ва рӯмолҳо бо соҳиби мол ҳисобу китоб мекунад. Мувофиқи маълумоти Д.Л. Иванов ҷенаки савдо дар Сарез «буз»

¹ Бобринской А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза (Нагорная Бухара). – М., 1900. – С. 7.

² Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 52.

³ Поляков С.П. Историческая этнография народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С.67.

⁴ Холов М.Ш. Меры веса Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XX века.- ciberleninka.ru/-16 апреля 2020 года.

- матое буд, ки аз он як курта барои одами калонсол дӯхта мешуд. Савдои мардуми Сarez бо қирғизҳо бо ҳамин ченак пеш бурда мешуд.¹

Моли асосие, ки онро қирғизҳо савдо мекарданд, ин намак буд. Конҳои намак дар Рангӯл ва Тузӯл ҷойгир буданд ва қирғизҳо сокинони Шуғнон ва Вахонро ба ин конҳо роҳ намедоданд ва аз ҳамин сабаб мардум аз нарасидани намак онро бо нархи гарон аз тоҷирони қирғиз меҳариданд.

Мувофиқи маълумоти И.И. Зарубин нархи як пуд (16.4 кг) намак ба 1 рубл 60 тин русӣ ва намаки Рангкул 80 тин меистод. Дар мубодила 1 пуд намак бо нархи як гӯсфанди миёна иваз карда мешуд.² Дар Вахон тоҷирон риштai пашминро бо нархи як батман (8 пуд) аз 15 то 25 тангаи тилло бо молҳои рӯзгор иваз мекарданд. Тангаи тиллой дар он вақт 4 рубл қимат дошт ва 1 пуд риштai пашм 12. 20 рубл нарх дошт.³ Мувофиқи маълумоти Б.Л. Громбочевский дар ин минтақа инчунин пули ҳиндии «рупия» низ дар муомила буд, зеро тиҷорати бештар бо бозорҳои Покистони шимолӣ алоқа дошт.⁴

Дар идомаи таҳлили масоили ҳунармандӣ ва савдо инчунин соҳтмони хонаҳоро низ ҳамчун ҳунари мардумӣ метавон зикр кард. Хонаҳоро одатан устоҳои қасбӣ месоҳтанд. Аммо кори устоҳо дар зинаи охирон бештар қимат дорад. Дар аввали соҳтани хона соҳибхона бунёди хонаро мегузорад ва як рӯз ҳамсояҳо ва хешу таборро ба ҳашар даъват мекунад. Дар Шуғнон ҳашарро «киряр» ва дар Рӯшон «каряр» мегуфтанд. Дар рӯзи ҳашар деворҳои хонаро пурра мебардоштанд. Шарти асосии ҳашар дар он буд, ки соҳибхона бояд се маротиба кормандонро бо ҳӯрок таъмин кунад. Дар ин рӯз ягон чорворо қурбонӣ мекунанд ва ҳамин гӯшт барои иштирокчиёни ҳашар масраф мешавад. Агар ҳӯроки соҳибхона кам бошад, ҳашарчиён корро ба охир нарасонида, мерафтанд. Доир ба ин шарт М.С. Андреев як мисоле аз ҳаёти сокинони води Ҳуф меорад, ки аз сабаби кам будани ҳӯрок барои ҳашарчиён, онҳо деворҳоро ба охир нарасониданд. Дар ин лаҳза соҳиби хона

¹ Иванов Д.Л. Шугнан, афганские очерки. – М., 1892. – С. 72.

² Зарубин И.И. материалы по этнографии горных таджиков. – М., 1914. – С. 67.

³ Ершов Н.Н. Карагат и его ремесла. – Душанбе, 1984. - С. 56.

⁴ Абаева Т.Г. Памиро – Гиндукушский регион Афганистана в конце XIX и в начале XX века. – М., 1987. – С. 34.

бо фарзандонаш деворро ба итмом мерасонид. Баъди тамом шудани деворҳо чӯбкорӣ сар мешавад, ки онро худи усто бо ёрии соҳиби хона пеш мебарад. Қисми аз ҳама душвори корро соҳтмони чорхона ташкил медод. Ҳамаи корҳо як моҳ давом мекарданд. Ҳаққи устои хонасоз як сар чорвои калон ё аспро ташкил медод.¹ Ин тарзи хонасозиро А.А. Бобринской дар мисоли яке аз хонаҳо дар деҳаи Ринд тасвир мекунад. Дар ин ҷо хонаҳо бо равзана дар болои бом соҳта мешуданд.² Дар мавриди соҳтмони хонаҳо ҳаминро гуфтан зарур аст, ки онҳо дар фарҳанги дигар ҳалқҳо низ мушоҳида мешаванд. Аз он ҷумла, қисми мобайни боми хонаҳои помирий, ки «чорхона» ном дорад, инчунин дар баъзе минтақаҳои Қафқоз низ истифода мешавад ва дар он ҷо ин тарзи соҳтмони бомҳо бо номи «дорбозӣ» маъмул аст. Ҳамин гуна боми хона дар Чатрол низ соҳта мешавад ва факат дар Чатрол он аз се чоркунча иборат аст, дар Помир бошад, «чорхона» панҷ чоркунча дорад. Олими рус М.С. Андреев инчунин чунин бомро дар ғори буддоии Бомиён дар китоби худ нишон медиҳад ва ба чунин хулоса меояд, ки ҳамаи чунин маданиятҳо ба як фарҳанги умумӣ дохил мешаванд ва аз як манбаъ сарчашма гирифтаанд.³

О. Олуфсен дар давоми сафари худ хонаҳои Ишкошиму Горонро тавсиф карда, менависад, ки «хонаҳои мардуми камбағал одатан аз як хона иборат буда, тамоми аъзои хонавода дар ҳамин хона мезист. Дар вақти даромадан ба хона, аз тарафи дасти рост ҷой барои чорво соҳта мешуд».⁴ Хонаҳоро онҳо дар як кунчи деҳа месоҳтанд, то ки ҷои зиёд нагиранд. Онҳо хонаҳоро ба ҳам чунон наздик месоҳтанд, ки кас озодона метавонист дар болои бомҳои ҳамаи хонаҳо сайр кунад. Байни хонаҳо роҳи хеле танг ҷой дошт, ки тавассути он танҳо як одам мегузашт. Айнан ҳамин тавр усули соҳтани хонаҳоро дар деҳа А.А. Бобринской тасвир мекунад. Ӯ ин тарзи хонасозиро бо таҳди迪 ҳуҷуми бегонагон алоқаманд мекунад, зеро наздик будани хонаҳо онҳоро ба як калья монанд мекард, ки гирифтани он осон набуд.⁵ Аз пеш айвони тобистона ва

¹ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. - Сталинабад, 1956. – С. 268.

² Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 72.

³ Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1956. – С. 272.

⁴ Olufsen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С.45.

⁵ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 71.

бог чой мегирифт. Хонаашон як хонаи калон буда, дар ин чо инчунин чо барои чорвои хона низ мавҷуд буд. Асп дар ин минтақа хеле кам дида мешуд. Баъзе аз сокинон инчунин хонаи алоҳида месохтанд ва онро «мехмонхона» меномиданд. Дар Вахон онро дарунхона "khrun", мегуфтанд. Тамоми боми хона дар сутунҳо устувор мешуд. Ду сутуни аввал бо тахтай алоҳида ҳам пайваст гардида, ва ин тахта бо нақшҳои зебо ороиш меёфт. О. Олуфсен ин нақшҳоро ба давраи зардуштӣ тааллук медонад. Дар байнин хона равзана ҷойгир аст, ки онро «яриҷ» "yarich" мегӯянд. Хона аз якчанд даҳлез иборат буд ва дар ҳар қадоми он аъзои оила мезистанд. Хонаҳои мардуми Вахону Ишкошимро бо мардуми Бадаҳшони Афғонистон муқоиса карда, О. Олуфсен менависад, ки бо вучуди он ки ин мардумон дар наздикии ҳамдигар мезистанд, хонаҳояшон ба қуллӣ аз ҳамдигар фарқ мекарданд. О. Олуфсен яке аз хонаҳои тоҷикони он тарафи соҳилро дар Кӯҳи Лаъл дида, тарзи соҳтмони онро нисбат ба хонаҳои Вахону Ишкошим хеле сода меҳисобад.¹

Ҳаҷми хонаҳо дар ҳар ноҳия ҳар хел буд. Чунончи дар Шуғнон хона 6 метр бар 6 метр соҳта мешуд ва баъзан даҳлезро низ ба рости девори хона 6 метр месохтанд. М.С. Андреев менависад, ки хонаҳои мардуми Ванҷу Вахон нисбатан калонтар соҳта мешуданд ва инро вай бо шумораи аъзои оила вобаста мекунад. Чунончи М.С. Андреев аз суханони шаҳс бо номи Мамад Назарбек менависад, ки дар Ванҷу Вахон оилаҳое вомехӯранд, ки дар онҳо 45-80 нафар зиндагӣ мекунанд. Аз рӯи суханони ҳамин шаҳс дар Ванҷ баъзе хонаҳо то 121 метри кв. масоҳат доштанд.² А.А. Бобринской менависад, ки баъзан хонаҳо як девори умумӣ дошта, дар дохил боз ба хонаҳо ва иморатҳо тақсим мешуданд.³ Аз ин рӯи хулоса кардан мумкин аст, ки тарзи хонасозӣ дар ҳар минтақа гуногун буд ва комилан аз ҳамдигар фарқ мекарданд. Ин тафовути хонаҳо аз тарзи зиндагӣ, шумораи аъзои оила ва шароити иқлим вобастагӣ дошт.

¹Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. –London, 1898-99 (1904). – С. 54.

²Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, 1956. – С. 437.

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 52.

Дар бораи ҳунарҳои мардумӣ А. Шишов менависад, ки дар баъзе минтақаҳои Помир мардум бо тиллошӯй дар соҳилҳои дарёҳо шуғл доштанд. Асосан мардуми Сафирдашт, дар соҳилҳои дарёи Сафедоб ва мардуми деҳаи Равноб, дар соҳили дарёи Рогнав ба воситаи ин кор зиндагии худро пеш мебурданд. Бояд гуфт, ки тарзи шустани тилло дар ин минтақа ва дигар мавзеъҳои кӯҳистон аз ҳамдигар ҳеч фарқ надошт. Ба меҳнати зиёди кормандони ин намуди фаъолият нигоҳ накарда, А. Шишов ин машғулиятро соҳаи камдаромад меҳисобад.¹ А.А. Бобринской қайд мекунад, ки «саноати шустани тилло дар кӯҳсорон хеле маъмул буда, ба андозае ноҷиз аст, ки ба ҳисоб гирифта намешавад. Дар Ванҷ бошад, баръакс, усули дастии дарёфт ва коркарди маъдани оҳан ба андозае таҳқим ва рушд ёфта, сокинони водӣ барои аз ин саноат ба даст овардани фоида имконият пайдо кардаанд ва ба мисли дигар кӯҳистониён аз ҷойҳои дигар мояи зиндагии худро ҷустуҷӯ намекунанд ва пешаи дигареро намегиранд. Сокинони водии Ванҷ, ба туфайли вақти зиёде ба ин ҷиз машғул шуданд, чунон ба саноати коркарди оҳан мутобик шудаанд, ки нафақат соҳтани олотҳои калони дағал ба мисли испор, зоғнӯл ва табар, балки чунин ҷизҳои хурдерио ба мисли корд, тег ва қайчиҳоро ёд гирифтаанд. Ин маҳсулоти оҳанӣ дар кӯҳсорони ҳамсоя шуҳрат доранд ва ҳоҳишмандони маҳсулоти маҳаллӣ ҷиҳати иваз намудани онҳо аз манотики гуногун ба ин ҷо меоянд: аз Дарвоз, водии Панҷ - матоъҳои қоғазин, аз Бадаҳшон - кампалҳои сабуки пашмин, аз Язғулом, Шуғон ва Рӯшон - ҷӯробҳои аълосифати пашмин, матоъҳои саҳти пашмин (қисме аз он пашми бузҳои ёбӯй ва гӯсфандон бофта мешаванд) барои иваз кардан бо маҳсулоти оҳанин оварда мешаванд».²

А.А. Бобринской ба муҳоҷирати меҳнатии сокинони Помир низ таваҷҷуҳ мекунад. Ин маълумотро вай шояд аз худи сокинон гирифтааст. Доир ба ҳамин шуғл вай менависад, ки «сокинони Вахон асосоан бо шуғли мардикорӣ умр ба сар бурда, барои пулкоркунӣ ба минтақаи Бадаҳшони

¹Шишов А. Таджики. Этнография и антропология. – М., 1908. – С. 46.

²Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 21.

Афғонистон ва Ҳиндустони шимолӣ мераванд».¹ А.А Бобринской. мавҷудияти мардикориро дар Дарвоз низ ёдрас мешавад. «Сарчашмаи асосии даромад ва ба даст овардани моји зиндагиро кӯҳистониён дар шуғли мардикорӣ ёфтаанд, ки дар байни ҷавонони Дарвоз васеъ паҳн шудааст. Кӯҳистониён асосан ба Фарғона, ҳамчун қишвари наздиқтарини бойе мераванд, ки ҳама вакт кор пайдо намудан мумкин аст. Дар Фарғона кӯҳистониён ба вазифаҳои камдаромад пазируфта мешуданд, ки қувваи ҷисмонӣ ва тоқатпазириро талаб меқунанд, ба мисли: посбонони шабона, дарбон, ҳаммол ва гайра. Баъди якчанд сол ва ғоҳо моҳҳо онҳоро ёди ватан, ба кӯҳсор боспас гардонида, бо ҳуд даромади ноҷиз ва ягон ҳел тухфа меоварданд, ки барои оилаашон пешбинӣ шудааст. Дар якҷоягӣ бо ин коло кӯҳистониён як зумра ҳикоятҳоро дар бораи ҳаёти ҳуд дар ғарibӣ ва латофату зебоии Ҳӯқанду дигар шаҳрҳои бойи пастхамиҳо бо ҳуд меоваранд».²

Дар баробари дигар ҳунар ва қасбу кори мардуми Помир А.А. Бобринской соҳаи тибро кам инъикос намудааст. Тиб яке аз дастовардҳои муҳими он давраи Помир ба шумор меравад, зоро табибони мардумии Помир дар кори табобати мардум соҳибтаҷриба буданд. Н.Н. Ершов қайд меқунад, ки дар Помир то давраи инқилоб табибон дар се самт - ҷарроҳ (хирург), қаҳҳол (окулист), устухоншинос фаъолият мекарданд ва гурӯҳи алоҳидаро момодояҳо ташкил медоданд.³ Табибони маҳаллӣ худашон аз гиёҳҳои маҳаллӣ дору таҳия намуда, мардумро табобат мекарданд. Ҳангоми таҳқиқи фаъолияти яке аз табибони маъруфи Бадаҳшон Шоҳзодамуҳаммад (1870-1937), олимони Шуравӣ Н.Н. Ершов ва Н.Н. Кампанцев қайд намуданд, ки усули табобати вай айнан бо маълумоти табиби юнонӣ Клавдий Гален, ки дар «Материяи тибб» оварда шудааст, мувофикаст

¹Бобринской А.А. Накпу ниgori тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бuxорoi шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Bo тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 15.

²Ҳамон ҷо. – С. 21.

³Ершов Н.Н. Народная медицина таджиков Каратегина и Дарваза, отр. из сборника Облик Шохзодамуҳаммада в трудах отечественных и зарубежных исследователей, под ред. У.Шохзодамуҳаммада и Ш.Шерзодшоев. - Душанбе, 2020. – С. 23.

мекунад.¹ Бо фармоиши табибон дорухо ва ё гиёҳе, ки дар ин минтақа ёфта намешуд, онро аз дигар кишварҳо меоварданд. Чунончи доруи «долчин» (Dolcin) аз Чин оварда мешуд ва ин шаҳодат аз он медиҳад, ки соҳаи тибби мардумӣ хеле пешрафта буд. Барои чен кардани доруворӣ чунин ченакҳо ба монанди 1 дирҳам баробар ба тангаи бухорӣ ва 1 мисқол баробар ба 1.84 фунти русӣ ё ними тангаи 5 рубли тиллоии русӣ истифода мешуданд.²

Савдои доруворӣ дар ченакҳои нисбатан хурд ба монанди мисқол (4.8 грамм), дирҳам (3.5 грамм), нахӯд ва ҷав бештар дар омодасозии дорухо истифода мешуд. Мисқол дар Помир ба мисли дигар минтақаҳои Бухоро баробар ба 24 нахӯд ва 96 ҷав буд. М.Ш. Ҳолов мисқолро баробар ба шаш донг, 12 нимдонг, 24 нахӯд, 100 ҷав баробар нишон медиҳад.³ Дар ҳусуси ченакҳои хурдтарин дар китоби «Тибби Шоҳзодамуҳаммад» омадааст, ки «донг – баробар ба шаш раттист, ҳисса ва баҳш, мисқол баробар ба ҷору ним моша бошад, баробар ба 4,68 грамм, моша андози вазн аз дувоздаҳ як ҳиссаи тула».⁴

Дар баробари ин, А.А. Бобринской соҳаи шикорро низ ёдрас мешавад. Дар баробари тасвири лаҳзаҳои шикори мардуми маҳаллӣ, А.А. Бобринской инчунин фикру ақидаҳои худро дар ин ҳусус баён мекунад. А.А. Бобринской шикорро ҳамчун яке аз манбаъҳои зиндагии мардуми қӯҳистон маҳсуб медонад. Вай бо шикорчиёни ин минтақа ҳамсuxbat шуда, аз усули шикори онҳо маълумот пайдо мекунад. Шикорчиён дар қӯҳистон одатан танҳо ба шикор мебаромаданд. Аммо боз намуди шикори гурӯҳӣ низ маълум буд. Дар ин маврид онро «қабалшикор» ном мекарданд. Дар «қабалшикор» то 50 шикорҷӣ иштирок мекард ва ҳатто амирон ва қанизони онҳо дар чунин шикор иштирок мекарданд. Аз рӯи маълумотҳои А.А. Бобринской ин як намуди мусобиқа буд ва қасе, ки бештар тираш ба нишон мерасид, ғолиб мебаромад.⁵ Қабалшикорро А.А. Бобринской чунин тасвир

¹Шоҳзодамуҳаммад ибни Саидфарруҳшоҳ, Куллиёт ҷилди 1, Рисолаи тиббӣ. – Душанбе, 2016. - О табибской медицине на Памире, Н.Н.Ершов, Н.Н. Кампанцев. – С.11.

²Шоҳзодамуҳаммад ибни Саидфарруҳшоҳ, Куллиёт ҷилди 1, Рисолаи тиббӣ. – Душанбе, 2016. – С. 11.

³Меры веса Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XX века.- ciberleninka.ru/-16 апреля 2020 года.

⁴Тибби Шоҳзодамуҳаммад.- таҳияи М. Шоҳзодамуҳаммад. – Ҳоруг, 1993. – С. 159.

⁵Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваҳанцы и ишқашимцы). – М., 1908. – С. 68.

мекунад: Як рӯз пеш аз шикор мардум макони бузҳои қӯҳиро мушоҳида мекунад ва бехабар як галларо интихоб карда, онҳоро ихота мекунанд. Пас дар давоми шаб онҳоро дар ихота нигоҳ медоранд. Вақте ки рӯз медамад мири Вахон ба шикоргоҳ мерасад. Дар ҳамин вақт шикорчиҳо дар наздикии қӯҳ, ки барои мир аён аст, ҷойгир мешаванд. Мардум бошад доираро барои бузҳо танг карда, онҳоро рост ба тарафи шикорчиҳо равона мекунанд. Барои тарсондани гала мардум шӯру ғалоғула бардошта, сагҳоро ба тарафи гала сар медиҳанд. Вақте ки доира танг мешавад ва барои бузҳо ҷои гурез намемонад, онҳо ба тарафи қӯҳ медаванд. Дар ҳамин вақт ба тарафи онҳо тир холӣ мекунанд. Дар як чунин шикор то 50 буз кушта мешавад. Ин шикорро А.А. Бобринской ваҳшигарӣ номид, «вақте ки на маҳорату истеъоди шикорчӣ, балки шумораи шикоршударо ҳисоб мекарданд».¹

Ба гуфти сокинони маҳаллии Вахон «раванди шикор мураккаб буда, тирро дар тирдон монда, борут пур мекарданد ва бо борут пилтаи даргиронӣ пайваст мешуд. Дар шароите, ки дар қӯҳистон гӯғирд дастрас набуд, ду чақмоқсанг зери хори пояи як навъ наботот гузашта, соиш медиҳанд оташи ҳосилшударо пилта қабул карда, ба борут мерасонад ва милтиқ ба кор медарояд. Ҳамаи ин амалётҳо дар шароите мегузашт, ки шикорчӣ сайдро дарёфта ба нишонгирий нишастааст, таъсири шамол ва дигар мамониятҳоро бартараф кардан лозим меомад. Ин омил аз шикорчӣ сабру тоқат, малакаю маҳорати зиёд талаб мекард. Шикорчӣ ҳамчун касби мардона талаб мекард, ки сараввал санъати шикорро аз устодони ин соҳа омӯхта ё камаш шунида бошад. Малакаи дар қӯҳсor ҷобукона ҳаракат карда тавонистан бештар писари шикорчӣ ба ин касб ноил мешуд. Шикорчӣ ҳанӯз аз синни хурдӣ писарашро ҳамроҳи бо худ ба шикор мебурд. Тарзи дарёфти сайд ва дигар паҳлуҳои касбро меомӯҳт. Муҳлати шикор риоя мешуд, дар айёми афзоиши насл ба шикор кам машғул мешуданд».²

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 69.

²Ин маълумотро аз нақлҳои сокини деҳаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тав. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

Аммо шикор дар чунин ҳачм танҳо баъди овардани силоҳҳои нав аз тарафи англисҳо ва русҳо сурат гирифт. Дар гузашта шикори нах chir дар Бадаҳшон бо ду роҳ сурат мегирифт: яке шикори умумӣ, ки якчанд нафар шикорҷӣ бо сагонашон ва дигаре шикор дар танҳоӣ. Дар шикори умумӣ агар шикор барор мегирифт, нах chirро пӯст мекарданد ва пӯсташро ба шикорҷии қалонсолтар медоданд, сарро ба касе медоданд, ки сагаш тезтар ба нах chir ҳуҷум овард. Ҷигари нах chirро бошад, танҳо шикорҷиҳо меҳӯрданд, то ки шикорҷии часур шаванд.¹ А.А. Бобринской қайд мекунад, ки сайд дар ин минтақа бисёр буд ва онро намекофтанд, зоро дар мавриди муайян бузҳои кӯҳӣ (киик) дар як мавзеъ ҷамъ шуда, мечариданд. Беҳтарин ҷой барои шикорро Бобринской дехаҳои Лангаркишт ва Зунг меномад.²

Шикорҷӣ ҳанӯз аз синни хурдӣ писарашро бо худ ҳамроҳ ба шикор мебурд, тарзи дарёфти сайд ва дигар паҳлухои қасбро меомӯҳт. Қурбони Аламшо дар китоби худ менависад ки, одатан дар Помир ба шикор аз синни чаҳордаҳ ва ё понздаҳсолагӣ оғоз мекарданд. Ин ба он хотир буд, ки сайди афгандаашро пуштора карда ба деха оварда тавонад.³ Дар байнин мардум гуфтore амал мекард, ки ин қасб ҳам бояд аз аҷдод ба насл мерос монад. Аммо дар амалия на ҳама вақт наслҳо бо ҳар гуна сабабҳо ба ин ноил мешуданд. Барои ин ҳам дар хонадоне, ки ҷанд бародар як ҷо мезистанд ва ё аз ҳам ҷудо мезистанд, камонро ба оне, ки малакаи шикорчигиаш беш аст, месупориданд. Шикорҷии интихобшуда дар будани шароит аз дигар корҳои рӯзгор озод ва баъди гирифтани дуои падару устод аз пайи иҷрои вазифа мешуд. Муҳлатҳои шикор риоя мешуд. Мавсими сол дар шикорҷигӣ аҳамият дошт ва онро самаранок истифода бурда, маълум мекарданд, ки дар ин фасли сол сайд дар қадом ҳолат (фарбехӣ, наслдиҳӣ, пастию баландии ҷарогоҳ ва аз манзилгоҳ дуру наздик) мебошад. Рӯзҳои ба шикор баромадан, усулҳои дарёфти сайд барои шикорҷӣ аҳамияти қалон дошт ва онро қатъиян риоя мекарданд. Аз рӯи расмият шикори аввалинро қайд мекарданд ва аҳли диёр

¹Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер. 10.01.09. – Душанбе 2006. - С. 56.

²Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . – С. 68.

³ Курбон Аламшоев. Фарҳанги шикор дар Помир:. Ирфон. – Душанбе, 2015. – С. 41.

барои ба ин ҳунар соҳиб шудан муборакбод мегуфт ва он сайдро шикорчӣ бо ҳамдиёрон як ҷо меҳӯрд. Дар ин маврид ва ҳангоми банд задани шикор сайдро аз равзан даруни хона мепартофтанд. Банд задани шикор даврае ҳисоб мешуд, ки давоми моҳҳо ва сол шикор барор намегирифт. Шумораи сайдҳо ба ҳисоб гирифта мешуд. Азбаски савод, қоғазу хома набуд, дар сутуни хона ва ё ҷӯби алоҳида ҳатчаҳо қанда мешуд, дар дигар шароитҳо даруни ҳалта сангчаҳо меандохтанд. Шикорчие, ки шумораи сайдаш ба ҳазор сар мерасид, камони шикориро гӯронида мардумро ба «Маъракаи дафни камон» даъват мекард. Ин ба хотири аз зиммаи худ бардоштани хуни рехтаи ин қадар ҷондор ва бо ҳамин худро аз гуноҳ пок кардан буд».¹ А. Шишов шикори гурӯҳи одамонро аз забони мардум «халқшикор» меномад. Шикори яккасаро бошад бо забони маҳаллии тоҷикони қӯҳистон ҳамчун «дуздшикор» ифода мекунад.² Дар бораи қалимаи «дуздшикор» А.А. Бобринской ягон маълумот надодааст. Дар мисоли Қаротегин ва Дарвоз Г.А. Арандаренко низ шикорро ба ду намуд чудо мекунад: ҳалқшикор ва дуздшикор ва ин намудҳо аз ҳамдигар бо он фарқ мекунанд, ки дар ҳалқ шикор якчанд шикорчӣ ва дар дузд шикор як шикорчӣ танҳо шикор мекунад.³

Ӯ менависад, ки дар ин минтақа мири Вахон дар вақти шикор аз бози шикорӣ истифода мекунад, то ки парандаро шикор намояд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ба гуфти А.А. Бобринской паранда дар ин минтақа хеле кам дида мешавад.⁴ Дар китоби худ А.А. Бобринской акси якчанд шикорчиро бо бозҳои ромшуда меорад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки бозшикор дар Вахон шуғли доимии қисме сокинон будааст. Вобаста ба муносибати байниҳамдигарӣ ва ҳамкории шикорчиён А. Шишов менависад, ки шикор ба танҳои хеле ҳатарнок буд, зоро баъзан ҷунин мешуд, ки шикорчӣ ногаҳон бо хирс вомехӯрд ва ё баъди ҳато ҳӯрдани тири вай паланги барфӣ ба вай ҳамла мекард. Ин паланг аз одам наметарсид ва вақти ҳучум рост ба синаи одам

¹ Однамамад М. Вахон. – Хорог, 2010. – С. 23.

² Шишов А. Таджики. Этнография и антропология. 1908 - С. 45-46.

³ Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане 1874-1889. – СПб., 1889. – С. 461.

⁴ Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишқашимцы). – М., 1908 . – С. 69.

мепарид ва бо думи худ ба сари шикорчӣ зада, вайро бехуш мекард.¹ Баъдан А. Шишов аз ҳар ду намуди шикор, шикори гурӯҳиро осон мешуморад. Аммо на А.А. Бобринской ва на А.Шишов дар хусуси муносабати одамони маҳаллӣ ба муҳофизат ва эътиқод нисбати ҷонварон таҳлилҳои аниқ наовардаанд. А.А. Бобринской дар ҳамон давра ҳатари нешшавии бузҳои кӯҳиро ба миён мегузорад ва муносабати хунукназаронаи ҳукумати подшохии Россияро нисбат ба шикор таҳти интиқод қарор додааст.²

Мавзуъро, ки ба инъикоси соҳаи тиҷорат ва ҳунарҳои мардумии Бадаҳшон дар таҳқиқотҳои А.А. Бобринской баҳшида шуд, ҷамъбаст намуда, ҳаминро бояд қайд қард, ки ин таҳқиқотҳо танҳо дар шароити ҳамроҳшавии Помир ба Россия имконпазир гардидаанд. Ин нуқтаи назар аз тарафи олимони тоҷик дар асоси далелҳои таъриҳӣ пурра исбот гардидааст. Аҳамияти экспедитсияҳои А.А. Бобринской барои таҳқиқотҳои минбаъдаи тарзи ҳаёти мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон ва умуман барои рушди минбаъдаи илми этнографияи тоҷик асос гузоштанд. Дар баробари ин таҳқиқотҳои А.А. Бобринской аз ҷиҳати таҳлилӣ - муқоисавӣ барои олимон ҳамчун дастури корӣ хизмат мекунанд, зоро ба душвориҳои иқлими ва роҳҳои қасногузар нигоҳ накарда, экспедитсияи А.А. Бобринской маҳз минтақаҳои Кӯҳистони Зарафшону Бадаҳшонро мавриди омӯзиш қарор додааст. Имрӯз, вакте ки ҳунар ва ҳунаромузӣ моҳияти ҳудро аз сари нав эҳё қард, мо вазифадорем, ки асарҳо ва таҳқиқотҳои А.А. Бобринскойро истифода қарда, ҳунарҳои аз байн рафтаи аҷдодамонро биёмӯзем. Пурсиш дар миёни ҳунармандон нишон дод, ки онҳо оид ба баъзе аз шаклҳои қашидадӯзӣ, ки дар давраи А.А. Бобринской хеле маъмул буданд, ҳеч маълумоте надоранд. Ин нишон медиҳад, ки чунин шаклҳои гулдӯзӣ аз байн рафтаанд ва моро зарур аст, ки тавассути ин таҳқиқот ва таҳқиқотҳои оянда ҳунарҳо ва маҳорати тиҷорат ва савдои мардуми Кӯҳистони Бадаҳшонро аз сари нав рӯи қор орем.

¹ Шишов А. Таджики. Этнография и антропология. – М., 1908. – С. 45.

² Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . – С. 5

Сафархой А.А. Бобринской ба Осиёи Миёна ва ба хусус Кӯҳистони Бадахшонро дар шароити муборизаҳои дохилӣ ва берунии ҳокимони Помир Афғонистон мегузашт. Илова бар ин, азобу машаққати мардум аз ҳисоби зулми амири Бухоро зиёд гардид. Дар чунин шароит пирони исмоилӣ ба ҳукумати Россия барои кумак муроҷиат мекунанд. А.А. Бобринской нақши пиронро низ дар таҳқиқоти ҳуд ёдрас мешавад. Дар баробари ин, А.А. Бобринской шароити вазнини зиндагии мардумро таҳлил мекунад ва онро бо камзаминии ин диёри кӯҳсор алоқаманд мекунад. Дар давоми сафарҳои ҳуд А.А. Бобринской ҳамчунин ба ҳунар ва истеъоди мардуми Дарвоз диққати ҳоса дода, кашидадӯзихои онҳоро ҳамчун анъанаи ориёй зикр мекунад. Таҳлили фаъолияти экспедитсияи А.А. Бобринской нишон медиҳад, ки аъзои экспедитсия тамоми қӯшишҳои ҳудро ба омӯзиши этнография, антропология ва мазҳаби сокинони Помир равона карданд ва бо ҷанбаи ғайрисиёсӣ доштани экспедитсия он аз дигар гузоришҳои сайёҳон фарқ дорад. Аммо иштибоҳи сиёсати ҳукумати подшоҳии рус А.А. Бобринскойро мачбур мекард, ки ба масъалаҳои сиёсӣ низ диққат диҳад. Аз тарафи дигар ў наметавонист нисбат ба муносибати ҳукумати Россия ба мардуми Помир бетараф бошад. Аз сӯҳбат бо пирони исмоилӣ вай ҳулоса баровард, ки онҳо нуфузи баланд дар байни мардум доранд ва аз ин рӯ ҳамкории соҳторҳои давлатии Россия бо онҳо барои беҳтар гардидани мавқеи Россия дар кӯҳистон мусоидат мекард.

Ҳамин тавр, дар давоми сафарҳои ҳуд граф А.А. Бобринской ба шуғли аҳолӣ, ҳунар, тиҷорату истеъоди мардуми Бадахшони Кӯҳӣ диққати ҳоса дода, кашидадӯзихои онҳоро ҳамчун анъанаи мардуми ориёй зикр мекунад.

БОБИ З. НАҚШИ А. А. БОБРИНСКОЙ ДАР ОМӮЗИШИ ЭТНОГРАФИЯИ ПОМИР

3.1. Характеристикаи антропологӣ ва этникии сокинони минтақа

Одатан дар илми таъриҳ ва этнография қонунияти ҳаст, ки барои таъини умумияти этникии халқ, муайян намудани аломатҳои зиёди этникӣ зарур аст ва муҳимтарине аз онҳо навъи антропологӣ мебошад, ки ба аксарияти ахолӣ мансуб аст. Аломати дувум ин ташкилёбии маданияти ягонаи моддӣ ва маънавӣ, ки дар миёни ин халқ маъмул аст, маҳсуб мешавад. Аз ин рӯ, ҳар дуи ин аломатҳо дар этнологияи мардуми Помир аз тарафи аъзои экспедитсияи А.А. Бобринской шиносоӣ шуданд.¹ То ин давра ин аломатҳоро дар таҳқиқотҳои худ олимони Ғарб Ҷон Вуд, Т. Гордон, С. Гедин, А. Херманн ва А. Стейн низ инъикос карда буданд.² Ҷон Вуд ҳанӯз соли 1837 бо экспедитсияи илмӣ ба минтақаи Ишкошим сафар кард ва тамоми хусусиятҳои антропологии ин халқҳо ва аломатҳои этникии онҳоро омӯхта буд.³

А.А. Бобринской дар сарзамини Кӯҳистони Бадахшон таҳлили этникии сокинони маҳаллиро аз тақсимбандии нажодии онҳо ба ду гурӯҳи асосӣ-эронӣ, ки ба онҳо тоҷикони кӯҳистон доҳил мешуданд ва қирғизҳо, ки дар қисмати шарқии Помир сукунат доштанд, оғоз мекунад. «Дар нишебии ҷанубу шарқии Помир, қад - қади дарёҳои Ваҳон ва Ванҷ се ҷамоаи эрониён маскун шудаанд: ваҳониҳо, шуғониён ва рӯшониҳо. Ваҳонро Афғонистон ва Шуғону Рӯшонро Бухоро бо мусоидати Русия ба тобеияти худ дароварданд. Гарчанде ин сарзамин дар маркази кӯҳҳои дастнорас, дар марзи паҳнкӯҳҳо ҷойгир шудааст, сокинони он аз қисмати боқимондаи инсоният пурра қанда нашуда буданд ва бо ҳамсаояҳои худ, қара - қирғизҳои Помир ва мардуми Дарвозу Бадахшон робитаро нигоҳ медошатанд».⁴

¹ Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – О т в. р е д . В. П. Алексеев. – Ташкент, 1986. – 158 с.

² John Wood. Source or the river Oxus. Geography of the valley of the Oxus. – London, 1872. – 372 р.

³ Шоинбеков Ф. Омӯзиши археологии Помири Ғарби./ Шоинбеков Ф // . – Мероси ниёгон, №16 2014. – С.107

⁴ Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 14 – 15.

Аз эронинажод будани ин мардум забон ва шавқу рағбати зиёди онҳо ба илму фарҳанг шаҳодат медиҳад, ки ин хислати онҳоро граф А.А. Бобринской дар рӯзҳои аввали истиқомат дар яке аз дехаҳои Дарвоз мушоҳида мекунад. «Дар масcid зери дарахтоне, ки бо ҳавзи шустушӯй ихота шудааст, аз субҳ то шом мӯйсафедон ва шахсони мұтабари деха менишинанд. Ин чо онҳо навигариҳоро нақл мекунанд, корҳои начандон мураккаби худро мухокима намуда, хомӯшона, бо оромии хушҳолона табиати атрофро тамошо мекунанд. Гоҳо қувваи худро ҷамъ намуда, пирамард - мулло ягон ривояти сершумореро оид ба Алӣ ё ривоятро дар бораи ҳаёти мұъцизакоронаи авлиёи маҳалай, ки оромгоҳаш дар гори дараи ҳамсоя мавҷуд аст, нақл мекунад. Мирзои чусту ҷолоки олуфтнамо барои бори дигар ба онҳо хондани «Искандарнома», китобе, ки қарib дар ҳамаи дехаҳо ёфт мешавад, ё қироати порчаҳои «Шоҳнома» дар бораи Ҷамshed, Рустам ва дигар қаҳрамонони номдори Эрони қадим омадааст. Вале, чизеро ки аз ҳама зиёдтар онҳо гӯш кардан меҳоҳанд - ин нақлҳои гӯяндаи мұмтоз дар бораи Балхи қадимаи пуршукӯҳ, оид ба девони бадқаҳр ва боғҳои биҳиштосои Дарвоз, инчунин корномаҳои корвонбошӣ оид ба кишвари бойи Чин, саргузаштҳои ошиқонаи писару духтрони шоҳон ва дигар нақлу ривоятҳо мебошад. Агар ҳандидан хоҳанд - гӯянда онҳоро ба нақлҳои ҳаҷвӣ аз ҳаёти худи кӯҳистониён бо ифодаҳои дағалона ва аз одоб берун мекандонад». ¹

А.А. Бобринской антрополог набуд, аммо дар таҳқиқотҳои худ ба ин ҷиҳати масъала дикқат додааст. Дар лаҳзаи аввалини воридшавӣ ба яке аз дехаҳои мавзеи Дарвоз, вай ба ҷеҳраи зоҳирӣ сокинони деха таваҷӯҳ мекард. Ҳангоми гузаштан аз миёни яке аз дехаҳои Дарвоз, граф А.А. Бобринской онҳоро чунин тасвир мекунад: «Мебинем, ки ҷеҳраи рӯи аксари онҳо аврупойӣ, бо каме ифодаи вахиёнаи ҷашмон, офтобсӯхтаву логар ва бо ришҳои сиёҳ ё ҳурмой шонанадида, якеҳо пойлуч, дигарихо ҷӯробҳои пашмин ва пойафзоли мулоими ҷармин дар пой ва дар сарашон тоқиҳои

¹Бобринской А.А. Накшу ниғори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 20.

кӯхнаи дарида мушоҳида мешуд. Аз паси дарҳои хонаҳо, боғчаҳо ва паси дараҳтон духтарону занон тарсон назар дӯхта, як навъ карда рӯйи худро бо рӯймолҳои калон пӯшидаанд».¹

Ин мушоҳидаҳоро вай дар дигар минтақаҳои Помир низ идома медиҳад. Аз он ҷумла вай доир ба соҳти чехраи рӯй, бадан ва аломатҳои ҷисмонии мардуми қӯҳистон ҷунин маълумот медиҳад: «Шарт нест, ки шахс антрополог бошад, то ки ҳусусиятҳои ҷисмонии мардуми ин минтақаро муайян созад. Дар ин минтақа одамон бо қади баланд ва дасту пои дароз, аксарияташон лоғар зиндагӣ мекунанд. Панҷаҳои пойҳо ва панҷаҳои дастхояшон дароз буда, одамони фарбех дар миёнашон ҳеле кам ё тамоманд диди намешаванд. Онҳо ҷашмони чукур ҷойгиршуда доранд. Мӯй дар бадан надоранд. Дар офтоб сӯхта, танаи онҳо ранги ҷигарӣ мегирад. Одамони сиёҳчатоб ва сурхчатоб дар ин ҷо диди намешавад. Бинӣ ва лабҳо дар ин ҷо шакли ҳархеларо доранд».² Бояд қайд кард, ки кори маҳсусро доир ба антропология Н.В. Богоявленский иҷро мекард. Вай соҳти майнаи сар ва рӯи 554 нафар мардро аз синни 22 то 55-сола омӯхта, онҳоро ҳамчун аврупӣ муайян кард. Дар давоми таҳқиқот Н.В. Богоявленский инҷунин қаду қомат, таъсири иқлими, гизо ва дигар омилҳоро дар инкишифи инсонҳо дар минтақаи қӯҳистонро мавриди таҳқиқ қарор дод. Баъдтар вай ин маълумотҳоро дар китоби худ дарҷ кард, ки дар омӯзиши антропологии сокинони Помир қадами аввалин ба шумор меравад.³ Ба мисли О. Олуфсен А.А. Бобринской низ ба тез пир шудани занони ин минтақа диққат медиҳад: «Мардони ин ҷо қадбаланд буда, занон бошанд нисбатан қади пасттар доштанд. Занонро О. Олуфсен ҳеле зебо ҳисобид, аммо ҷунон ки вай қайд мекунад, бо сабаби тез ба шавҳар баромадан ва кори вазнин онҳо тез пир мешаванд». О. Олуфсен мардуми ин ҷоро ҳамчун меҳмондӯст ва хушмуомила баҳо медиҳад.⁴ Тавсифи

¹Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 18 – 19.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 48.

³Богоявленский Н. В. В верховьях р. Аму - Даръи (Долины р. Хингуи и Ванджа) // Землевладение. – Книга I – II. – СПб., 1901. – С. 1 – 26. Липский. Указ. соч.

⁴Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 65.

аломатҳоро идома дода, А.А. Бобринской чунин менависад: «Мӯи сари занон дароз буда, дар бофтани он ба дохили мӯйҳои аз гардан поён банд мебофтанд, ки онро «печак» меномиданд. Мӯйҳои занон ба қафо оvezон мешуд ва мӯйҳои духтарон ба пеш оvezон буд. Сарашонро бо тоқӣ мепӯшониданд, ки онро «пакол» мегуфтанд. Аз болои «пакол» рӯймоли дароз болои сар мекарданд ва ҳангоми воҳӯрдани шахси бегона рӯяшонро бо гӯши ҳамин рӯймол пинҳон мекарданд. Дар вақти берун баромадан занон ба мисли мардон гилем (чома)-и пашмин аз болои курта мепӯшиданд. Занон дар ин ҷо тез пир мешуданд, зоро шароити вазнини кӯҳистон ва барвақт шавҳар кардан ба саломатии онҳо таъсири манғӣ мерасонад».¹ А.А. Бобринской менависад, ки занони Вахон нозуку рангу рӯи зебо доранд, vale аз меҳнати вазнини рӯзгор дар онҳо пирӣ барвақт рӯй медиҳад. Ҳанӯз дар синни миёнсолӣ ҷеҳраҳои зебои худро гум мекунанд. Баръакси одат ва расму оинҳои мардуми шарқ, занони Вахон кушодарӯй мегарданд ва дар байни мардон худро озод ҳис мекунанд. Дар солҳои сафари аввали А.А. Бобринской дар вазифаи сардори қисми осиёгии ситоди марказӣ А.П. Протсенко меистод ва соли 1898 ба ин вазифа генерал-лейтенант Дмитрий Василевич Путята таъйин гардид.² Дар муқоиса бо маълумоти А.А. Бобринской аломатҳои овардашудаи Путята Дмитрий Василевич оид ба ҳусусияти мардуми Помир аҳамияти хоса доранд, ки навишта буд: “Намуди берунии вахониҳо - менависад Д.В. Путята, - аз ҷиҳати антропологӣ ба тоҷикони ҳамвории Тошқурғон шабоҳат дорад. Онҳо забони маҳсуси худро доранд ва аз нисф зиёдашон забони форсиро хуб медонанд. Вахониҳо хушрӯянд ва ҷеҳраҳои базебу қиёфаи дуруст доранд. Баландии қадашон аз миёна боло буда, пиёдагардони дараҷаи олианд ва дар камонварӣ ҳамто надоранд”.³ Муаллиф барои муқоиса қайд мекунад, ки мардуми Шугнон назар ба вахониҳо ба тоҷикони водиҳо бештар монанданд. Намуди зоҳирии

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С.52

²Шушкова Маргарита Евгеньевна Организация управления Туркестаном в начале XX века Специальность: 07.00.02 – «Отечественная история» Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2015. – прил. С.146

³Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, Очерк экспедиции капитана Путята в Памир – Сариколь, Вахан и Шугнан, 1883 г. - С. 48.

мардуми Дарвозро вай чунин тасвир мекунад: «Қадашон миёна, аксаран баланд, баданашон хушк, мушакдор, пойҳои дарозу бақувват, vale ба мисли аксар кӯҳистониён бо ранги моҳичаи каме баромада, банди дasti начандон калон, рӯйи дарози офтобсӯхта, бинӣ каме камоншакл, ҷашмонашон сиёҳ ё хокистарранг, мӯйҳои аксари онҳо ҳурмоиранду сиёҳ ва гоҳо зард мебошад. Дар ҳар деха аз се то панҷ ва шаш нафари навъи соғ аврупоиро дарёфт намудан мумкин аст, ки дехқонони малламӯйи моро ба хотир меоварад. Қадашон миёна, аксаран баланд, баданашон васеъ, рӯяшон сафед бо руҳсораҳои сурҳ, рӯи офтобсӯхтаи сурҳ, ҷашмонашон хокистарранг, гоҳо кабуд, мӯйҳо сафедранг, мӯйлабу ришҳо зич доранд. Қариб дар ҳар як дехаи Дарвоз ду – се нафари навъи № 4-ро дучор омадан мумкин аст. Яъне қадашон миёна, аксаран паст, баданашон дароз, пойҳояшон кӯтоҳ, рӯяшон сергӯшт бо ҳамин гуна бинӣ, лабонашон ғафс, ҷашмонашон сиёҳ, ранги рӯяшон хеле сабзина».¹ Г.А. Арандаренқ низ ба ҳамин монанд мардуми кӯҳистонро тасвир мекунад ва менависад, ки аз ҷиҳати намуди зоҳирӣ мардон – дарвозихо ва қаротегинихо бо ҳам монанданд: муйҳои сиёҳ ва баъзан зард, ҷашмони сиёҳ ва баъзан малла, ҷеҳраи аврупойӣ бо пешонии ҳурд, баландқад ва аз ҷиҳати ҷисмонӣ бақувват ва ҳеч гоҳ бадани фарбехӣ надоранд. Занони онҳо низ хеле зебоянд.²

А.А. Бобринской аҳамияти омӯзиши этнографияи мардумони Помирро нишон дода, онҳоро «ҳайкали зиндаи давраҳои аз байнрафта» меномад.³ Бояд қайд кард, ки ҷамъоварии маълумот дар бораи мардуми маҳаллӣ танҳо мақсади тасвири антропологии ин ҳалқҳоро надошт. Пеш аз ҳама, тавассути ин маълумотҳо аъзои экспедитсияи А.А. Бобринской меҳостанд аломатҳои ҳалқҳои қадим ба монанди ориёихо ва скифҳоро пайдо намоянд. Илова бар ин, А.А. Бобринской дар пеши ҳуд мақсад гузошт, ки аломатҳои юнонӣ будани ин мардум ва ба наслҳои Искандари Мақдунӣ алоқа доштани ин мардумро исбот намояд. Ин фикри А.А. Бобринскойро то омадани вай ба

¹Бобринской А.А. Нақшу ниgori тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир (125 с.) С. 24 – 25.

²Арандаренқ Г.А. Досуги в Туркестане 1874-1889. – СПб., 1889. - С . 453.

³ Каландаров Т. Шӯғнанцы. – М., 2004, – С. 12.

Помир ҳанӯз соли 1880 капитан Г.А. Арандаренко пешниҳод мекунад. Вай мардуми Дарвозро авлодони Искандари Макдунӣ меномад ва духтарони Дарвозро бо Афродита - олиҳаи зебогии Юнони қадим муқоиса мекунад. Вай ҳамчунин ориёинажод будани ин мардумро қайд мекунад.¹ Маркази пайдоиши давлатдории ориёихоро А.А. Бобринской бо Осиёи Миёна алоқаманд мекунад. Вай менависад, ки «қадимтарин макони ориёихо Хоразм, Ҳўқанд, Ҳуталон ва Бадахшони соҳили чап мебошад. Аз ин ҷо онҳо ба Ҳинд ба воситаи Ҳиндуқӯш, ба ғарб ба тарафи Эрон ва инчунин аҳолии тоҷикзабон аз онҳо баромадааст».² Профессор Ҳ.П. Пирумшоев низ аз қавми ориёӣ будани мардуми минтақаи Помирро дастгирӣ карда, дар асоси маълумотҳои олимони маъруф А.Н. Бернштам, В.А. Ранов ва Б.А. Литвинский ба хуносаҳои онҳо доир ба макони ориёихо будани Помир ҳамроҳ мешавад.³

Ин ҳалқҳо ба фикри А.А. Бобринской се динро парастиш мекарданд: дини буддой, дини зардуштӣ ва дини ведҳо. Дар сарҳади Бохтар инчунин алломатҳои дини масеҳӣ дида мешуд. Дар миёни мардуми Зарафшон А.А. Бобринской ривоятеро дар бораи мардумони таҳҷоии ин минтақа мешунид, ки онҳоро «муғ» мегуфтанд. А.А. Бобринской онро бо қалимаи «маг» муқоиса мекунад. Чунон ки мо медонем, қалимаи «муғ» пайравони дини зардуштиро ифода мекунад. Ин мардум ҳатто то асрҳои XII дар шаҳрҳои қалони Эрон мезистанд, чунон ки Ҳофизи Шерозӣ дар шеърҳои худ онҳоро тасвир мекунад ва ибораҳои «дайри муғон», «майи муғон» ва дигар шаклҳои ин ибораро истифода мекунад.⁴ Аммо ба ғайр аз ривоятҳо оид ба «муғ» - ҳо А.А. Бобринской дигар ягон далел аз мардуми маҳаллӣ наёфт.

Барои А.А. Бобринской бисёр муҳим буд, ки мансубияти миллӣ ва қавмии мардуми Кӯҳистони Бадахшонро муайян созад, зоро мушоҳидаи зоҳирӣ, фарқият дар забон ва лаҳҷаи ин мардум дар пеши аъзои экспедитсия

¹ Центральная Азия в материалах и источниках XIX – xx века. журналы командировок Арандаренко Г.А. отв. ред. Халфин Н.А. – М., 1974.

² Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1904. – С. 30.

³ Ҳайдаршо Пирумшо. Помиру Бадахшон: Назаре ба ҷуғрофиё ва таърихи сиёсӣ (аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи нав):. Ганҷи хирад. – Душанбе, 2021. – С. 27.

⁴ Ҷевони Ҳофиз. – Душанбе, 1976. – С. 178.

саволҳои зиёдро доир ба мансубияти миллии онҳо ба вучуд овард. Аммо дар сухбат бо сокинон вай ҳамеша аз мардум ба миллати тоҷик мансуб будани онҳоро мешунид. Вай дар ин бора чунин кайд мекунад: «Дарвозиён, ба мисли тамоми кӯҳистониёни атрофи Зарафшон, Қаротегин, Рӯшон, Шугнон, Вахон ва Бадаҳшон бо ифтихор худро тоҷик меноманд. Ҳамаи кӯҳистониёни номбаршуда бо лаҳчай эронӣ бо дараҷаи гуногуни омехтагии вожаҳои арабиву туркӣ гутугӯ мекунанд. Дар бораи гузаштагони худ дарвозиён ду ривояти шавқовареро нақл мекунанд: аввалан, дар бораи он ривоят мекунад, ки онҳо то қабул намудани ислом оташпараст (зардуштӣ) буданд, дуюм онҳо ба Дарвоз аз дарёи Ёхсу омадаанд. Ин ду ривоят боз бо он ягонагии ҳайратоваре боиси таваҷҷӯҳанд, ки онҳо бо ҷанбаи мусбат дар тамоми Дарвоз пахӯ гардидаанд.¹

Ҳамзамон қайд кардан лозим аст, ки аҳолии Дарвози Шарқӣ роҳеро нишон медиҳанд, ки тавассути он муқимӣ шудани онҳо дар ин минтақа рӯй додааст. Масалан, сокинони водии Ванҷ мегӯянд: «гузаштагони мо ба ин ҷо аз водии Хингоб омадаанд, дар Хингоб бошад аз Ёхсу маскун шудаанд». Сокинони водии Панҷ мегӯянд: «гузаштагони мо дар соҳиле рост ҳангоми маскун шуданд, ки соҳили чап банд буд, ба ин ҷо аз Ваҳӯ (маҳале дар маҷрои миёнаи Хингоб) омаданд, инчунин ба ин ҷо аз Ёхсу муҳочир шудаанд». Умуман мувоғики ривояти ягонаи маҳфузмондаи дарвозиён ва қисман қаротегиниҳо таҳмин кардан мумкин аст, ки водии Ёхсу дар муҳочиршавии ин ду минтақаи кӯҳистон нақши муҳим бозидааст».²

А.А. Бобринской сабаби асосии маскуншавии минтақаҳои кӯҳистонро дар фишори қабилаҳои ҷангҷӯ нисбат ба тоҷикони водиҳо мебинад, ки маҷбуран ватани худро тарқ намуда, дар кӯҳсорҳо паногоҳ мечустанд. «Гурезаҳо тавассути даҳанаи калони кушодай водии Ёхсу ба доманакӯҳҳо роҳ ёфта, дар водиҳо сукунат ёфтанд, вале муҳочирони ба тазагӣ маскуншуда, ки аз мусибатҳои гуногун ба танг меомаданд, онҳоро барои

¹Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 22.

²Ҳамон ҷо. – С. 22 – 23.

тарк кардани чойҳои худ, ба дуртари ин кӯҳҳо баромаданд ва дар шароити нисбатан номусоид маскун шуданд, водор менамуданд, ки сабаби чунин ҳаракатҳо кам набуданд, зеро як бадбаҳт аз паси дигар ба риштаи таърихи ин мамлакати ҷафокашидай Осиёи Миёна бор мешуд».¹ Аммо ин назарияи вай бо маълумотҳои дақиқ ва ҳронологияи аниқ тақвият наёфтааст. Метавон гуфт, ки А.А. Бобринской дар ин масир фикри шахсии худро баён кард ва мониз дар ҳамин ақидаем, ки мардуми таҳҷои Помир аксарияти ҳамон сокинони водиҳо мебошанд, ки бо сабабҳои гуногун ба ин макон кӯчидаанд. «Ин ҳаракат ба кӯҳҳо кай оғозу кай анҷом ёфт, муайян кардан хеле душвор аст. Шояд дар замонҳои пештар ҳаракати онҳо ба минтаҳаҳои кӯҳӣ сар шуда ва каму беш доимӣ идома ёфта бошад. Дар лаҳзаҳои оромӣ фурӯ нишаста, дар лаҳзаҳои санчиши саҳт боло мерафт, масалан чунин ҳолат дар асри VI-вакте ба Трансокания (Мовароуннаҳр) ва Боҳтар тоҳтутози пурзӯри туркҳо, инчунин дар асри VII пайдо шудани арабҳо, ки силоҳ дар даст исломро ҷорӣ намуданд, сабаб бошад. Натиҷаи ин ҳодисаҳо барои Осиёи Миёна пурзӯр шудани муборизаҳои қабилавӣ, шикаст ҳӯрдани тамоми тарзи ҳаёти пешинаи Эронзамин ва пайдо шудани оштинопазирии динӣ, бидъат ва мазҳабҳо гардид. Шояд, ки дар ҳодисаҳои баъдина, ба мисли истилои Чингиз, юришҳои мудҳиши Темурланг, рақобати Бухоро бо Балху Форс ё мусобиқаи доимии байни ҳокимони хурди маҳаллии Тирмиз, Ваҳш, Ҳисор миқдори муайяни гурезаҳоро ба кӯҳистон оварда бошад».²

Аммо дар ягон ҳолат А.А. Бобринской аз мақсадҳои дар пеши худ гузошта даст намекашид. Илова бар ин вай дар давоми таҳқиқотҳо, бо дигар олимон маслиҳат мекард, адабиётҳои бисёри русӣ ва хориҷиро таҳлил намудааст. Муҳимияти омӯзиши этнографияи ин ҳалқҳоро нишон дода, А.А. Бобринской чунин қайд мекунад: «Таърихи мардумони кӯҳистон ба саволҳои зиёд оид ба таъриҳ, этнография, анропология ва тамаддуни давраҳои гузаштаи миллатҳои Осиёи Миёна ва Ҳинд маълумот медиҳад. Дар дараҳои

¹Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарвоз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумаи Ҷӯраҳон Зоир. – С. 23.

²Ҳамон ҷо. – С. 23.

кӯҳсор дур аз марказҳои калон мардуми ин ҷойҳо урфу одатҳои маҳаллии худро ки аз ватани аввалаашон оварданд, дар ҳолати пешин нигаҳ доштанд. Барои ҳамин омӯхтани таърихи ин ҳалқҳо моро ба омӯзиши ҳалқҳо ва тамаддунҳои аз байн рафта меорад. Умуман шахс ҳеч гоҳ бо ҳоҳиши худаш ба кӯҳҳо намеояд. Вай факат бо таҳди迪 ҷанг ё фишор ё таъқиботи динӣ ватани худро тарк намуда, ба ҷунин сарзамини дорои шароити саҳт ва вазнин омада, зиндагии худро давом медиҳад».¹

А.А. Бобринской оид ба насаби мардуми Помир бо аҳолии ин минтақа сӯхбатои зиёде доир мекунад ва ба ҳулосаҳои зерин меояд:

- ин аҳолӣ ба ин минтақа аз дигар ҷойҳо қӯчида омадаанд;
- қӯчидани онҳо ҳусусияти оммавӣ ва фардӣ дошта, танҳо дар лаҳзаи ҳучуми ағонҳо қӯчидани аҳолӣ чун фирориен, мушоҳида гардид;
- минтақаҳо, ки аз он ҷо муҳочирон омадаанд, минтақаҳои гуногун ба монанди Ҳурросон, Балх, Ҷатрол, Мунҷон, Сабзавор ва дигар минтақаҳоро дар бар мегирад.²

А.А. Бобринской оммавӣ доштани муҳочирати одамонро ба ин минтақа исбот намекунад. Вай менависад, ки «зери мағҳуми оммавӣ ман 50-150 ҳочагиро дар назар дорам».³ Ба фикри мо дар ин ҷо ҳусусияти оммавии муҳочирати мардум аз дигар минтақаҳо ба Помир хеле кам дида мешавад. Зоро агар муҳочирати оммавии одамон дида мешуд, он гоҳ мо фарҳангҳои гуногунро дар ин ҷо мушоҳида мекардем, ҷунон ки фарқият миёни қирғизҳо ва тоҷикон аст. Аммо дар ин минтақа ҷунин фарқият дида намешавад. Аммо тағовути забонҳои помирӣ моро водор ба он мекунад, ки ин мавзӯро бештар таҳқиқ намоем.

Насабшиносоне, ки дар Помир таҳқиқот анҷом додаанд, бештар ба сурати алоҳида қӯчидани якчанд оиларо нишон медиҳанду ҳалос.⁴ А.А. Бобринской танҳо ба андешаҳои олимон Н.А. Аристов ва В.В. Бартолд такя

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 41.

²Ҳамон ҷо. – С. 46.

³Ҳамон ҷо. – С. 41.

⁴Мамадшерзодшоев Ӯ, Шоҳзодамуҳаммад Ш. Симои Шоҳзодамуҳаммад дар осори олимон ва адабони бурунмарзӣ ва ватаний. – Ҳоруг, 2019. – С – 4.

карда, асли эронӣ (ориёй) доштани мардумони Помирро нишон медиҳад.¹ Қисми аҳолии Кӯҳистони Бадахшон асли насаби худро бо эрониён пайваст медонистанд. Чунончӣ аз сухбат бо сокини дехаи Тусиён А. Шоинбеков маълум гардид, ки «дар ибтидои асри XII баъд аз Носири Ҳусрав Шоҳ Бурҳони Валий ном дарвеш бо 3 мубаллиғини дигар Шоҳи Ҳомӯш, Шоҳ Маланг ва Шоҳи Кошон бо муридони наздикаш аз Эрон ба Шуғнон меоянд. Табиати зебои Тусиён ба Шоҳ Бурҳони Валий писанд омадааст ва ў гуфтааст: «Туси Ҳурасони ман набошад, ин ҳам Туси ман аст»² ва дар ин ҷо сокин мешавад. Азбаски Шоҳ Бурҳони Валий аз шаҳри Туси Эрон ба Шуғнон омада буд, аҳолии маҳаллий Шоҳ Бурҳони Валий ва ҳамроҳонашро Тусиёнӣ гуфта, ишора мекарданд. Яъне аз Тус омадагиҳо. Бо ҳамин деха номи Тусиёнро мегирад ва дар давраи Шоҳ Бурҳони Валий аввал дар ин ҷо 3 хонавода маскун мешаванд, баъдтар теъдоди онҳо ба 7 хонавода мерасад. Ва соли 1900 дар Тусиён 30 хонавода ба қайд гирифта шудааст». ³

Дар бораи асли насаби мардуми Вахон яке аз сокинони он чунин нақл кард: «Мардуми Вахон роҳи дурударози таърихири тай карда омадаанд. Онҳо забон, русуму оинҳои худро аз қадим гиromӣ дошта, ба насли имрӯза оварда расонидаанд. Дар бораи ин ҳалқият маълумотҳо ҷамъ омадаанд, ки аз давраи куҳан вучуд доштани онро шаҳодат медиҳанд. Аз қашфиётҳои таърихӣ бармеояд, ки дар давраи биринҷӣ дар Помири Шарқӣ одамон зистаанд ва он ҳазорсолаи пеш аз милодро дар бар мегирад. Дар он асрҳо то сарҳади Вахон омада расидаанд. Дар дехаи Лангар расмҳои рӯисангие ҳастанд, ки қисми онҳо аз давраи биринҷӣ бокӣ мондаанд. Аз ин ҷиҳат забони онҳо ба забони эрониҳо монанд аст. Ба гуфти Беки Вахон асри IV ин минтақа ба ин ном соҳиб буд ва дарёе, ки аз ин сарзамин мегузашт, Вахондарё меномиданд. Аз ин сабаб сокиншавии одамонро дар Вахон ба

¹ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишқашимцы) – М., 1908. – С. 34.

² Аз сухбати муаллиф бо сокини шаҳри Ҳоруғ зодаи дехаи Тусиён мардумшинос Шоинбеков Аловиддин (соли таваллуд 1970) 2 сентябри соли 2019

³ Аз сухбати муаллиф бо сокини ноҳияи Шоҳдара мардумшинос А. Шоинбеков 2 сентябри соли 2019.

гузаштаи дур ҳисоб бояд кард».¹ Дар давраҳои пеш мардуми водии Вахони имрӯза дар Хутани Чин зиндагӣ мекарданد. Ҷое, ки ҳозир вахониёни Тоҷикистон умр ба сар мебаранд, пеш айлоқчой буд ва мардуми Вахон он ҷо мавсими меомаданд. Ва чун он ҷо заминҳову ҷангал дошт, оҳиста – оҳиста мардум он ҷо маскан гирифтанд. Вале истилогарони афғон ба он ҷойҳо ҳуҷум мекарданд ва занони зебову молҳояшонро ҳамроҳ мебурданд.² Муҳочирати алоҳидаро С.В. Дмитриев дар этногенезиси мардуми Яғnob низ мушоҳида мекунад. Вай дар ин бора бо сокинони мавзеи Яғnob сӯҳбат намуда, аз онҳо асли насаби мардуми Яғnobро ҷунин шарҳ медиҳад: «Яғnobиҳо насли худро аз Кашмир меҳисобанд. Насли онҳо аз ду бародар бо номи Ҳалифа Вафо ва Ҳалифа Сафо оғоз мешавад. Ин ду бародар шогирдони Абуалӣ Сино буданд ва дар Кашмир зиндагӣ мекарданд. Баъди таъқиботи онҳо аз тарафи ҳокимони вилояти Кашмир, онҳо ба ин минтақа омаданд ва аз онҳо наслҳои мардуми Яғnob сар мешавад».³ Ҷунин муқоиса дар байни мардуми Помир низ хеле зиёд аст. Ҳусусияти муҳочирати мардуми Помир ва этногенези ин мардум дар он аст, ки ин ҷо нишонаҳои ҳалқиятҳои гуногун мушоҳида мешавад. Муҳочирони алоҳида аз Ҳинд, Покистони Шимолӣ, Эрон, Самарқанд, Бухоро ба ин ҷо омада расму оини мардуми маҳаллиро қабул кардаанд. Ҷунончи мо дар Шоҳдара мардуми тусӣ, мунҷонӣ, дар Поршнев насли сабзавориҳои Эрон, дар Ҳоруғ ӯзбекҳову хитоиҳо ва дигар ҳалқиятҳоро мушоҳида мекунем. Бояд қайд намоем, ки муҳочирони ба Помир омада, эронитабор буданд ва аз дигар қавмҳо ба ин ҷо омадани онҳо сабабҳои мухталифи сиёсӣ, динӣ ва этникӣ дошт, ки дар асрҳои миёна тамоми минтақаи эронинажодро фаро гирифта буд.

Маҳз ҳусусияти фардӣ доштани муҳочирати тоҷикон ва номуташаккилии он дар тафовут бо қирғизҳо ва дигар ҳалқҳои турку муғул сабаби он гардид, ки заминҳои беҳтар ба дasti қирғизҳо афтод, зеро

¹Ин маълумотро аз нақлҳои сокини дехаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тавв. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

²Сокини дехаи Внукт. Гулмироев Миравазхон 56 - сола омузгор.

³Дмитриев С.В. Этнография таджиков в трудах русских учёных конца XIX и в начале XX века. – С. 22 http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/

күчидани қабилаҳои бодиянишини турку муғул оммавӣ буда, бештар забту ишғолгарона дошт.

А.А. Бобринской менависад, ки «ин мардум хоксор ва ба илм шавқи зиёд доранд. Онҳо бисёр ҳоҳиш доранд, ки забони моро аз худ намоянд ва дар оянда мо метавонем дар ин минтақа – дар сарҳади се давлат иттифоқчию содикро дар Осиё пайдо намоем».¹ Гарчанде ки ин пешниҳоди А.А. Бобринской он замон дар ҳукумати подшоҳии рус дастгирӣ наёфта бошад ҳам, аммо аз таърихи муносибатҳои сарбозони отряди Помир ва тарафдории онҳо аз аҳолии маҳаллӣ мо мебинем, ки ин ҳайроҳӣ ҳамеша эҳсос мегардид.² Е.А. Снесарёв дар асоси маълумотҳои А.А. Бобринской мушоҳидаҳои худро оид ба намуди антропологии мардуми Помир чунин тасвир меқунад: «Намуди зоҳирӣ ин мардум ба мардуми Туркистон монандӣ надорад. Ҷеҳраи рӯи онҳо кушод аст, ҷашмонашон қалон, абруҳо ва ришашон зич буда, ба аврупой монандӣ доранд. Дар танашон куртаи дароз, аст ки аз матои худӣ тайёр шудааст. Дар сарашон тоқӣ ё ягон пораи матоъ ё рӯймол баста мегарданд. Онҳо хеле ҷобуқанд ва агар аспсавор боши онҳо пиёда хеле зуд дар қатори савора роҳ мераванд. Ҳатто агар аспро давонӣ онҳо низ давида дар баробари ту медаванд. Аз кӯҳу сангҳо онҳо мисли бузи кӯҳӣ зуд мегузаранд. Забони онҳо аз туркӣ фарқ меқунад. Он ба мусиқие монанд аст ки аз қаҳри кӯҳҳо ба гӯштан меояд».³ Ҳусусияти отифии мардуми Помирро таҳлил намуда, И.И. Зарубин як хислати хуберо мушоҳида кардааст. Ҳангоми сафари худ ба кӯли Сarez вай аз саргаҳи дарёчай Ирҳт яке аз мардонро роҳбалад мегирад. Ҳангоми гузаштан аз дараҳо ин роҳбалад гулҳои зебоero дар қади роҳ мечинад ва аз онҳо се гулдаста меқунад ва якторӣ ба ману ҳамроҳи ман тақдим меқунад ва якеро дар болои сари худ ва

¹Бобринской А.А. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация // Этнографическое обозрение. Кн. LIII. 1902 г., № 2. <http://rus-turk.livejournal.com/157103.html>

²Бобринской А.А.. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация // Этнографическое обозрение. Кн. LIII. 1902 г., № 2. <http://rus-turk.livejournal.com/157103.html>

³Снесарев Е.А. Востоковедные статьи. // Религия и обычаи горцев Западного Памира. – Электронная библиотека Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/0303_03|978-5-88431-277-7 | © МАЭ РАН раздел Этнография.

паси гӯш мемонад. Ба деха мерасем ва боз пиразане бо гулҳо моро пешвоз мегирад. Ҳатто дар ин душвориҳои зигдагӣ расми эронии мардум аз байн нарафтааст.¹ О. Олуфсен низ ҳангоми истиқомат дар яке аз дехаҳои Вахон навишта буд, ки дар рӯзи дигар баъди омадани мо субҳидам оқсақоли деха бо гулдастае ба хонаи мо омад. Ҳамин тавр вай ҳар сахарӣ гулдастаero гирифта, ба хонаи мо меовард ва дар кӯзаи об онҳоро мегузошт ва ин то рафтани мо давом кард. Дар назди хонаҳо ҳамаи сокинон гулистон месохтанд ва дар он ҷо гулҳои ҳархела мешинонданд.² Аз хислатҳои хуби ин мардум А.А. Бобринской ахлоқи сулҳпарварӣ, соғдилӣ ва муҳаббати оилавиро муҳим мешуморад. Вай аз он ҷумла менависад, ки ҳусусияти ин мардум аз мардуми Зарафшон комилан фарқ мекунад.³

Аз рӯи натиҷаи таҳқиқотҳои антропологӣ ва этникии сокинони минтақа, А.А. Бобринской ба ҳулосае омад, ки мардуми ин сарзамин ба нажоди ҳиндуаврупой дохил мешавад. Вай бо ҳамроҳии Н.В. Багоявленский соҳти бадан, қаду қомат ва дигар вижагиҳои антропологиро таҳқиқ намуда, тавассути маълумотҳои худ исбот намуд, ки тоҷикони кӯҳистон ба ҳалқиятҳои қадимаи боҳтариҳо ва сакоиҳо мансубанд. Инчунин вай ғояи мансубияти ин мардум ба ориёҳои қадимро тарафдорӣ намуда, барои таҳқиқотҳои минбаъда асос мегузорад. Дар асоси ҳамин ҳулосаҳои А.А. Бобринской минбаъд шумораи зиёди олимон назарияи ориёй будани мардумони кӯҳистонро мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Мардуми минтақаи Бадаҳшон ба А.А. Бобринской ва ҳайати экспедитсия оид ба тоҷики асил будани онҳо маълумоти дақиқро пешниҳод намуданд.

3.2. Муносиботи оилавӣ ва никоҳ аз нигоҳи А.А. Бобринской

Алексей Алексеевич Бобринской ҳамчун этнограф ба низоми оиладорӣ, гузаронидани сур (тӯй), тарбияи фарзанд ва дигар урфу одатҳо, ки боҳонавода алоқамандӣ доранд, таваҷҷӯҳ дода, қисми таҳқиқоти худро ба ин

¹Зарубин И.И. материалы по этнографии горных таджиков. – М., 1914. – С. 45.

²Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 69

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 60.

соҳа бахшидааст. Вай мушоҳида кардааст, ки дар минтақаи Помир аз рӯи таълимоти мазҳабӣ дар ин ҷо бисёрзанӣ иҷозат дода мешавад, аммо каме аз ин мардум аз як зиёд зан мегиранд. А.А. Бобринской, О. Олуфсен, И.И. Зарубин ва дигар муҳаққиқон баробарии зану мардро дар ин минтақа мушоҳида намуданд. Мавқei зан дар қӯҳистон дар кори оила ҷойи муҳимро ишғол мекунад. Аз ҷумла О.Олуфсен низ менависад, ки «агар мо аз онҳо ҷорво ҳаридани бошем, занон дар баробари шавҳараҷон омада, дар муайянкуни нарх ва савдо иштирок мекунанд. Дар ҳусуси барпо кардани оила бошад, маълумоти олимон чунин буд, ки дар ин минтақа сарватманд барвакт фарзандашонро оиладор мекунанд ва камбағалон бошанд аз набудани шароит ранҷ мекашиданд. О. Олуфсен менависад, ки дар Ваҳону Ишкошим барои гирифтани зан баъзан даҳ барзагов, даҳ гӯсфанд ва ё ду ҳар медиҳанд. Аммо ба фикри мо ин ақида шояд дуруст набошад, зоро мардуми ин минтақа нисбатан камбағал буда, чунин анъанаро дигар олимон мушоҳида накардаанд. Баъд аз ин бо гузаштани бист рӯз пас аз маслиҳати тарафҳо тӯй барпо мешавад. Ин бо суруду ракс ва баъзан бо тирпарронӣ ба осмон давом мекунад. Домод ва хешу табори вай рӯзи тӯй ба ҳонаи арӯс мераванд. Дар ҳонаи арӯс мулло (ҳалифа) навхонадоронро никоҳ мекунад. Баъди ин маросим домод ва арӯс ба ҳонаи домод меоянд. Дар ин ҷо тӯй давом мекунад. Дар рӯзи аввали баъди сур (туй) занони қалонсоли деха ба дидани арӯс меоянд».¹

Аммо маълумоти А.А. Бобринской аз ин маълумоти О. Олуфсен фарқ дорад. Барпо кардани оила барои мардуми Қӯҳистони Помир нисбат ба дигар минтақаҳои Осиёи Миёна нисбатан осон буд. Азбаски мардум зиндагии факирона дошт, дар ин ҷо «қалин» мисле ки дар минтақаҳои шаҳрнишин маълум буд, вуҷуд надошт. Анъанаи ҳонадоршавиро А.А. Бобринской дар китоби ҳуд ҳеле муфассал таҳлил намудааст. Пеш аз ҳама олим синну соли никоҳро дар ин минтақа муайян карда, аз суханони сокинон

¹Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 56.

онро 10-15 сола барои духтарон ва 15-17-сола барои писарон нишон медиҳад. Аммо лаҳзахое ҳам дида мешуданд, ки аз ин ҳам хурдтарро издивоҷ мекарданд. Дар зербоби 12 китоби худ, ки ба сур ва таваллуди қӯдак бахшида шудааст, Бобринской менависад, ки «дар болооби Панҷ дар синни хеле барвақт никоҳ меқунанд: духтарон баъзан дар 7 солагӣ ва писарон дар 10 солагӣ».¹ Аммо ин маълумот ба фикри мо баҳснок аст ва ба воқеият наздик нест. Дар саҳифаи аввали зербоби 12 китоби худ, ки ба тӯй ва таваллуд бахшида шудааст, А.А. Бобринской дар ду ҷой синни аз 7 то 15 солагиро ҳамчун синни издивоҷ барои духтарон нишон медиҳад, аммо дар доираи ҳамин фосила одатан барои духтарон синни мувоғиқ аз 12 солагӣ оғоз мегардид. Вай инчунин илова меқунад, ки зиндагии муштарак дар чунин никоҳи барвақтӣ пешбинӣ намешавад ва ин ба фикри мо одати «гаҳворабаҳш»-ро дар назар доштаанд. Синну соли ҳақиқиро А.А. Бобринской аз пурсиши қӯҳистониён барои духтарон аз синни 10-солагӣ ва барои писарон аз синни 15-солагӣ муайян кардааст.²

Синну соли барвақтро М.С. Андреев ва Е.М. Пешерова барои писарон 10-12 сол барои сарватмандон ва 15-20 сола барои камбағалон муайян намудаанд. Аммо дар ин маврид минтақаи аниқ нишон дода намешавад.³ То давраи инқилоб дар водии Хуф писарон аз синни 15 то 20 зан мегирифтанд ва духтарҳо таҳминан дар синни 12-15 сола ба шавҳар мебаромаданд.⁴ Никоҳи барвақтиро М.С. Андреев ҳангоме ки дар водии Язгулом буд, чунин шарҳ медиҳад «Ҳангоме ки соли 1925 ба водии Язгулом омадам, писари 15 солаэро ба ман нишон дода, ки ҳанӯз 4 сол пеш зан гирифта буд».⁵ Никоҳи барвақтӣ имрӯз низ дар он тарафи дарёи Панҷ, дар миёни мардуми Бадаҳшони Афғонистон дида мешавад. Чуноне ки аз сухбат бо мардумшинос, дотсенти Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М.Назаршоев А.Шоинбеков

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 89.

²Ҳамон ҷо – С. 89.

³Абдуназаров X., Бокиев Р.У. Семейно - брачные отношения таджиков в ранних исследованиях Н.А. Кислякова. - Вестник ТНУ.-№3/8 . – 2014. - С. 28.

⁴Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Амударьи) / Под ред. Э. Кочумкуловой – Вып. I-II. Переизд. Б.: ООО «Джем Кей Джি», 2020. – С. 120.

⁵Ҳамон ҷо. – С. 120.

дарёфтем, ин одат ҳанӯз ҳам дар баъзе мавзеъҳо дида мешавад. Ӯ қайд кард, ки «ҳангоми сафари Афғонистон, дар деҳаи Рочун бо ҷавоне ҳамсӯҳбат шудам, ки 18-сола шудааст ва ҷор сол пеш зан гирифтааст. То ҳоло ӯ қӯдакдор нашудааст. Дар ин ҷо духтарҳо дар синни 10-14 солагӣ ва писарҳо дар синни 12-14, 14-18 сола издивоҷ мекарданد. Агар духтар ба синни балоғат нарасида бошад, вайро никоҳ мекарданд, аммо муносибати маҳрамонаи зану шавҳарӣ танҳо баъди ба синни балоғат расидан оғоз мегардад. ӽро дар хонаи домод тарбият мекарданд, баъд иҷозати зану шавҳар карданро медоданд. Якум, сабабаш ҳамин будааст, ки духтарро дар солҳои қаҳтӣ нонхури зиёдатӣ ҳисоб мекарданд, барои ҳамин аз хонаи камбағал ба хонаи нисбатан осудаҳол, ки хешон буданд, медоданд. Дувум, сабаб ин буд, ки духтари наврасу зеборо ҳокимони маҳаллӣ ё душманони беруни омада асир ё ба зӯрӣ мебурданд. Барои он ки онҳоро набаранд зуд ба шавҳар медоданд. Сокини Виёди вулусволии Шуғнони Афғонистон Муборакхон валади Сайфуллохони 67 сола гуфт, ки азбаски ман фарзанди ягона будам, дар синфи сеюм (дар 11 солагӣ) ба ман зан доданд. Баъди се сол ман қӯдакдор шудам, vale қӯдакони аввали ман фавтиданд. Ҳоло бошад, 9 фарзанд дорам. Инчунин ӯ гуфт, ки 20-25 сол пеш духтарҳои 8-10 соларо никоҳ мекарданд».¹ Аммо доир ба ҳамин синну сол дар ягон сарчашма чизе пайдо нагардид. Аз ин рӯ мо ба он ақидае ҳастем, ки синну соли никоҳ дар водиҳои Шуғнун, Рӯшон ва Вахон таҳминан аз синни 12 - солагӣ барои духтар ва аз синни 14 - солагӣ барои писар оғоз мешуд. Маросими хонадоршавӣ аз фиристонидани хостгор ба хонаи арӯс сар мешавад ва ҷанд нафар одамони обруманд ва падари ҷавон ба хонаи духтар ҳамчун вакил хостгорӣ мерафтанд. Онҳо бо ҳуд тухфаҳо, мисли матоъ ва равғану нони кулча меоварданд. Баъди зиёфат онҳо мақсади омадани ҳудро бо пешниҳоди ба роҳ мондани хешутаборӣ изҳор мекарданд. Ин маънои онро дошт, ки вакilon барои талbidани духтараш омадаанд. Падари духтар аз

¹Аз сӯхбати муаллиф бо сокини шаҳри Хоруғ зодаи деҳаи Тусиён, мардумшинос, дотсенти Донишгоҳи Давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М.Назаршоев Шоинбеков Аловиддин. (соли таваллуд 1970) 2 сентябри соли 2019

онҳо чанд рӯз барои фикр кардан вақт мегирифт. Дар сурати розигии хонаводаи арӯс дар хонаи арӯсу домод барои хешу табор зиёфате ташкил мешуд, ки онро дар Шуғнон «хешиҷид» ва дар Вахон «заклайтуй» мегуфтанд. Ин маросим мазмуни пайдо кардани хешутаборӣ дошта, инчунин вакилони арӯс дар ин рӯз талаботҳои худро ба хонаводаи домод пешниҳод мекунанд. Одатан чунон, ки граф А.А. Бобринской менависад, ин молҳо аз 9 матои пашмин ва 9 матои абрешим иборат буданд. Бо ҳамаи ҳамин молҳо падари домод ба хонаи арӯс омада, ин молҳоро тақдим мекунад. Дар баъзе мавридҳо аз хонаводаи домод равғану биринҷ ва гӯшт низ гирифта мешавад. А.А. Бобринской маросими тӯйро ду рӯз нишон медиҳад.¹ Дар рӯзи аввал тӯй дар хонаи домод мегузарарад ва тамоми меҳмонон бо тухфаҳо ба хонаи домод меоянд. Тухфаи ҳар кас аз тавоноияш вобаста дорад. Ин одатан матоъ ва ё карбос ва ё гӯсфанд шуда метавонад. Дар бораи тақдим кардани пул Алексей Алексеевич Бобринской наменависад. Аммо гуфтан мумкин нест, ки пул дар ин давра набуд. Бо омадани русҳо пули русӣ аллакай дар муомилот ҷорӣ гардид. Дар рӯзи дувум домод бо наздикони худ ба хонаи арӯс меравад. Дар ин ҷо боз вобаста ба шароит касе болои асп, касе болои ҳар ва баъзе пиёда ҳам мераванд. Бо ҳамроҳии домод ҳатман ҳалифа меравад. Инчунин ҷамъи хешу табор ва ҳофизон бо суруду ракс ба хонаи арӯс мерасанд. Бо расидани домод дар хонаи арӯс маросими никоҳ оғоз мешавад. Ҳалифа ояти Қуръонро меҳонад ва дар охир розигии домод ва арӯстро мепурсад. Агар ҳар ду розӣ бошанд, ба як пиёла об нон ва гӯшти пухта гузошта бо дуои ҳалифа ба домод медиҳанд. Домод каме аз об нон ва гӯшт мекӯрад ва баъд онро ба арӯс мефиристанд, ки вай дар хонаи дигар ё дар кунци хона дар ихотаи дугонаҳояш мешинад. Бо ҳамин домоду арӯс зану шавҳар мешаванд ва нисфирузӣ домод бо арӯс ба хонааш бармегардад. Дар пеши дари хона вайро модараш ё модаркалонаш бо ширруған пешвоз мегиранд. Домод аз он нӯшида, бо арӯс вориди хона мешавад. А.А. Бобринской менависад, ки «дар Рӯшон, Фунд ва Шоҳдара ба арӯсу домод равған, нон ва як пора гӯшт

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишකашимцы). – М., 1908. – С. 90.

медоданд. Аз ин об нӯшида, домод гӯштро мөхӯрад. Баъдан табакро ба назди арӯс дароз мекунанд. Вай аввал аз хӯрдани гӯшт худдорӣ мекунад, аммо занони чамъомада, бисёр ҳоҳиш мекунанд ва вай низ гӯштро мөхӯрад». ¹ Ин анъана имрӯз дар шакли пешин вучуд дорад ва бо ширруған пешвоз гирифтани домод ва арӯсро таҷассум мекунад. Ин анъана маъни онро дорад, ки домоду арӯс роҳи дароз тай кардаанд ва хаста шуданд. Аз ин лиҳоз ширу равған хастагии онҳоро бартараф мекунад. Ҳамчунин шир бо ранги сафеди рамзи «роҳи сафед» ба оиладорӣ ва равған «рамзи бою давлат шудани оиларо ифода мекунад». Дар хона домод худаш барраро реза ва аз гӯшти он барои мөхмонон хӯрок тайёр мекунад. Ин хӯрокро дар ду лагани калон пеши мөхмонон меоранд. Яке аз шахсони наздики домод бо химча ва ё тибу камон рӯи арӯсро мекушояд ва сари барраро барои вай тақдим мекунанд. Ҳамин одатро мушоҳида карда, граф А.А. Бобринской дар яке аз қайдҳояш навиштааст, ки дар Россия ҳанӯз дар асри XVII дар давраи шоҳ Михаил Федорович одате вучуд дошт, ки пардаи рӯпӯши арӯсро бо камону тир мекушоданд. Сабаби ин одатро бо он шарҳ медоданд, ки гӯё бо ҳамин роҳ арӯсро аз қувваҳои бад эмин нигоҳ медоштанд. Дар ин урғу одатҳо ва инчунин дар пӯшидани либоси сурҳ аз тарафи арӯс Д. Худоназаров баъзе шабоҳатро миёни урғу одатҳои русҳо ва тоҷикони кӯҳистон меорад, он чунон, ки ин шабоҳатро А.А. Бобринской низ нишон медиҳад.² Баъди 6-7 рӯз домод ба хонаи арӯс омада, ба хушдоманаш ва падарарӯс тухфаҳо тақдим мекунад, ки онро дар Шуғнон хихсалом («khikhsalom» А.М.) дар Вахон «духтарбинӣ» меноманд.³

Бояд гуфт, ки сур (тӯй) мисли дигар минтақаи кӯҳистон одатан дар фасли тирамоҳ ва баъзан дар зимистон барпо мешуд, зеро дар дигар мавсими сол мардум бо киштукор ва парвариши зироат машғул буданд. Ба ғайр аз ин баъди ҷамъоварии ҳосил, супоридани маҳр ва гузаронидани тӯй барои домод осонтар мешуд ва чорво дар ин давра нисбатан фарбехтар буд. А.А.

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . – С. 93.

²Худоназаров Д., Душа найдёт покой // Родина. – М., 2008. № 7. – С. 63 – 67.

³Аз сӯхбат бо сокини ноҳияи Ишқошим, дехаи Зонг Шанбиева Р. 5 январи соли 2021.

Бобринской менависад, ки меҳру муҳаббати оилавӣ дар ин ҷо нақши қалон дошт. Талоқи зану шавҳар дар ин минтақа нисбат ба дигар минтақаҳо дида намешуд. Яке аз сабабҳои инро А.А. Бобринской дар шароити душвори зиндагӣ мединд.¹ Ҳонадор шудан барои мардуми камбағал душвор буд ва ҷавонон баъди барпо кардани оила тамоми ҷидду ҷаҳдашонро ба таъминкуни аъзои оила равона мекарданд. Сабаби дигари кам будани талоқ дар соҳти авлодии ин мардум буд. Баъзан дар як хона то 5-8 оила мезистанд ва ҳушдоман тамоми келинҳоро ба кори хона ҷалб мекард. Азбаски моликиятии авлод умумӣ буд, ҳеч кас эътиroz намекард. Ҳама баробар бо ҳӯрок ва пӯшок таъмин мешуданд. Итоат ба қалонсолон аз тарафи арӯсу домод яке аз омилҳое, буд, ки оиларо устувор нигоҳ медошт. Дар бораи итоати зану шавҳар ба қалонсолон дар Помир ривоятҳо ҳеле зиёданд. Аз он ҷумла, агар дар ҳар минтақае, сангҳои кулӯҳи ҷуфт бошанд, мардум онҳоро « зан» ва «шавҳар» ном мекунанд. Онҳо сухани қалонсолонро гӯш накарданд ва барои ҷазо Ҳудованд онҳоро ба санг мубаддал кардааст.² Аз суханони мардумшинос дотсенти ҶДҲ ба номи М. Назаршоев А. Шоинбеков бармеояд, ки «дар сари қӯллаҳои қӯҳӣ ё дараҳо дар шакли «арӯсу домод» аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки замони пеш тавассути дарёҳо ё қуллаҳои қӯҳӣ домод арӯсро ба хонаи ҳуд меоварад ва роҳзанону душманон роҳашро гирифта меҳостанд, ки арӯсро рабоянд. Домоду ҳалифа ба Ҳудо илтиҷо мекунанд, ки беҳтараш онҳо ба санги кулӯҳ табдил ёбанд на ин ки дар асорати роҳзанон афтанд. Дуои домоду ҳалифа мустаҷоб мегардаду онҳо ба санги кулӯҳ табдил мейёбанд. Чунин сангҳои кулӯҳшуда бо номи «Ҳӯнчат нивенц» (домоду арӯс) қуллаи қӯҳие дар деҳаи Тусиён аст, ки ба воситаи он ба водии Дармораҳт занони пеш рафтумад доштанд».³

Ба ғайр аз ин дар Помир аҳволи арӯси нав он қадар бад набуд ва муносибати аҳли ҳонавода бо вай ҳеле хуб ба роҳ монда мешуд. Дар

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . - С. 109.

²Васильцов К.С. Природные местоположения Западного Памира. - Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III.: МАЭ РАН. – СПб., 2012. – С. 234.

³Аз сұхбати муаллиф бо сокини шаҳри Ҳоруғ зодай деҳаи Тусиён, мардумшинос дотсенти ҶДҲ ба номи М. Назаршоев Шоинбеков Аловиддин. (соли таваллуд 1970) 23 февралы соли 2020

минтақаи Помир одатан полигамия (бисёрзанӣ) иҷозат дода мешавад, аммо каме аз ин мардум аз якто зиёд зан мегиранд. Занон дар ин ҷо тамоми кори хона, нигоҳубини чорво ва зироаткориро иҷро мекунанд. Мардҳо бештар истироҳат мекунанд.¹

Чунон ки мо медонем, дар давраи ҳуҷуми ағонҳо қисме аз мардуми Вахон ба Ҳитой гузашта дар Сариқӯл сукунат доранд. Дар муқоисаи маросими никоҳ ва тӯй расми мардуми Сариқӯлро агар бо Шуғнону Вахон бинем, онҳо шабоҳати бисёре доранд. Дар миёни мардуми Сариқӯл онҳое, ки аз тарафи домод барои талабидани арӯс меоянд, ба соҳиби хона мегӯянд: «Духтар талабидан нанг нест, дар надодан ҷанг нест». Баъд илова мекунанд: «Мо барои талабидани гулдастае омадем ва бо ҳуд ғуломеро ба ҳонадони шумо овардем». Бо ҳамин мақсади омадани онҳо муайян мешавад ва аз тарафи арӯс яке аз занон мегӯяд: «Мо интиҳоби шуморо қабул мекунем ва қавм мешавем».² Аммо дар маълумоти А.А. Бобринской ин анъана дар мисоли Вахон шакли дигар дорад. Муаллиф менависад, ки «намояндагони домодшаванда, ки ба онҳо падари домодшаванда ва шахсони дигар аъзоянд, мақсади асосии ҳудро ошкоро намегӯянд. Онҳо мегӯянд, ки тасодуфан гузашта, қарор доданд, ки ҳабар гиранд. Баъд дар рафти сұхбат мөхмөнон ба мавзуи асосӣ – талабидан мерасанд».³

Баъди маросими тӯй ва барпо кардани оила, А.А. Бобринской инчунин маросими таваллуди фарзандро тасвир мекунад. Таваллуд шудани фарзанд барои оила бузургтарин ҳадяи зиндагӣ аст. Аз ҳамин лиҳоз хешу табор ва наздикон ба табрики онҳо меоянд. А.А. Бобринской ин маросимро ёдовар шуда менависад, ки барои онҳо барзагов, силоҳ, гӯсфанд, матоъ ва намудҳои гуногуни ҳадя меоранд.⁴ Силоҳ ва ё кордро дар назди гаҳвора мемонанд, то ки қӯдаки навзодро аз ҳар гуна балоҳо эмин нигаҳ дорад. Соҳиби фарзанд тӯй барпо мекунад ва он ҳам ду рӯз давом мекунад. Дар ин тӯй факат занон

¹Olufsen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 56.

²Тагоев А. Этнография таджиков Китая. – С. 8 zarowadk.ru.

³Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . – С. 89.

⁴Ҳамон ҷо. – С. 93.

даъват мешаванд. Онҳое, ки вазъи иқтисодиашон хуб буд, гӯсфандеро барои бузкашӣ чудо мекарданд. Дар Шуғнону Рӯшон онро тӯйи муборакбодӣ меноманд. А.А. Бобринской эҳтироми модари қӯдакро нишон дода, менависад, ки вай дар давоми 40 рӯз аз ҳамаи кор озод мешавад. Баъди 40 рӯз вай назди халифа меравад ва дуо гирифта, ба ҳаёти ҳаррӯзаи оила дохил мешавад.¹ Бояд гуфт, ки муносибат ба таваллуди қӯдак вобаста ба ҷинси вай дар худ фарқ дошт. Шояд муҳтоҷ будан ба сарбоз ё муҳофиз ва вазъият бошад, ки таваллуди писар нисбат ба духтар маросими бошукуҳеро мемонд. Чунки таваллуди писар идомаи авлод аст ва аз ин сабаб гиромӣ дошта мешуд. Агар дар хона қӯдаки навзод - бача таваллуд шавад, тамоми хешу табор аз ҷумлаи мардон ҷамъ омада, бо худ камонгулаки ҳурдери меоранд. Ба ҷои тир дар мобайни камон расми шамшер, ки болои таҳтасса кашида шудааст, меоранд. Дар давоми ҳафт рӯз ин камонгулакҳо дар болои қӯдаки навзод овезон мемонанд ва боз ҳафт рӯзи дигар онҳоро аз як девори хона ба девори дигар овезон мекунанд. Пас аз ин онҳоро ба ҳавлӣ бароварда дар он ҷо овезон мекунанд.² Олим рус М.С. Андреев доир ба интиҳоби рақами ҳафт ҳамчун рақами муқаддас чунин менависад: «Аз рӯи маълумотҳои пирони исмоилий илм - амал аломати 140 ва ҳар як аз ин 10 то 14 агар ба ду тақсим шавад рақами 7-ро ба вучуд меорад. Инчунин онҳо ояти Қуръонро меоранд: 15.87 «Мо ба ту ҳафт ояти тақрор ва хониши бузургеро додем». Ҳудованд ба вай (Пайгамбар) дини бузургеро ато кард ва онро бо ду ҷиз - ҳаракат ва донишро дод. Ва ҳар қадоме аз онҳо ҳафт вазифа дорад ва Қуръонро фиристонд, ки ҳаракат ва донишро таҷассум мекунад.³ Ҳамин тавр раками 7 аҳамияти хоса дорад ва истифодаи он дар одати анъанавӣ ба ҳамин сабаб омадааст.

Мардумшинос А. Шоинбеков дотсенти ДДХ ба номи М. Назаршоев муҳим будани таваллуди писарро барои хонавода бо муҳтоҷ ба қувваи корӣ

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишකашимцы). – М., 1908. - С. 95.

²Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии.Ишқашим и Вахан – собрали М.С. Андреев и А.А. Половцов. – М. 1908 http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_eas_ix/

© МАЭ РАН

³Семёнов А.А. Взгляд на Коран в восточном исмаилизме. – Иран том 1, 1926. – Ленинград. Издательство Академии наук СССР, 1927. – С. 59 – 72

алоқаманд мекунад ва шояд ин ҳам дуруст бошад, зеро «фақат оилаи қалони патриархалӣ аз уҳдаи корҳои зиёди хочагидорӣ ба монанди зироаткорӣ, ҷорводорӣ, шикор, ҳунармандӣ ва ғайра мебаромад».¹ Яке аз сокинони Вахон дар ин бора чунин гуфт: «Фарзанд ин нахли муроду давомдиҳандай наслҳо мебошад. Дар ҳонаводе, ки қӯдак таваллуд мешавад боиси ҳурсандии ҳонавода мегардад. Агар дар ҳонаводае, ки духтар таваллуд шавад, мубораки «ҳалвопаз» мегӯянд. Агар аввалин маротиба писар ба дунё ояд, қалонсолони ҳамон хона аз ҷӯб ҳастирак (тиру камон) месозанд. Дар хона наздикии ҳамон қӯдак оvezon мекунанд. Маросими гаҳворабандон ин анъанаи мардуми Вахон мебошад. Ҳешу таборони наздикро даъват намуда, гандумбирён тайёр менамоянд. Аз тарафи модар модаркалон бояд ҳамаи ҷиҳози гавҳораро оварда бошад, дар ин маврид кампири рӯзгордида гаҳвораро бо испанд дуд карда, қӯдакро бо нияту дуoi нек дар гаҳвора меҳобонанд».² Ин анъана дар Вахон то ба имрӯз боқӣ мондааст. Дар Ишкошим бошад, дар вақти таваллуд шудани писар мардон ба назди хона омада, аз силоҳ тир холӣ мекунанд. Агар духтар таваллуд мешавад, ба назди хонаи модари навзод фақат занон ҷамъ меоянд.³ Аммо дар ҳар ду маврид мо мушоҳида мекунем, ки анъанаи мазкур бо яроқ алоқа дорад. Ин нишонаи муҳофизати қӯдак аз қувваи олами ғайр дониста мешавад. Аз рӯи суханони сокинони Вахон маълум гардид, ки «кӯдаки навтаваллудшударо момодояҳо нигоҳубин мекарданд, Ба қӯдак 3 рӯз шири модарро намедоданд (то ки қӯдак) онҳо чунин фикр доштанд, ки шири модар дар худ ғализӣ надошта бошад. Дар ин давра таваллуди духтар аз таваллуди писар фарқ мекард. Агар духтар таваллуд мешуд онро аловопаз мегуфтанд ва дар берун ҷарҳро мемонданд, яъне ин маънои онро дошт, ки дар ин ҳонадон духтар ба дунё омадааст. Агар писар ба дунё меомад дар

¹ Аз сүҳбати муаллиф бо сокини шаҳри Ҳоруғ зодаи дехаи Тусиён марудмшинос дотсенти ДДХ ба номи М. Назаршоев Шоинбеков Аловиддин (соли таваллуд 1970) 23 феврали соли 2020

² Ин маълумотро аз наклҳои сокини дехаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тавв. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

³ Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии. Ишқашим и Вахан - собрали М.С. Андреев и А.А. Половцов. – М., 1908 http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_eas_ix/ © МАЭ РАН

беруни хона «хистирак» (камонак) мемонданд».¹ Дар ин рӯз падару модари арӯс ба хонаи духтарашон меҳмон меомаданд. «Дар доираи оила таваллуди кӯдакро ҷаши мегирифтанд. Ош мепухтанд ба модари кӯдак ҳӯрокҳои ширдор мепухтанд. Барои кӯдак «қистаранг», яъне тиру камон аз ҷӯб табар тайёр меоварданд. Баъди 10 рӯз гаҳворабандон мекарданд. Гаҳвораро бо чизу ҷорааш падару модари зан меоварданد ва ҳамроҳ ғӯшт барои зиёфати хонадони духтарашон меоварданд».² Аз маълумотҳои А.А. Бобринской бармеояд, ки барпо кардани оила барои мардуми Кӯҳистони Бадахшон нисбат ба дигар минтақаҳо нисбатан осон буд. Муносибатҳои оилавӣ, баробарии аъзои оила, тақсимоти меҳнат ва нақши аъзои оила дар тарбияи фарзандон дар асоси баробарӣ амалӣ мегардид, ки ин дар шароити он давра характеристи прогрессивӣ дошт.

Дар хulosai зербоб ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки тасвири пурраи маросими пеш аз тӯй ва муносибатҳои оиладорӣ аз тарафи А.А. Бобринской аҳамияти этнографӣ ва таърихӣ дорад, зоро баъзе аз ин анъанаҳо аз байн рафтаанд ва танҳо тавассути таҳқиқотҳои ў дар бораи оила метавон маълумот пайдо кард. А.А. Бобринской исбот кард, ки дар миёни мардуми Помир «қалини калон» вучуд надорад ва баробарии зану мард дар оила дар сатҳи давлатҳои Аврупо қарор дошт. А.А. Бобринской инчунин кам будани «талоқ»-ро низ бо фарҳанги оиладории ин мардум вобаста мекунад. Ҳамчунин шабоҳати кушодани рӯи арӯс дар Россия ва Помир яке аз навовариҳое буд, ки онро то ин дам олимон намедонистанд ва таҳқиқоти граф А.А. Бобринской равияни наверо барои таҳқиқотҳои минбаъдаи муқоисавии ин масъала барои мардумшиносон фароҳам меоварад.

¹Ин маълумотро аз нақлҳои сокини дехаи Шитхарв Боймамадов Чумабек Чумабекович (тавв.12.02.1956) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

²Ин маълумотро аз нақлҳои сокини дехаи Ҳисори ҷамоати Зонг Мамадаким Ширинбеков дар санаи 29.01.2020 сабт намудем.

3.3. Бовариҳои динӣ ва маросимҳои анъанавии парастишӣи сокинони Помир аз нигоҳи А.А. Бобринской.

Хусусияти хоси минтақаи Осиёи Миёнаи давраи сафарҳои А.А. Бобринской ин боварии зиёди мардум ба ҳар гуна ҷойҳои муқаддас, оstonҳо ва зиёратгоҳҳо буд. Бо он тариқе, ки парастишгоҳо дар Осиёи Миёна густариш ёфтанд, дар кишвари Россия дида намешуданд. Ин равандро дар минтақаи Помир таҳлил карда, А.А. Бобринской дар баробари мазҳаби онҳо, инчунин таъсири эътиқодҳои гузаштаи ба ин мардум ёдрас меқунад. «Мардум дар ин минтақа аз ҳама тараф бо хурофот ихота шудааст. Дар ин ҷо аломатҳои анимизм бо гузаштан ба пантеизм дида мешавад. Дар ҳама ҷиз аломати мавҷудияти қувваҳои асроромез мушоҳида мешаванд».¹ Граф А.А. Бобринской дар ин ҷо мисолҳои зиёде дар бораи албастӣ, парӣ, малоикаҳо ва дигар намудҳои қувваҳои торикий ва шабро аз сокинони маҳаллӣ мешунавад. Сабаби асосии мавҷудияти ин қувваҳо, ба фикри мо, дар вижагии табиати баландкӯҳ аст. Зоро дар ин баландӣ психологияи шаҳс осебпазир мешавад. Таҳқиқотҳои табибони замони муосир низ ба ҳамин ақидаанд, ки дар шароити баландкӯҳ бемориҳои эпилепсӣ (воҳима, ваҳм), васвос ва ҳар гуна тарсу ҳарос бештар мушоҳида мешаванд ва табобати онҳо аз замонҳои пеш то ба имрӯз тавассути халифаҳо ва муллоҳо ба роҳ монда мешуд. А.А. Бобринской дар рӯзномаи сафарҳои худ кайд меқунад, ки омӯзиши парастишҳои мардум аҳамияти калон доранд, зоро он тамоми таърихи инкишофи инсоният, муқовимат ва муборизаи вайро бо табиат инъикос меқунад. «Анимизми ибтидой ва пантеизм дар ҳаёти мардуми қӯҳистон дар шаклҳои қувваҳои рӯҳонии мусбӣ ва манғӣ боқӣ монда, зиндагии ҳаррӯзаашро фаро гирифтааст».² Мувоғики муълумоти А.А. Бобринской қувваҳои рӯҳонӣ то он дараҷа дар зиндагии мардум ҷой гирифтаанд, ки онҳо ҳатто ҳарактер, ном, хислатҳои хубу бад ва дигар сифатҳои ин қувваҳоро аз ёд медонанд. Аммо чунон ки гуфтем, муносибати А.А. Бобринской ба ин эътиқодҳо ҷиддӣ буд ва ӯ мехост тамоми фалсафа ва таърихи ҳар як ҳодисаро

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 147.

²Ҳамон ҷо. – С. 104.

биёмӯзад. Бояд гуфт, ки ин мавзуъ дар таҳқиқоти бисёр олимон ҷои муҳимро ишғол меқунад. Қисмати асосии ин эътиқодҳоро «реинкарнатсия»-гузаштани рӯҳи инсон ба ҷонвар мегирад. Дар баъзе минтақаҳои Помир инчунин боварӣ нисбат ба ҳайвонот низ мушоҳид мешавад ва одамон онҳоро бо париҳо таҷассум меқунанд. Ҷунончи яке аз ҳамин ҳайвонҳо нахчири аст, ки онро мардум моли париҳо меҳисобанд. Дар бораи моли париҳо будани оҳувон (нахчирон) аз байни сокинони навоҳии Кӯҳистони Бадаҳшон ривояту, афсонаҳо дастрас гардидаанд. Дар яке аз он ривоятҳо омадааст, ки рӯзе чанд тан аз духтарон барои молбонӣ ба айлоқ мераванд. Аз байни онҳо духтараке ғайб мезанд. Ҳарчанд ўро ҷустуҷӯ карданд, наёфтанд. Як рӯз амакаш ба шикор рафтааст ва ўро байни париҳо мебинад. Ӯ болои таҳти заррин савор ва пешопеши ў оҳувон мерафт. Амаки духтар бори дигар ба шикор рафта, ба ҷароғоҳе мерасад, ки дар он ҷо оҳувони зиёде ҷамъ омада, онҳоро париҳо медӯшиданд. Марди шикорӣ наздиктар рафт, ки оҳувон вайро дида, гурехтанду тамоми ширро ба замин резонданд. Париҳо ба ҳашм омада, дар як лаҳза ғайб заданд. Аз ин баъд ба сайёд дигар баракат даст надодааст. Ин хатоии ў ба авлодонаш таъсир намудааст. Хоҳ ноҳоҳ ҷашмашон нуқс пайдо меқунад. Дар ин ривоят се нуқта ба таъкид гирифта шудаанд: аз як сӯ, париҳо соҳиби нахчиҳо бошанд, аз ҷониби дигар шикорчиҳо бояд дар шикор кардани онҳо боэҳтиёт бошанд, зоро шикори ҷонварҳо на дар ҳама мавридҳо раво аст ва сеюм, париҳо ба инсонҳо дар муносибати наздик қарор доштаанд.¹ А.А. Бобринской менависад, ки «дар ин минтақа мардум боварии комил доштанд, ки ҳайвонот қодир ҳастанд, ки дар пеши Ҳудо аз рафтори инсон шикоят намоянд».² Ин ақидаи фалсафӣ дар рисолаи «Ихвон-ул-сафо» низ омадааст.³ Ба ҳар ҳол ин гуна парастиш на ба худи ҳайвонот, балки аз эътиқод ба қувваи Ҳудованд сарчашма мегирифт.

¹Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер.10.01.09. – Душанбе, 2006. – С. 56.

²Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . - С. 109.

³Ҷонбобоев С. Фалсафай таъриҳ, ҷамъият ва давлат аз нигоҳи исмоилиёни асрҳои миёна./Ҷонбобоев С./ – Известия Академии наук РТ. – №4, Душанбе, 2011. – С. 78.

Н. Қурбонхонова дар рисолааш ривоятеро аз суханони сокини деҳаи Рошорв овардааст, ки гӯё вай бо парӣ воҳӯрдааст. Мазмуни муҳтасари ривоят чунин аст: марде аз деҳаи Рошорв аз роҳе мегузарад, ки ногоҳ як паридухтарро дар байни девон дидадаст. Парӣ аз ӯ хоҳиш кардааст, ки ӯро аз дасти девон ҳалос кунаду ба назди модараш барад. Мард хоҳишашро бо шарофат, часорату зиракиаш ба ҷо меовард ва дид, ки дар он ҷо нахчирони зиёде ҷамъ шудаанд ва модари он дуҳтар онҳоро медӯшад. Модараш, ки соҳиби он нахчирон будааст, аз ҳамон рӯз сар карда, ҳангоми ба ширкор омадани он мард яктоӣ нахчирро ба ӯ медодааст.¹ А.А. Бобринской аломати парандаҳоро низ дар наққошиҳои зиёд дар Қӯҳистони Бадаҳшон мушоҳида кард, аммо инро бо эътиқод ва парастиш алоқаманд накарда, ҳамчун элементи зебоӣ нишон медиҳад. Дар яке аз наққошиҳои Дарвоз қайд мекунад, ки «рӯйпардаҳо бо нақшу нигор - тасвири парандаҳо зеб дода шуданд. Асоси ин нақошии ду парандай муқобили ҳамдигар истода мебошад, ки дар байни онҳо дарахт тасвир ёфтааст».² Аммо мазмуни онро шарҳ намедиҳад. Ба андешаи А.А. Бобринской одитарин муқобилияте, ки қӯҳистониён ба тамоми қувваҳои рӯҳонӣ нишон медиҳанд, ин доштани тӯмор мебошад. Вай дар даст ва гардани мардон ин тӯморҳоро мушоҳида мекунад.³ Аммо дар баробари ин вай қайд мекунад, ки дар мавриди таваллуди қӯдак инчунин зери болишт гузоштани корд, камон, матни Қуръон ва дуд кардани испанд (онро А.А. Бобринской шипанъ меномад А.М.) модар ва қӯдакро аз деву ҷин муҳофизат мекунад.⁴ Ривоятҳоро дар бораи дев, алbastӣ ва парихо А.А. Бобринской дар минтақаи Помир, Зарафшон, Фалғар ва қирғизҳо як хел меҳисобад. Барои ҳамин ҳулоса кардан мумкин аст, ки тааллук доштани ин ҳодисаҳо ба табиат ва баландии қӯҳҳо вобастагӣ надорад. Фаришта ва малоикаҳо дар миёни

¹Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадаҳшана. – диссер.10.01.09. – Душанбе, 2006. – С. 56.

²Бобринской А.А. Нақшу нигори тоҷикони қӯҳистони Дарвоз (Буҳорои шарқӣ). – М., 1900, Душанбе, 2014. – Бо тарҷумай Ҷӯраҳон Зоир. – С. 25.

³Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С.104.

⁴Ҳамон ҷо. – С . 104.

кувваҳои руҳонӣ ба некӣ хизмат мекунанд ва баръакс дев, ачина ва албастӣ ба кувваҳои бадӣ мансубанд.¹

А.А. Бобринской дар давоми сафарҳои худ дар сарзамини Помир ва Дарвоз нақши зиёратгоҳҳо ва оstonҳоро дар дину оини мардуми кӯҳистон муҳим меҳисобад. Мардум дар ҳар давра ва бо ҳар сабаб ба назди ин зиёратгоҳҳо ва оstonҳо омада, чизеро аз ҳӯрок ба ин ҷо меоварданд. Ҷунончи дар деҳаи Сипончи водии Бартанг баъди ба охир расидани кишту кор қабл аз сар додани об ба ҷӯйҳо ба нияти серобӣ занони хонавода чор донай нон пухта, бо шир онҳоро ба зиёратгоҳ (остон) мебурданд. Ба ақидаи онҳо агар қасе шири зиёдтарро ба оston мебарад, ба заминаш оби зиёдтар меомад. Ба гайр аз ин, ҳангоми ба ҷо овардани ин ойин дар сари ҷӯйҳо ғовро қурбон мекарданд ва баъди қурбонӣ дуо хонда, ба ҷуйҳо об сар медоданд.²

Оstonҳо, зиёратгоҳҳо, қадамгоҳҳо ва боз ҷандин истилоҳҳои дигареро А.А. Бобринской истифода мебарад, то ки ҳамаи ҷойҳои барои мардуми кӯҳистон муқаддасро дар бар гирад. А.А. Бобринской тамоми ин ҷойҳоро аз Дарвоз то Помири Шарқӣ ва Вахону Ишкошим меомӯзад ва дар ҳамаи мавридҳо аломатҳои динии онҳоро қайд мекунад. Вай менависад, ки ин сангҳоро, ки сокинони маҳаллӣ «остон» меномиданд, мо дар бисёр ҷойҳо вомехӯрдем. Аксарияти онҳо бо номи ҳазрати Алӣ ва имомони исмоили алоқамандӣ доранд.³ Таассуроти оstonҳоро ба мардуми маҳаллӣ А. Серебренников низ мушоҳида мекунад. Вай, аз ҷумла, менависад, ки дар наздикии оston шаҳси савора аз асп мефаромад ва баъд пиёда аз назди он мегузашт ва вакте ки дар масофаи 20 метр дур аз оston рафт, пас боз ба асп савор мешуд.⁴

Дар давоми экспедитсияҳои худ А.А. Бобринской дар мавзеъҳои гуногун оstonҳоро вомехӯрад. Ҳусусияти оstonҳо дар фарқият аз мазорҳо дар он аст, ки агар мазор дорои иморат ва ё соҳтмони қадима бошад, оstonҳо

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С . 105.

²Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер.10.01.09 . – Душанбе, 2006. - С. 56.

³Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . - С. 110.

⁴Серебренников А. Очерки истории Памира. – СПб., 1900. – С. 82.

фақат аз сангҳои ҳархела иборатанд, ки онҳоро дар як чо ҷамъ карда, ҷойро муқаддас мешуморанд. Баъзан оstonро бо ягон шахсияти бузурги дини ислом вобаста мекунанд. Одатан ин аъзои хонаводаи пайғамбар (с) мебошанд. Аз рӯи маълумотҳои А.А. Бобринской мардуми қӯҳистон бо ҳар лаҳзаи зиндагӣ назди оston зиёрат мекунанд: бо бозгашти муваффакиятнок аз айлок ё саломатӣ металабанд дар вақти беморӣ, ҳамзамон ё ҷароғакро дар оston мемонанд ё ягон ҳӯрданӣ, мева ва ё қурбонӣ мекунанд. Мардум бовар мекард, ки дуoi назди оston ҳатман ёрдам мекунад. Баъзе оstonҳо ба номи Сабзипӯш, Шоҳ Носир, Пой Ҳоча, Пир Шоҳ Толиб, Пир Ҳоча Нуриддин, Қаландари Чилтанон, Мушкилкушо ва дигар номҳоро доштанд.¹ Аммо ба фикри мо ин оstonҳо ва зиёратгоҳҳо ба ҳурофот кам мансубият доранд, зеро ҳар яки онҳо бо ривояте, алоқамандӣ доранд ва ҳамчун аломати дин ҳисоб мешавад. Ҳурофотҳо бошанд, дар шакли дигар ба монанди боварӣ ба қувваҳои ғайри фаҳмиши инсон мебошанд. Қисме аз анъанаҳои мардум то ба имрӯз боқӣ мондаанд, ки аслашон аз ҳаросоти гузашта мебошад. Ҷунончи дар рӯзҳои шодӣ ва ғам одамон аз алафи «страхм» дуд мекунанд, ё дар мазорҳо танга ё пул мегузоранд, дарахти пеши мазорро латтабандӣ мекунанд ва бисёр дигар анъанаҳои мардумӣ то ба замони мо дар байни мардум маъмуланд.²

Бояд гуфт, ки баъди ҳар як экспедитсия эҳтироми А.А. Бобринской нисбати урфу одат ва дину оини мардум бештар мешуд. Ӯ якчанд ривоятро дар бораи қадамгоҳи имом Зайнуллобидин дар дехаи Тем дарёфт намуда, онро аксбардорӣ намуд. Ин зиёратгоҳ дар масофаи 3 км дуртар аз Ҳоруғ дар назди роҳи Ҳоруғ-Рӯшон ҷойгир шудааст. Дар акси оstonи Зайнуллобидин, воқеъ дар маҳаллаи Тем шаҳри Ҳоруғ, ки дар китоби А.А. Бобринской оварда шудааст, мо мебинем, ки вай аз ду иморати қалон иборат аст ва имрӯз танҳо яке аз онҳо боқӣ мондааст. Ҳамчунин чизи наве, ки барои мо ошкор шуд ин аст, ки дар тарафи чапи оstonи имом Зайнуллобидин-дар иморате, ки имрӯз ҳам арзи вуҷуд дорад, ду ҷӯби дароз истодаанд ва дар нӯги онҳо

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908 . – С. 109.

²Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. – Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе, 2015. – С. 57.

чизи сиёх баста шудааст, ки онро А.А. Бобринской мӯинаи думи қутос номид. Дар байни хар дуи ин чӯбҳо латтаи сафед намоён аст ё шояд ин ҳам думи қутоси сафед бошад.¹ Асли ин предмет дар сурат хуб намоён нест, ки имрӯзҳо мо дар ягон оstonи Помир латтабандиро мушоҳида намекунем ва мазмuni ин одатро низ бояд муайян кард. Аз он ҷумла вай ҷунин навиштачотҳоро дар деҳаи Поршнев, дар Вахон, водии Ғунд, Дарвоз ва дигар ҷойҳо дарёфт мекунад. Дар баъзе сангҳо расми ҳайвонот ва дар баъзе аз онҳо панҷаи даст кашида шудааст. Дар деҳаи Поршнев рӯи санг шеър ба забони форсӣ навишта шудааст. Остонҳоро мардуми Помир ҳамчун қадамгоҳи аҳли байт медонад ва дар кучое, ки ҳамин қадамгоҳ аст дар он ҷо мардум оstonро месозанд ва ин ҷойҳоро зиёрат мекунанд.² Калимаи зиёратгоҳ дар миёни мардуми Помир хеле кам истифода мешавад ва аз ҳамин лиҳоз тамоми ҷойҳои муқаддас дар мавзеи Помир ҳамчун оston номгузорӣ шудаанд. Ҳангоми сухбат бо пирони исмоилӣ, аз он ҷумла аз суханони пир Саид Юсуфалишо А.А. Бобринской оид ба зиёратгоҳи И мом дар деҳаи Сардем ривоятеро мешунавад. Ин ривоят баъдтар аз тарафи И.И. Зарубин ва Василтсов омӯхта шуд ва онҳо низ ин ривоятро ҷунин овардаанд: «Дар замоне И мом Муҳаммади Бокир - аввалин авлиё дар деҳа зиста буд ва ҷои зисти вай дар назди мазор буд. Боре Муҳаммади Бокир дар наздикии деҳа гореро ёфт ва ба мардум хитоб кард: «Агар мабодо ягон фалокат ва ё душворие пеши роҳатон омад, дар назди оston ҷорвоеро қурбонӣ қунед ва маро даъват қунед ҷунон ки вақти намоз аzon меҳонанд». Сокинон ба ин боварӣ надоштанд ва хостанд, ки ин суханони И момро аз назар гузаронанд. Онҳо қурбонӣ карда, аzon хонданд ва дар ҳамин маврид И мом болои аспи сафед аз ғор берун шуд. Сокинонро дида, сабаби корро пурсид ва онҳо ҳақиқатро гуфтанд. Дар ҷавоби ин И мом гуфт: «Барои нобовариатон

¹Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 109.

²Шакармамадов Н. Остонҳо – осори таъриҳ ва фарҳанги мардум: Таҳқиқи зёратгоҳҳои Қӯҳистони Бадаҳшон (Остони – памятники истории и культуры: Исследование мест паломничества и поклонения Горного Бадхшана). – Хорог, 2006 – 2007. С. 118.

шуморо гоҳ чамъ мекунам ва гоҳ парешон».¹ Ин зиёратгоҳ то ба имрӯз арзи вуҷуд дорад ва он дар масофаи 85 км дуртар аз шаҳри Хоруг дарроҳи Хоруг - Мурғоб ҷойгир аст. Расми ин оston низ дар китоби А.А. Бобринской оварда шудааст.² Дар ин расм мо се чӯби дарозро (тахминан 3 метр А.М.) мушоҳида мекунем. Дар нӯги яке аз ҷӯбҳо шоҳи нахҷир ва дар нӯги ҷӯби дувум мӯинаи думи қутос оvezон карда шудааст. Ҷӯби сеюм аз паҳлуи девори мазор мебарояд ва ғафсии он ба дароxt монандӣ дорад, аммо пӯst кардагӣ ва сафед аст. Дар он ҷизе оvezон нест, аммо баландии он шаҳодат медиҳад, ки шояд ин дароxt будааст ва барои эмин нигоҳ доштани иморат аз вайроншавӣ бо таъсири дароxt, сокинон онро пӯst карда, ки он хушк шудааст. Бояд гуфт, ки ин гуна ривоятҳо танҳо ба исмоилиён хос набуданд ва онҳоро граф А.А. Бобринской дар Самарқанд-чашмаи Фотима-Зухро ва водии Зарафшон-мазори Шариф низ вомехӯрад. Ҳамин гуна ҷои муқаддас дар Дарвоз низ бо номи мазори Бурҳ маълум аст.³

Арзиши муҳими таҳқиқоти А.А. Бобринской дар таҳқиқи петроглифҳо ва овардани акси онҳо мебошад, ки дар зербоби 16-и китоб овардааст.⁴ Дар баробари овардани расмҳо, граф А.А. Бобринской ҳачми санг, мазмуни ривоят ва дигар маълумотҳоро низ овардааст, ки то қунун ин маълумоти вай манбаи асосии омӯзиши оstonҳо ва петроглифҳои Помир маҳсуб мешавад. Таҳлили ин сангҳо таҳқиқоти алоҳидаро тақозо мекунад ва аз ҳамин лиҳоз мо дар шарҳи онҳо намеистем ва танҳо ҳаминро қайд карданием, ки А.А. Бобринской аввалин таҳқиқотчиин ин самти ҳаётӣ мардуми Помир ба шумор меравад ва аз ҳамин ҷиҳат таҳқиқоти вай дар миёни олимон шуҳрат пайдо кардааст.

Дар соли 1895 ҳангоми сафари аввалини худ ба Зарафшон, А.А. Бобринской бо маслиҳати баъзе аз ҳарбиён ва олимон сафари худро аз гори

¹Рахимов Р.Р. д-р истор.н., г. С.- Петербург, Россия‘Али, алиды и их объекты культа в Центральной Азии. К трактовке феноменов Али в таджикско – суннитской и таджикско – исмаилитской среде. Ираннаме. - №2 (22). 2012.- С. 109.

²Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М, 1908. – С. 116.

³Рахимов Р.Р., д-р истор.н., г. С. – Петербург, Россия‘Али, алиды и их объекты культа в Центральной Азии. К трактовке феноменов Али в таджикско – суннитской и таджикско – исмаилитской среде Ираннаме. - №2 (22). 2012.- С. 109

⁴Бобринской А.А. Горцы верховья Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 112.

Махшевад оғоз мекунад. Ин ғор дар миёни мардум ҳамчун зиёратгоҳи Ҳоча Исҳоқ маълум аст. Дар дохили ғор чисми шахсе истодааст, ки то миён дар замин гӯронида шуда, аз миён боло берун аз хок истодааст. Давраи вафоти ин шахсро олимон ба солҳои 70-уми асри VIII милодӣ тааллуқ медиҳанд.¹ Дар китоби профессор Ҳамза Камол «Мазорҳои шимолии Тоҷикистон» хеле муфассал дар бораи ғори Махшевад гуфта шудааст. Муаллиф тамоми ҳусусиятҳои мистикӣ ва илмии ин мавзеъро таҳлил намуда аз ҷумла дар бораи қисми дохилии он ҷунин менависад: «Дар қисми рости даромадгоҳи ғор пайкари ҳушкидаи инсоне аст, ки дар ҳоли ҷорҷону задан аст ва пиромунашро то миён пари бол ва саргини парандашо ва сангмайдашо, ки шояд дар асари бод ва борон аз сақфи ғор уфтода бошанд, ихота кардааст».² Одамони маҳаллӣ ба ин ғор рафтан метарсиданд ва дигаронро низ рафтан намемонданд. Асрори ғори Махшевад дикқати бисёр олимонро ҷалб мекард ва А.А. Бобринской низ дар қатори онҳо буд. Соли 1895 бо ҳамроҳии капитан Л.С. Баршевский аъзои экспедитсия ба ин деҳа омаданд. Ҳуди ғор дар баландии 3000 метр ҷойгир буд. Як сол қабл ин маконро капитан Баршевский ва И.Л. Яворский дидан намуданд. Азбаски кори таҳқиқотӣ хеле зиёд буд, А.А. Бобринской ва Н.В. Богоявленский қарор доданд, ки шабро дар ҳамин ғор рӯз мекунанд.³ Вай ҳатто аз қосаҳонаҳои сари дар қунҷи ғор буда, сетояшро бо ҳуд мегирад. Дар сафари навбатӣ вай ин қосаҳонаҳоро оварда ба воситаи яке аз сокинон бо номи Тоҳир ба ҷои аввали ба ғори Ҳоча Исҳоқ бармегардонад. Баъди ҳамин сафари ҳуд вай ба ривоятҳои мардуми маҳаллӣ муносибати ҳудро тағиیر медиҳад ва дарк мекунад, ки ривоятҳои мардумиро бояд эҳтиром намуд. Лекин мақсади баргардондани ин қосаҳонаҳоро А.А. Бобринской шарҳ намедиҳад. Шояд ин таъсири ҳамин ғор буд ё ҷизи дигар ин ба мо маълум нест. Ба фикри мо дар мавриди эҳтироми арзишҳои миллӣ ва динии мардум истифодай қалимаи ҳурофот нисбати боварии мардум каме нодуруст мебуд, зеро ин шакли боварии мардум ба

¹Ҳамза Камол. Мазорҳои шимолии Тоҷикистон:. Деваштич. – Душанбе, 2004. – С. 64.

²Ҳамон ҷо – С.64

³Худоназаров Д. Экспедиция графа Бобринского на Зарафшан и загадки Макшеватской пещеры. – Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III. – СПб.: МАЭ РАН, 2012. – С. 381 (416 с.).

кувваҳои руҳонӣ дар баъзе мавридҳо рост мебарояд ва илми замони муосир онро пурра шарҳ дода наметавонад. Худи А.А. Бобринской ба антропология шуғл надошт ва равияни асосии таҳқиқотҳои вайро этнография ташкил медод. Ин шакли боварӣ дар натиҷаи таҷрибаи ҳаёт аз назар гузаронида шуда, ба таври қонуни ноnavишта аз насл ба насл мегузарад ва қисми таркибии маданияти ҳалқ маҳсуб мешавад. Горҳоро граф дар минтақаи Вахону Ишкошим бисёр вомехӯрад, аммо онҳоро мардуми маҳаллӣ танҳо барои гурезагоҳ дар давраи хӯчуми аҷнабиён истифода мекарданд. Доир ба ин форҳо яке аз сокинони ноҳияи Ишкошим чунин мегӯяд: «Дар дараи Ямг гурезгоҳе сохта шудааст, ки олимон соҳтмони онро ба асрҳои XII-XIII мансуб медонанд. Дар соҳили чапи дарёи Вранг баробари намоёнанд. Онҳо дар қабати хоки пайдоишаш номаълум, ки дар моҳе онро кор ва хоки онро коршӯт меноманд. Олимон шумораи гурезгоҳро ба 70 асад расонидаанд. Дараи даромад ба гурезгоҳҳо доира ва дарунашон гумбазшакланд. Чанде аз онҳо дар мобайн барои ошёнаи дувум баромадан гузаргоҳ доранд. Даруни хонаҳо барои нишасту хоб ва дар байнӣ чуқури барои оташгири он доранд. Гурезгоҳи дигар дар деҳаи Зонг Гурезгоҳи Дирҷ мебошад. Дар саргҳи Луп Дирҷ дар баландӣ воқеъ шудааст. Барои соҳтани гурезгоҳ ғори масофааш даҳҳо метр дошта воқеъ шудааст ва ба мақсадҳои муҳофизат аз душманон ва дигар ҳодисаҳо истифода менамуданд.¹ А.А. Бобринской бисёр меҳост дар Помир нишонаҳои ориёихои қадимро пайдо кунад ва аз ин ҷиҳат вайзиёратгоҳҳо ва оstonҳоро мавриди омӯзиш қарор дод, аммо аз нақли мардум вай дар топонимикии оstonҳо бештар аломатҳои дини исломро пайдо кард.

Дар бораи макони муқаддас хисобида шудани ин горҳо профессор Ҳамза Камол дар китоби «Мазорҳои Шимолии Тоҷикистон» қайд меқунад: "пас аз зери панҷаи ислом рафтани Осёи Марказӣ ва русуҳи дини ислом дар ин ҷо ин бовариҳо чун бо ҳам ихтилоф надоштанд, омезиш пайдо карданд, дастгири якдигар шуданд ва тавонистанд дар масири таъриҳ мондагор

¹Ин маълумотро аз нақлҳои сокини дехаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тавв. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

бошанд».¹ Муаллиф дар зербоби Мазоргорҳо зикр мекунад ки: «тибқи ҳафриёти бостоншиносон он чое, ки ғор мавҷуд буд, дар он ҷо осори ҳаёти башар ба назар мерасад ва макону ободӣ нахуст пиромуни ин ғорҳо шурӯъ гардидааст. Инсон бори аввал заминҳои назди ғор бударо кишт карда, кӯҳдоманҳои назди ғорро ба ҳайси аввалин ҷарогоҳҳои хеш қарор дода ва ғор ин нахустин ватан ва манзили инсони ибтидой будааст ва бо ин, ки ҳаёту мамоти инсони ибтидой бо ғорҳо робитаи ногусастани доштааст, бинобар он аз ин ғорҳо тақдис ба амал омада, дар ривоёти устураии ин ва ё он мардум ғорҳо мақоми шомиҳеро қасб кардаанд».²

Барои А.А. Бобринской ин натиҷа таассуфовар буд, зоро вай Помирро ҳамчун макони боқимондаҳои ориёихо медонист ва боварии комил дошт, ки дар ин зиёратгоҳҳо ҳатман аломатҳои динҳои тоисломиро мейёбад.³ Муҳакқики рус А. Серебренников низ назарияи ориёй будани мардуми Помири Ғарбиро тарафдорӣ карда, сокинони ин минтақаро «мардуми тоза ориёй» меномад. Вай изҳор намуд, ки таърихи ин диёр барои таҳқиқоти олимон майдони васеи омӯзиш дар ояндаи наздик хоҳад гардид.⁴ Аммо А. Серебренников ба мисли дигар олимон ва аз он ҷумла А.А. Бобринской дар ҳудуди Помир барои исбот кардани ин ақида ягон далелро пеш наовард.

Дар ҳулосаи ҳамин зербоб боиси қайд аст, ки тасаввуротҳо доир ба қувваҳои фавқултабиӣ бечунучаро ба муҳити зисти одамон низ вобастагӣ дошт. Дур аз дигар минтақаҳо ва ҳатто масофаи байни дехаҳо ва ағбаҳои қасногузар, шамолҳои саҳту тармаҳои пурдаҳшат ва бисёр дигар оғатҳо мардумро ба сӯи андешаҳои мазҳабӣ мебарад, зоро онҳо дар пешин қувваҳо ҳудро заиф эҳсос мекунанд. Тарс дар назди қувваҳои табиат, ноҷории зиндагӣ, ноайёни оянда барои ҳуд ва фарзандашон мардумро ба он овард, ки онҳо бо ҳар роҳ эътиқоди ҳудро ба Ҳудо тақвият медоданд, то ки аз душвориҳои зиндагӣ гузашта тавонанд. Аз ин рӯ, мардум ба оstonҳо ва зиёратгоҳҳо ҳамчун муқаддасот ва қувваи некӣ ибодат мекарданд.

¹Ҳамза Камол. Мазорҳои шимолии Тоҷикистон:. Деваштич. – Душанбе, 2004. – С. 119.

²Ҳамон ҷо – С. 122.

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 147.

⁴Серебренников А. Очерки Памира. – М., 1900. – С. 37.

3.4. Тақвимҳо ва идҳои сокинони Помир дар нигориши А.А. Бобринской

Дар давоми экспедитсияҳо ба Кӯҳистони Бадаҳшон А.А. Бобринской ба идҳо, ҷашнҳо ва тақвими мардумӣ диққати хоса дод, зеро дар ин унсурҳо бевосита таърихи анъанаҳои мардумӣ ва фарҳанги ин минтақа инъикос мегардид. Дар ҳусуси истифодаи тақвим дар кӯҳистони Бадаҳшон А.А. Бобринской менависад, ки он пурра аз рӯи соҳти бадани инсон номгузорӣ шудааст ва ин тарзи ҳисобкуни рӯзҳо барои А.А. Бобринской ҳамчун навоварӣ буд. Вай қайд мекунад, ки на ҳама ин тақвимро медонистанд ва танҳо пирони солхӯрда як ё ду нафар аз ин донишҳо вokiф буданд.¹ Мардуми кӯҳистони Бадаҳшон вобаста ба шароити табии зиндагониашон, вобаста ба шаклу намуди корашон тақвими шамсию қамарии худро тартиб доданд, ки баъзе аз онҳо то кунун ҳарчанд ба тарики шифоҳӣ расида бошанд ҳам, аҳамияти нуҷумии худро гум накардаанд. Дар алоқамандӣ бо табиату оламу инсон дар ҳисоби фаслҳои сол ва рӯзҳои он алоқамандии зич пайдо карданд. Бинобар ин, дар солшумории шамсӣ 12 моҳи бурҷи осмониро, ки аз Ҳамал сар мешаваду бо Ҳут ба поён мерасад, бо узвҳои бадани инсон алоқаманд намуда ва ҳар як узвро ба рӯзҳо тақсим мекарданд.²

Аз нақли мӯйсафедон А.А. Бобринской менависад, ки баъди он ки 40 рӯзи зимистон чиллаи калони зимистон аз (21 декабр то 30 январ аз рӯи тақвими замонавӣ) мегузарад, аз ҳамин давра ҳисоби рӯзҳо бо узвҳои бадан оғоз мешавад, ки он ба чунин тартиб омадааст:

1. Ноҳун - 3 рӯз инро баъзан Хир пи чор ё Офтоб ба мард мегуфтанд;
2. Пушти по - 3 рӯз
3. Шурчак бучулаки пой) - 3 рӯз
4. Линг- 3 рӯз
5. Нармии пой- 3 рӯз
6. Ҳамби зону- 3 рӯз
7. Зону- 3 рӯз
8. Кордафсон (рони пой)- 3 рӯз

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С. 99.

²Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдифарухшоҳ Осори нуҷумшиносӣ, куллиёт ҷилди 2, таҳиягарони матн, мураттибони лугот ва тавзехот: Умед Мамадшерзодшоев ва Шоҳзодамуҳаммад Шерзодшоев.: Нашриёти Паёми ошно. – Душанбе, 2017. – С. 9.

А.А. Бобринской ин ҳисобро идома намедиҳад ва менависад, ки шахсоне, ки ба вай ин маълумотро додаанд, фикроҳояшон мухталиф буд. Молаз бойгонии шахсии сокини шаҳри Ҳоруғ Шоабибуллоева С. яке аз тақвимҳои қадимаро дарёфт кардем ва идомаи ин тақвим чунин аст:

9. Ҳаромез (узви таносул) - 3 рӯз
10. Пуфмуф (қисмати қафои узв) - 3 рӯз
11. Қабурға- 3 рӯз
12. Дил - 3 рӯз
13. Пардаи дил- 3 рӯз
14. Пайванди дил- 3 рӯз
15. Сина – 3 рӯз
16. Багал – 3 рӯз
17. Китф – 3 рӯз
18. Гулӯ – 3 рӯз
19. Риш – рӯз – 3 рӯз
20. Лабу дандон – рӯз
21. Димоғ – рӯз
22. Гуш – рӯз
23. Чашм – 3 рӯз
24. Сар – 3 рӯз
25. Мағзи сар – 3 рӯз

Ба ҳар як узви бадан се рӯзи бадан 9-рӯзӣ рост меомад. Ҳамин тариқ, чунин ҳисоб дар фасли зимистон аз 31 январ (Далв) оғоз шуда, то 6 май (Савр) идома мекунад. Аз 7 май то 22 июн чиллаи баҳор ҳисоб мешавад. Аз 23 июн то 4 август чиллаи тобистон давом мекунад. Аз 9 ноябр то 20 декабр чиллаи тирамоҳ давом мекунад.¹ Баъди он ки ҳисоби рӯзҳо то мағзи сар расид, онро дар шакли бозгашт аз мағзи сар то ба нохун ҳисоб мекунанд.²

Мунаҷҷимони маҳаллии Кӯҳистони Бадаҳшон ба монанди Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдфаруҳшоҳ, Мубораки Вахонӣ, Мирзо Мамадамони Рӯшонӣ ва дигарон на факат ба мутолиаи асарҳои нучумшиносон Ғиёсиддин Алӣ Амирон, Мансури Кошӣ, Мирзо Улугбек ва ғайраҳо машғул шудаанд, балки ба мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳои худ баъзе асосҳои илми нучумро такмил додаанд. Шоҳзода Муҳаммад дар ҳусуси давомнокии ин тақвим чунин менависад: “Ин ҳисоб ба ин тартиб аст, ки сол

¹ Тақвими шахсии Шоабибуллоева С. – сокини шаҳри Ҳоруғ. – 10-июни соли 2019.

² Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 99.

сесаду шасту панҷ рӯз аст. Бибояд шинохт, ки Офтоб чанд рӯз биёбон меравад ва чанд рӯз ба мард меравад ва чанд рӯз Офтоб ниҳоли зимистон ва чанд рӯз Офтоб ниҳоли тобистон мебошад. Аксари доноён ибтидои солро аз аввали Ҷаддӣ мегиранд ва Ҷаддиро бурчи шитоӣ мегӯянд, яъне Офтоб ниҳоли зимистон. Ва Ҷаддӣ бисту нух рӯз мебошад ба дувоздаҳуми Далв чихилу як рӯз мешавад, чиллаи зимистон адо меёбад. Ҳаждаҳи Далв ҳисоб ба мард бояд гирифт, ҷунонки се рӯз нохун, се рӯз пушти по, се рӯз буҷули по, се рӯз шитолинг, се рӯз нармаи по, се рӯз бағали по. Далв адо меёбад, Ҳут медарояд. Се рӯз зону, се рӯз кордафсон, се рӯз мамари пеш, се рӯз мамари пас, нӯҳ рӯз рӯда, нӯҳ рӯз қабурға, Ҳут адо меёбад. Ҳамал медарояд. Се рӯз пардаи дил, нух рӯз пайванди дил се рӯз дил. Ҳамал адо меёбад, Савр медарояд. Ду рӯз дандон, се рӯз димоғ, се рӯз ҷашм, се рӯз сар, се рӯз мағз бувад ва шаш рӯз Офтоб ба мард мебошад. Ҳафдаи Сарв Офтоб ба мард мебошад, Зимистон адо меёбад. Аз ҳаждаи Савр биёбон ҳисоб бояд гирифт. Ҷаҳордаҳи Савр, сиву дуи Ҷавзо, чиллаи тобистон адо меёбад, чиллаи тирамоҳ медарояд. Сездаҳи Ақраб, бисту нухи Қавс чихилу ду рӯз мешавад ва чиллаи тирамоҳ адо меёбад. Ҕунонки наваду шаш рӯз Офтоб ба мард (аст) тобистон мебошад. Ҳаштоду се рӯз чиллаи тирамоҳ ва зимистон мебошад. Офтоб ниҳоли зимистон нух рӯз аст: се рӯз аз тирамоҳ ва шаш рӯз аз Зимистони Офтоб ниҳоли зимистон мебошад, ҷунончи панҷ рӯз аз баҳор мебошад ва даҳ рӯз аз тобистон мебошад. Бад – ин ҳисоб наваду ҷаҳор рӯз баҳор ва наваду се рӯз тобистон мебошад. Ва як кам навад тирамоҳ ва як кам навад зимистон мебошад. Валлоҳу биҳақоиқ – ил – умур”.¹ Ю. Шодихон ва А. Шоинбеков дар ҳусуси тақвимҳои мардумӣ аз рӯи андоми мард ҷунин менависанд: “Дар баробари нишонаҳои одӣ ва мураккаби расидани Офтоб, дар миёни мардуми Бадахшон тақвимҳои маҳсус вучуд дошт, ки дар ин тақвимҳои мардумӣ ҳисоби рӯзҳои сол аз рӯйи ҳаракати Офтоб ва андоми мард (узвҳои одам) ва марди шикорӣ сурат гирифтааст. Ин ҳисоби хуршедӣ

¹Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдфаруҳшоҳ Осори нуҷумшиносӣ, куллиёт ҷилди 2, таҳиягарони матн, мураттибони лугот ва тавзеҳот: Умед Мамадшерзодшоев ва Шоҳзодамуҳаммад Шерзодшоев.: Нашриёти Паёми ошно. – Душанбе, 2017. – С. 67.

“Хирхисоб” (шүгнөнӣ), ё “хурхисоб” (рӯшонӣ) ва Офтоб ба мард “Хирпичор” меноманд”.¹

Дар Вахон боришоти бештар ба охири зимистон ва аввали баҳор рост меояд. Аз ин сабаб мардум дар солшумории худ чиллаи калони зимистонро (аз 16 декабр то 25 январ) “Чиллаи гула” меноманд. Дар ин давра рӯзҳо бештар офтобӣ ва бешамол мегузаранд. Чиллаи хурдро (аз 26 январ то 15 феврал) давраи “Оташбозӣ” ном мебаранд. Дар ин муҳлат барфу бодҳои саҳт рӯй медиҳанд, барфи навборидаро бодрӯб карда, ба пастҳамиҳо пур мекунанд ва тобистон маҳз дар ин гуна ҷойҳо алафи зиёд мерӯяд. Моҳи Ҳут аз рӯи ҳисоби вахониҳо аз 16 феврал то 15 март давом мейёбад. Дар ин давра дарозшавии рӯзҳо давом ёфта, таъсири Офтоб бештар мерасад. Аз рӯи ҳисобҳо дар ин моҳ рӯзҳоро ба баромадани тағи ҳаво, тағи об ва тағи замин тақсим мекунанд. Вазидани шамолҳои сураташон баланд ва гоҳо барфбодҳо низ рӯй медиҳанд. Захираи сӯзишворӣ ва ҳӯроки чорво кам мемонад ва мардум ҳутро “гӯсолакуши қандинасӯз” лақаб ниҳодаанд.² Сӯғӣ Муборакқадам дар назди хонаи худ дар баландии начандон зиёд расадхонаи сангини ба худ хосеро соҳтааст, ки он ҷо барои ӯ ба ҷои асбобҳо сангҳо хидмат мекарданд. Бо қӯмаки онҳо тулӯъ ва ғуруби офтоб, фарорасии фаслҳои сол, дарозии рӯзҳо ва шабҳоро муайян мекард. Мисли ин тақвимҳои сангӣ дар гузаштаи наздик ҳамчунин дар дигар деҳоти қӯҳистонӣ вучуд доштанд, ки ба воистаи онҳо кишоварзон муҳлати беҳтарини киши зироатро муайян мекарданд. Дар гузашта ҳар як деҳаи қӯҳистонӣ ҳисобдони худро дошт. Онҳо барои ин маъмулан ҷои офтоббароро дар тарафи шарқ ва гарб қуллаҳои қӯҳиро интиҳоб менамуданд..... ки онҳо деҳоти қӯҳиро иҳота мекарданд.³ Ҳисобдонҳо дар дигар минтақаҳои тоҷикинишин низ буданд ва чуноне ки Г.А. Арандаренко дар мисоли Фалғар ва Киштут менависад, ҳисобдонҳо тамоми фасли сол боду ҳаворо пешгӯй мекарданд. Масалан, агар

¹Шодихон Ю, Шоинбеков А. Шогуни баҳор: Эр – Граф. – Хоруг, 2019. – С. 36 – 37.

²Одинамамад Мирзо. Вахон. – Хорог, 2010. – С.19.

³Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдифарухшоҳ Осори нуҷумшиносӣ, куллиёт ҷилди 2, таҳиягарони матн, мураттибони лугот ва тавзехот: Умед Мамадшерзодшоев ва Шоҳзодамуҳаммад Шерзодшоев: Паёми ошно. – Душанбе, 2017. – С. 9.

ба гуфти онҳо дар баҳор (20 март то 20 апрел) борон наборад, дар ин сол дар моҳҳои июл ва август боронгарӣ мешавад ва дар зимистони ҳамин сол барф намешавад. Г.А. Арандаренко қайд мекунад, ки қариб дар ҳар як деха ҳисобдонҳо зиндагӣ мекунанд.¹ Ю. Шодихон ва А. Шоинбеков дар китоби “Шогуни баҳор” зикр менамоянд” “Дар миёни мардуми Бадаҳшон ба ғайр аз ҳисоб аз рӯйи “андоми мард” (узвҳои мард) бо аз тақвими ҳисобӣ дигар мардуми Бадаҳшон истифода мебурданд, ки мантиқан давомаш буда, ҳисоби “марди шикорӣ” ном дорад. Фарқи ин ҳисоб дар он аст, ки дар он на факат аз рӯйи андоми мард, балки ба он номи ҳайвонҳову ашёҳоро аз қабили “саг”, “асп”, “қучқор”, “барра”, “ занҷир”, “зин”, “асо”, “курраи меҳ”, “камон”, “хайма” ва ҳатто “дашт” - у “даҳанаи дашт” илова карда, ин ҳисоб тӯлонитар мегардад”.²

А.А. Бобринской ин тақвими мардуми Помирро бо тақвими мардуми Зарафшон муқоиса мекунад. Дар Зарафшон мувофиқи маълумоти ў одамон соли худро бо номи ҳайвонот таҷассум мекарданд ва агар касеро мепурсиданд, ки дар қадом сол таваллуд шудааст, вай ҷавоб медод, ки дар соли муш ё паланг ва ё дигар ҳайвонро ном мегирифт. А.А. Бобринской менависад, ки барои мардуми болооби Панҷ ин тариқ солшуморӣ чандон шинос набуд.³ Тақвими мардуми Помирро И.И. Зарубин низ таҳқиқ мекунад. Вай соли 1914 ҳангоми сафари худ дар Помир ба тақвими мардуми Помир диққат медиҳад ва менависад, ки дар миёни мардуми Помир тақвими мусулмонии шамсӣ ва қамарии ҳичрӣ амал намекунанд.⁴ М.С. Андреев ин тақвимро аз суханони сокинони Ҳуф «ҳисоби мард» ном мекунад.⁵ Чунин ҳисоб барои марди дехқон хеле осон буд ва зуд дар хотир нигоҳ дошта мешуд. Ҳатто агар шаҳс навиштану хонданро наметавонист, вай ба осонӣ ин тақвимро дар зиндагӣ истифода мекард.⁶ Аммо таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки

¹ Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане, 1874 – 1889. – СПб., 1889. – С. 268

² Шодихон Ю, Шоинбеков А. Шогуни баҳор:. Эр – Граф. – Хоруғ, 2019. – С. 41.

³ Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. - С.103.

⁴ Саркоров С. Этнолингвистическая характеристика рушанцев (по материалам архива И.И. Зарубина), дисс. Канд. филол. наук, спец.10.02.22. – М., 2016. - С. 28.

⁵ Андреев М.С. Таджики долины Ҳуф, Издание АН Таджикской ССР, выпуск 2. – Сталинобод, 1958. – С. 245

⁶ Саркоров С. Этнолингвистическая характеристика рушанцев (по материалам архива И.И. Зарубина), дисс. Канд. Филол. Наук, спец. 10.02.22. – М., 2016. – С. 28.

ин илм осон набуд ва донишҳои ҳаматарафаро талаб мекард. Барои мардуми одӣ фахмонидани он танҳо ба олимони ин соҳа, ки онҳоро нучумшинос мегуфтанд, муяссар мешуд, ки сирри осмон ва ситораҳоро барои мардум ошкор созанд.

Шоҳзода Муҳаммад дар китоби худ «Нучуми Шоҳзода Муҳаммад» тақвими худро чунин шарҳ медиҳад: «Бидон, ки фалаки ҳаштумро фалаки савобит ва фалак-ул-буруҷ гӯянд. Ва ў як даврро дар сиву шаш ҳазор сол тамом мекунад аз мағриб ба машриқ ба мағриб ва ҷамеи ситорае, ки ҳаст гайр аз ҳафт ситораи сайёра дар ин фалаки ҳаштум ҷо доранд ва ин ситораҳоро савобит гӯянд. Ва он ҳафт ситорае, ки дар вай нестанд, онҳоро қавокиби сайёра гӯянд. Ва ин фалаки ҳаштумро ба дувоздаҳ бахши баробар фарз кардаанд ва ҳар якеро бурҷе гуфтаанд ва номи бурҷҳо ин аст:

1-ҲАМАЛ, 2-САВР, 3-ҶАВЗО, 4-САРАТОН, 5-АСАД, 6-СУНБУЛА, 7-МИЗОН, 8-АҚРАБ, 9-ҚАВС, 10-ҶАДДӢ, 11-ДАЛВ, 12-ҲУТ.¹

Ва бибояд донист, ки ҳар бурҷе аз дувоздаҳ бурҷи мазкурро аҳли ин фан бар сӣ қисмат тақсим кардаанд ва ҳар қисматеро дараҷа хонанд ва ҳар дараҷаро шаст ҳисса кардаанд ва ҳар ҳиссаро дақиқа гӯянд ва ҳар дақиқаро шаст ҷузъ намудаанд ва ҳар ҷузъеро сония номанд. Пас тамоми давраи Минтақат-ул-буруҷ сесаду шаст дараҷа ва тамоми дараҷот бисту як ҳазору шашсад дақиқа шавад ва Офтоб тамоми даврато як соли тамом сайр кунад. Ва модоме ки дар се бурҷи аввал, ки Ҳамал ва Савр ва Ҷавзост он се моҳ ва қасреро баҳор хонанд. Ва се бурҷи дувумро тобистон ва савумро поиз ва ҷаҳорумро зимистон ва рӯзи аввали таҳвили Офтобро ба бурҷи Ҳамал Наврӯзи султонӣ номанд ва шабу рӯз мусовӣ ва ҳар як дувоздаҳ соат бошад. Пас дар ҳар рӯзе як дақиқа ва зиёда ва кам ба рӯз бияфзояд то рӯзи охири Ҷавзо, ки он рӯз аввали айём бошад ва ба шонздаҳ соат дар иқлими ҳафтум мерасад ва аз аввали Саратон ҳамон микдор аз рӯз кам ва бар шаб афзуда гарداد, то охири сунбула ва рӯзи аввали Мизон монанди ибтидои Ҳамал дар

¹Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдфаруҳшоҳ Осори нучумшиносӣ, куллиёт ҷилди 2, таҳиягарони матн, мураттибони лугот ва тавзехот: Умед Мамадшерзодшоев ва Шоҳзодамуҳаммад Шерзодшоев. - Паёми ошно. – Душанбе, 2017. – С. 27.

рӯзу шаб мусовӣ аст.¹ Маҳз тавассути олимони нучумшинос мардум фарорасии Наврӯзро қайд мекунад ва танҳо дар мавриди набудани онҳо, халифаҳо низ фарорасии Наврӯзро ба мардум мерасониданд. Мутобики маълумоти А.А. Бобринской бо фаро расидани баҳор, халифаи деҳа рӯзера муайян мекунад, ки онро ҳамчун рӯзи баровардани барзагован барои кишт меҳисобанд.² Дар Шуғнон ин рӯз «*khijzwest*» ном дорад. Шояд танҳо халифа ҳисоби тақвимро медонист ва барои ҳамин мардум ба вай муроҷиат мекарданд. Дар ин рӯз фақат ду палакро шудгор мекарданд ва онро ҳамчун ид мегузарониданд. Занон аз сахарӣ аз гандум ва орд ҳӯрок тайёр мекарданд ва нисфирӯзӣ онро ба замини шудгор меоварданد ва ҳама якҷоя ғизо меҳӯрданд. Аз ҳамин ҳӯрок бо нӯги ангушт каме ба пешонии барзагован мемолиданд, то ки сол фаровон бошад. Инчунин чор сутуни хонаро низ ордпоши мекарданд. Ҷавонон дар ин рӯз бо гӯйбозӣ ва дигар бозихо машгул мешуданд. Муйсафедон ва калонсолон олоти шудгорро берун карда, онро омодаи кор мекарданд.³ Дар баъзе минтақаҳо мардум аз мушоҳидаҳои худ фарорасии иди баҳорро бо нишонае муайян мекарданд. Дар замонҳои хеле пеш дар деҳаи Тингҳони Шоҳдара, мардум аз рӯи кӯҳе, ки ба мисли душоҳа бо номи Тирандоз маъмул аст, тақвими худро муайян мекунанд. Ин душоҳаро мардум бо зини асп муқоиса мекард ва ҳангоме ки Офтоб дар мобайни зин меомад, мардум аз фаро расидани «Соли нав» дарак медоданд.⁴ Дар тамоми раванди пешвозгирии ид ва сомон додани кори нав сокинон рӯзи мувофиқро интихоб мекарданд, ки он ба ситораҳо ва бурҷҳо алоқамандӣ дошт. М.С. Андреев қайд мекунад, ки дар Помир одатан барои оғози ягон кор аз шахсони соҳибилм мувофиқ будани рӯзро мепурсиданд, зоро агар рӯз мувофиқ намебуд, оқибати кор самар намеовард. Аз гуфти сокинони Ҳуф вай

¹Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдфаруҳшоҳ Осори нучумшиносӣ, куллиёт чилди 2, таҳиягарони матн, мураттибони лугот ва тавзехот: Умед Мамадперзодшоев ва Шоҳзодамуҳаммад Шерзодшоев.: Паёми опно. – Душанбе, 2017. – С. 92.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 106.

³Ҳамон ҷо. – С. 106.

⁴Саркоров С. Этнолингвистическая характеристика рушанцев (по материалам архива И.И. Зарубина), дисс. Канд. Филол. Наук, спец. 10.02.22. – М., 2016. – С. 29.

дарк намуд, ки ин шахсонро «ҳисобдон» мегуфтанд ва яке аз онҳо сокини дехаи Поршнев Шоҳзодамуҳаммад буд.¹

Дар Рӯшон дар шаб пирамарде ба сари замин рафта, бо каланд замиро кофта, якчанд гандумдонаро дар он ҷо мемонад. Барои граф А.А. Бобринской як одати мардум ҳайратовар буд. Занон дар ин рӯз аз ҳамир шаклҳои узвҳои баданро омода мекарданд ва онро пухта ба барзаговон медоданд. Вай ин одатро бо одатҳои тоисломӣ алоқаманд медонад.² Дар баъзе мавзеъҳои Помир қабл аз шурӯз ба киштукор дар давоми чил рӯз барзаговҳоро аз алафи сафед бо ордобаи омехта маҳсус парвариш мекарданд. Дар рӯзи «Ҷуфтбаророн» дар қисми зиёди маҳалҳои Бадаҳшон барзаговҳоро ба хона дароварда, ба онҳо нони маҳсус, ки онро «хичзивак» (забонаки ғов) мегуфтанд, ҳӯронда, ба шоҳу гардани онҳо равған молида, сари замини кишт мебурданд. Дар аксари деҳаҳои навоҳии Кӯҳистони Бадаҳшон ҳангоми "ҷуфтбаророн" мардони ҳар деҳа бо ҳӯрокҳои гуногун ба идгоҳ мерафтанд. Дар баъзе мавзеъҳо, аз ҷумла дар ноҳияи Роштқалъа вақти "Ҷуфтбаророн" ҳамир карда, пораи онро ба барзагов меҳӯронданд ва барзагово дохили хонае менамуданд, ки дари даромадаш ба тарафи қибла буд. Мардон барзаговонро бароварда, ба сари замин мебурданд ва дуои зеринро меҳонданд:

Фотеҳаи кор, фотеҳаи рӯзгор, муборакатии шогуни баҳор.

Як донаи мо ҳазор, ҳазори мо бешумор, ба ҳаққи Ҳайдари каррор.

Соли нав, моҳи нав, ҷамъият ҷамъ, дилҳо бегам, Оллоҳу Акбар!

Занон бошанд як навъ таоми миллӣ бо номи «кочӣ», ки онро аз орд, шир ва равған тайёр менамуданд, ба сари замин мебурданд. Дар деҳаи Қалъаи ноҳияи Роштқалъа дар мавсими баҳор чор дона нонро дар шакли забони барзагов (хичзивак) ва чор дона кулчаро дар шакли ҷашмони барзагов (хичҷемен) пухта, ба рӯи онҳо кочӣ молида, ба барзагов

¹Андреев М.С. Народный календарь и счет времени. – отр. из сборника Облик Шоҳзодамуҳаммада в трудах отечественных и зарубежных исследователей, под ред. У.Шоҳзодамуҳаммада и Ш. Шерзодшоев. – Душанбе., 2020. – С. 36.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 102

мехӯронданд, ба нияте, ки ҳосилашон фаровон шавад.¹ Умуман барзагов барои мардум хислати тотемро ифода мекард, зоро тамоми зиндагии дехкон бо ҳамин ҳайвон вобаста буд. Ҳамин буд, ки дар дохили хонаи аҷодии истиқоматӣ (сохти қадимӣ) ҷоero аз тарафи рости дари даромад «говхона» ва дар тарафи чап «варгухт»- ҷои баррача мегӯянд. Дар қадим ғов ва барзагово дар ҳамон ҷо маҳсус обу алаф медонад ва менависад, ки вақте ки Носири Ҳусрав ба деҳае меояд, мардуми оташпараст аз вай мегурезанд ва барои вай ҳеч муяссар намешавад, ки бо онҳо сухбат доир намояд. Баъд вай ҳӯроке омода мекунад ва онҳоро даъват мекунад. Ҳамин рӯз бо расидани офтоб ба «зону» баробар омад. Аз ин рӯ мардум ин рӯзро «бат-айём» ном карданд. Ҳоло ҳам мардум дар ин рӯз ҳӯроки «бат» тайёр мекунад.³

А.А. Бобринской тақвими мардуми Помирро бо тақвимҳои дигар минтақаҳо муқоиса карда, ба ҳулосае омад, ки онҳо ба қуллӣ аз ҳамдигар фарқ доранд. Яке аз аломатҳои фарқунандаро А.А. Бобринской дар номи ин анъанаҳо мебинад, ки онҳо бо забонҳои маҳаллӣ талаффуз мешаванд. Аз он ҷумла вай вобаста ба расидани фасли баҳор ва оғози киштукор баъзе аз одатҳо ва анъанаҳои танҳо ба мардуми Помир хосро бо мардуми Зарафшон муқоиса мекунад. Вай дар китоби ҳуд ҷунин калимаҳои маҳаллӣ ба монанди «хир»-офтоб, «чилла», «офтоб ба мард», «шогун» истифода мебарад. Ин ҳулосаҳои А.А. Бобринской дар он давра барои этнография аҳамияти хоса доштанд.⁴

Аз идҳои мардуми кӯҳистон муҳимтаринаш фарорасии Наврӯз аст, ки он дар таркиби мазмуни ҳуд фалсафаи бузургеро таҷассум мекунад. Аз фарорасии он мардуми деҳаро ҳалифа ё ягон шахси соҳибilm хабар мекунад. А.А. Бобринской доир ба ин рӯз ҷунин менависад: «Дар рӯзи Наврӯз вақте ки аҳли хонавода дар хонаанд, касе аз ҳамсояҳо савори ҳар шуда, ба хонаи

¹Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер.10.01.09. – Душанбе, 2006. – С. 56.

²Ҳамон ҷо – С. 56.

³Саркоров С. Этнолингвистическая характеристика рушанцев (по материалам архива И.И. Зарубина), дисс. Канд. филол. наук, спец.10.02.22. – М., 2016. – С. 33.

⁴Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 99

онҳо медарояд. Бо худ вай боз гӯсфандро медарорад. Шахси харсавор ахли хонаводаро бо Шогун Баҳор табрик мекунад ва ба гӯсфанд каме аз ғизо медиҳанд. Пас аз он ҳама сари дастархон мешинаанд». Ин ҳарфҳоро граф А.А. Бобринской аз суханони пир Саид Аҳмад оид ба ҷашнгирии Наврӯз дар Ишкошим навиштааст. Дар охир пир Саид Аҳмад илова мекунад, ки Ишкошим минтақаи бой аст.¹ Дар мавзеи Шоҳдара дар иди Наврӯз ва дар баъзе деҳаҳои Бартанг ҳӯроки "Бат" ё "Боҷайём" (аз идҳои шогунӣ) тайёр карда, рӯйи девор расми нах chir мекашиданд. Ин одат мувофиқи таълифоти Д. Худоназаров дар вулусволии Шуғнони Афғонистон дар мавриди таҷлили иди Наврӯз низ барқарор аст. Ӯ дар баробари тафсири ин таомули мардумӣ менависад: «Маросиме, ки он аз давраи қадим ба ҷо оварда мешуд, мумкин аз маросими мазҳабӣ буда ва тасвири бузи кӯҳӣ дар он замон ба рӯи девор низ ҷанбаи мазҳабӣ дошта, ба гузашти замон ин маросим ранг бохта ва ҷанбаи мазҳабӣ будани он аз байн рафтааст».² Дар Рӯшон, ҳусусан, дар баъзе деҳаҳои Бартанг, дар рӯзи «Бат айём», ки ин маросим ҳам, чунон ки ишора шуд, ба иди Наврӯз иртибот дорад, ҳамчунин аз ҳамир дар шакли ҳайвонҳо, аз ҷумла нах chir месоҳтанд ва рӯи онро ба таоми маросимӣ молида, бо донаҳои зардолу ва ҷормағз оро медоданд.³ Аз суханони сокинони водии Фунд А.А. Бобринской шакли дигар, аммо ба ин монанди ҷашнгирии Наврӯзо қайд карда, менависад: «Ба ҳона ҳар медароранд ва дар кунчи ҳона каме алаф ва гандумро мегузоранд. Агар ҳар ба сӯи алаф равад, сол вазнин ва душвор меорад ва агар ҳар гандумро интихоб кард ин сол соли фаровонӣ ва серию пурӣ ҳоҳад шуд. Боз А.А. Бобринской илова мекунад, ки ба шахсе, ки ҳайвонеро, бо худ ба ҳона медарорад, каме орд мепошанд, ки онро «бум» меноманд.⁴ Касоне, ки ҳар надоранд, ғов ё гӯсфандро ба ҳона медароранд ва боз ҳамин корро анҷом медиҳанд. Шакли дигари пешвозгирии Наврӯзи

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 190. – С. 163.

²Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер. 10.01.09 . – Душанбе, 2006. - С. 56.

³Курбонхонова Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер. 10.01.09 . – Душанбе, 2006. – С. 56.

⁴Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 164.

оламафрӯз чунин аст: «Субҳидам яке аз сокинони деха ба хона омада бо худ ҳайвонеро меорад ва назди дар аз омадани худ дарак медиҳад. Соҳибхона савол мекунад: «Кӣ омад?» дар ҷавоб ба ин савол вай мегӯяд: «Ман савдогари майдамол». Соҳибхона боз мепурсад: «Чӣ дорӣ?». Дар ҷавоб вай мегӯяд: «Ман қанду шакар, наботу шириń, гандуму намак, биринҷ, оҳану пӯлод, олучаву колаву абрешим ва зиёдтар аз ин хушбахтӣ овардам». Баъд вай вориди хона мешавад ва пас боз ҳамон анъана бо алаф ва гандум такрор мешавад. Бояд гуфт, ки дар ин анъана якчанд аломати хос дида мешавад, ки дар дигар минтақаҳо он ба назар намерасад. Ваҳонихо то аввалҳои асри XXI Наврӯзро як ҳафта пеш аз 22 март қайд мекарданд. Аз 14 март сар карда, ба мушоҳидаи ба нишони дар кӯҳ буда, дами ғуруб расидани офтоб сар мекунанд. Рӯзе, ки офтоб ба нишон расид даромади моҳи Ҳамал ҳисобида, рӯзи дуюми Наврӯз ид гирифта мешуд.¹

Бояд гуфт, ки таҳкиқотҳо дар самти тақвимшиносӣ дар замони Шуравӣ дар Помир идома доштанд. Соли 1973 А.З. Розенфельд дар дехаи Чартем тақвими сангиро пайдо мекунад.² Вобаста ба ин бозёфт М.А. Бубнова менависад, ки ин тақвим дар дехаи Вер, совхози «Дзержинский» ҷойгир аст. Дар ин ҷо ду санги калон аз паҳлу ва як санг дар болои онҳо дар шакли ҳарфи «П» сохта шудааст. Инчунин дар дехаи Рын, дар совхози ба номи «Иброҳимов Исмоил» низ санги азим, ки дар байн сӯроҳ шуда, дар болои он санги дигар гузошта шудааст, ки онро низ М.А. Бубнова ҳамчун тақвим (Рын 1) нишон медиҳад.³

Дар ҳулосаи ҳамин зербоб зикр шудааст, ки А.А. Бобринской дар таҳлили тамоми ҷанбаҳои ҳаёти маънавии мардуми кӯҳистон саҳми босазо гузошт. Вай тақвими мардуми Помирро барои олимони он давра муаррифӣ кард ва онро бо дигар тақвимҳо муқоиса намуд. Дар баробари ин тақвими мардуми Кӯҳистони Бадаҳшон аз мардумони водиҳо комилан

¹Одинамамад М, Ваҳон. – Хорог, 2010. - С. 20.

²Розенфельд А.З. Таджикская топонимия Бадаҳшана. - Сб. “Ономастика востока”, Наука. – М., 1980. – С. 155.

³ Бубнова М.А. Археологическая карта Таджикистана, ГБАО, Западный Памир, (памятники II тыс. до н. э. – XIX в.):. Дониш. – Душанбе, 1997. – С. 91.

фарқ мекунад ва ин фарқият дар он зохир мегардад, ки дар шароити иқлими Помир фарорасии фаслҳои сол, саршавии киштукор, ҷамъоварии ҳосил ва дигар маъракаҳои мардумӣ нисбатан шакли дигар доранд. Ӯ алоқамандии тақвимро бо узвҳои бадани инсон ҳоси мардуми Помир медонад. Аз идҳои мардуми Помир ба ҷунин ҳулосае омад, ки онҳо асоси қадима доранд ва бо омадани ислом аз ҳисоби аломуатҳои мазҳабӣ бой гардидаанд.

3.5. Тасвири мероси фарҳанги моддӣ дар мисоли қалъаҳои Помир дар осори А.А. Бобринской

Яке аз масъалаҳои асосие, ки А. А. Бобринской ба он таваҷҷӯҳ кардааст, ин инъикоси ёдгориҳои таъриҳӣ, дар мисоли ҳаробаҳои қалъаҳо, тӯпхонаҳо ва тасвири ғорҳо мебошанд, ки имрӯз ин ахбори олим арзиши илмии худро ҳифз карданд.

Алексей Алексеевич Бобринской соли 1901 ба Вахон омада, нахустин экспедитсияи аспи XX-ро мекушояд. Дар рафти ин сафар вай дар бораи ёдгориҳои таъриҳӣ маводҳои зиёд ҷамъ мекунад. Бештари таҳқиқотҳои А.А. Бобринской водии Вахонро фаро гирифт, зоро дар ин минтақа қалъаҳои зиёд ҷойгир буданд ва омӯзиши онҳо барои аъзои экспедитсия аҳамияти илмӣ дошт. А.А. Бобринской пеш аз ҳама калимаи Вахонро шарҳ дода, онро бо решай *vahio* – наздик медонад.¹ Аммо мувофиқи маълумотҳои Стеблин-Каменский, ки доир ба этимологияи Вахон таҳқиқот гузаронида буд, калимаи Вахон аз решай вахшу *vaxsu* - бармеояд. Дар маълумотҳои Стеблин - Каменский Вахон ба маънои *Vahvi* – фаровон ва меҳрубон омадааст ва ин калима бо пайвандаки – он – тамом мешавад, ҷуноне, ки дар номи дигар ноҳияҳо ба монанди Шуғнон, Рӯшон ва ғайра.² Ин вожа бо калимаҳои «Авесто» -*varjhuuya daityaya*, баробар меояд.

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 15.

²Стеблин – Каменский, Этимологический словарь Ваханского языка. – СПб., 1999. – С. 8.

Дар баробари қалъаҳои Вахон, дар давоми сафари сеюми худ А.А. Бобринской (соли 1901) дар бораи тарзи соҳтмони қалъаи Вамар, қалъаи Чарсем ва Роштқалъа ба таври муҳтасар маълумот додааст. Бобринской А.А. ҳатто расми қалъаи Вамарро дар китоби худ чой додааст, ки ин аҳамияти қалон барои таҳлили мукоисавии он бо ҳолати имрӯзай қалъаи мазкур мебошад.¹ Чуноне ки худи А.А. Бобринской менависад, ҳаҷми қалъаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар соҳтмони онҳо аҳолии тамоми деҳаҳои гирду атроф иштирок мекард, зеро дар сурати ҳуҷуми душман аҳолӣ дар ин қалъаҳо паногоҳ меёфт. Барои ҳамин ҳам А.А. Бобринской ба ҳулосае меояд, ки ин қалъаҳоро мардум таҳти роҳбарии шаҳсе соҳтаанд, зеро бе роҳбарии ягона ин гуна иморати азимро соҳтан гайриимкон буд.² Қалъаи Намадгут, дарозии 200 метр ва паҳногии 500 метр дошт ва он аз хишти пухта соҳта шудааст. Дар масофаи 300 метр аз қалъа роҳи зеризамини ӣ ба сӯи ҷоҳи об мерафт. Қалъаи Қаҳқаҳа, ки дар деҳаи Намадгути поён ҷойгир шудааст, дар баландии 125 метр аз сатҳи замин қарор дошт. Дарозии майдони Қалъа 750 метр буда, паҳногии он 280 метрро ташкил медиҳад.³ Аммо набудани насабномаҳо ва навиштаҷотҳои таъриҳӣ аз тарафи сокинони маҳаллӣ ба он оварда расонд, ки ҳеч кас таърихи пайдоиши ин қалъаҳоро намедонист.

Соли 1908 А.А. Бобринской китоби “Кӯҳистониёни болооби Панҷ”-ро навишта, боби маҳсус бо номи “Вайронаҳои қалъаҳо, манораҳо ва горҳо” ҷудо менамояд.⁴ Дар ин боб А.А. Бобринской маълумотҳои навро дар бораи ёдгориҳои таърихии Вахон, аз ҷумла қалъаи Қаҳқаҳа, Ямчун ва Исор иловаҳо медарорад. Ҳамчунин А.А. Бобринской ривоятҳоро оид ба ин ёдгориҳо ҷамъ менамояд. Санъати бинокориро тасвир карда, аз мавҷуд будани кӯпрук аз дарёи Панҷ дар назди қалъаи Қаҳқаҳа ҳабар медиҳад. Дар баробари ин А.А. Бобринской соҳти кӯпрукро, ки дар наздикии қалъа буд,

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 120.

²Искандаров Б. Социально - экономические и политические аспекты Памирских княжеств. – Душанбе, 1983. – С. 163.

³Искандаров Б. Социально - экономические и политические аспекты Памирских княжеств. – Душанбе, 1983. – С. 163.

⁴Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – М., 1908. – С. 117

тасвир мекунад ва дар худуди қалъа мушоҳидаҳо мегузаронад ва шикастпораҳои зарфҳои гилинро меёбад.

Мувофиқи маълумотҳои А.Д. Бобоев сокинони Намадгут аз дохили вайронаҳои қалъа сарнайзаҳои камонғулаки ниёгонро дарёфт намуданд. Инчунин дар қисми ҷанубу гарбии қалъаи Қаҳқаҳа девор нақшбандӣ ёфтааст.¹ Аммо баъзе маълумотҳо доир ба қалъаҳо дар дастнависҳои граф А.А. Бобринской дида намешаванд. Масалан чунин далели муҳим ба монанди мавҷудияти роҳи зеризаминӣ дар дохили қалъа аз тарафи А.А. Бобринской таҳлил нашуд. Мувофиқи гуфтаҳои сокини деҳаи Намадгут Назармамадов Сафармамад дар қалъаи Қаҳқаҳа роҳи зеризаминӣ мавҷуд аст, ки ба Афғонистон ду даромадгоҳ дорад.² Қалъаи Қаҳқаҳа дар Намадгути поён ҷойгир шудааст ва аз се қисм иборат мебошад: қисми асосӣ, марказӣ ва қисми дувум. Мувофиқи маълумоти А. Бобоев дар ин қалъа 57 манора соҳта шудаанд, ки калонтарини онҳо манораи қисми шарқии қалъа буда, шакли ҷоркунча дорад. Дарозии деворҳои манора 4,6 метрро ташкил медиҳанд. Дар манораҳои қалъа сӯроҳиҳои бисёр ҷойгир шудаанд, ки тавассути онҳо ба тарафи душман тир холӣ мекарданд. Ҳар як сӯроҳӣ дар дохил 10 см ва дар берун 20 см ташкил медод. Масофаи байни ин сӯроҳиҳо 0,85 метрро ташкил медиҳад. Баландии қалъа дар қисми шимолии он аз сатҳи замин 125 метр ва дар қисми ҷанубӣ 65 метрро ташкил медиҳад. Шонаи шимолии қалъа 500 метр дарозӣ дорад.³

Дар деҳаи Рын низ қалъае воқеъ аст, ки вазифаи дидбониро ичро намуда, ба қалъаи Қаҳқаҳа пайваста кор мебурд.⁴ Мувофиқи маълумотҳои сокинони деҳаи Рын дар замонҳои пеш дар ҳамин деҳа дидбонгоҳони қалъаи Қаҳқаҳа зиндагӣ мекарданд. Мусоғироне, ки аз ин роҳ мегузаштанд, одамони Қаҳқаҳа чизҳои хубе, ки доштанд, онҳоро гирифта, ба Қаҳқаҳа мебурданд. Баъд аз кушта шудани бошандагони қалъаи Қаҳқаҳа ин дидбонҳо

¹Бобоев А.Д. Крепости древнего Вахана. – Душанбе, 1973. – С. 45-46.

²Сокини деҳаи Намадгут Назармамадов Сафармамад (соли тавв.26.01. 1948) санади сухбат 11.01.2020

³Бобоев А.Д. Крепости древнего Вахана. – Душанбе, 1973. – С. 46.

⁴Одинамамад М. Вахон. – Хорог, 2010. - С. 26.

дар Рын бекор монданд ва аввалин шахсе, ки ба ин чо омадааст, Шехкабир будааст».¹ Дар хусуси қаълаи Қаҳқаҳа ҳаминро илова бояд кард, ки он таърихи хеле қадим дорад. Қалъаи Қаҳқаҳа дар деҳаи Намадгут дар баландии соҳили рости дарёи Панҷ воқеъ гаштааст. Дарозии қалъа 675 м паҳноияш ба ҳисоби миёна 200 метрро ташкил медиҳад. Сохтмони қалъаи Қаҳқаҳа ба давраи Кушониён (III-II-и пеш аз милод) рост омадааст.² Ба гуфти сокинони маҳаллий «дар тарафи чапи дараи Ҳаравық қалъаи гирдшакле бо тиркомҳо соҳта шудааст. Сохта шудани қалъаи Рын аз рӯи ҳисоби олимон ба асри III-и пеш аз милод тааллуқ дошта, ин қалъа аҳамияти калони дидбониро дар даромадгоҳ дар водии Вахон ба чо меовардааст».³ Азбаски аҳолии муқимии Вахону Ишкошим ва дигар минтақаҳо, ки дар он чо қалъаҳо соҳта шуданд, оид ба онҳо маълумоте надоштааст, ин боиси пайдошавии ақидаҳои гуногун дар миёни олимон гардид. Пеш аз ҳама ин фикру ақидаҳо топонимияи қалъаҳоро фаро гирифт. Маънои номҳои қалъаҳоро мардуми маҳаллий намедонист. Чунончи номи қалъаи Қаҳқаҳо таҳлил карда, С.И. Алимов онро бо номҳои ҳаммонанд дар ҳудуди Туркманистон, наздикии шаҳри Қазвини Эрон ва дигар минтақаҳо мүқоиса мекунад ва онро бо калимаи «қалъа» ифода мекунад. Ба исботи ин фикр инчунин бозёфти қалъаҳои қадимаи Қаҳқаҳи 1 ва Қаҳқаҳи 2 дар Шаҳристон, дар Тоҷикистони Шимолӣ пешниҳод мешавад. Қаҳқаҳи 1 қалъаи шоҳони давлати Истаравшани қадим буд. Мувофиқи маълумотҳои А. Станишевский, номи қалъаи Қаҳқаҳа аз номи яке аз лашкаркашони сиёҳпӯшон гирифта шудааст, ки Қаҳқаҳа ном дошт.⁴ Дар яке аз бобҳои китоби худ «Тавассути Помири номаълум» О. Олуфсен дар зербоби «Сиёҳпӯшон ва қалъаҳои онҳо» менависад, ки сиёҳпушон то омадани сокинони қунунии Вахон қалъаҳоро соҳта, баъдан ба

¹Ин маълумотро аз нақлҳои сокини деҳаи Бойбар Давлатшоев Аҷоибшо соли тав. (19.03.1943) дар санаи 24.01.2020 сабт намудем.

²Ин маълумотро аз нақлҳои сокини деҳаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тав. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

³Ин маълумотро аз нақлҳои сокини деҳаи Ямғ Абдуллоев Лутфулло (соли тавв. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

⁴Азиз Ниалло (А.В. Станишевский). По горным тропам. Памирские путевые заметки. Среднеазиатское объединение государственных издательств (САОГИЗ). - М – Ташкент, 1933. – С. 81 – 82, 112

тарафи Кофаристон рафтанд. Соли 1896 дар сафари аввали худ ба Помир, О. Олуфсен аз суханони сокинони маҳаллӣ мефаҳмад, ки қалъаҳои Вахон тақрибан 300 сол пеш сохта шуданд. Аммо худи О. Олуфсен 500-600 сол пеш сохта шудани онҳоро дуруст мешуморад. О. Олуфсен қайд мекунад, ки шоҳи сиёҳпӯшон Қаҳқаҳа дар асри XII ин қалъаҳоро сохта буд.¹ Аммо А.А. Бобринской фикри Олуфсенро доир ба қӯчидани сиёҳпӯшон ба Кофаристон рад мекунад. Вай менависад, ки худи сокинони муқимии Вахон ин қалъаҳоро сохтаанд ва танҳо қисме аз онҳо ин маконро тарқ намуданд.² Сабаби тарқ кардани водии Вахон аз тарафи баъзе аз сиёҳпӯшон мухолифати дини онҳо бо ислом буд, зеро онҳо оташпараст буданд. А.А. Бобринской аз чумла номи яке аз подшоҳони онҳоро, ки соҳиби қалъаи Ҷирафи Ямчун буд, Замури Оташпараст ном мегирад.³

Олими рус И. Севостянов қайд мекунад, ки ин қалъа дар асри XIV бо фармони Темур сохта шудааст.⁴ Бо чунин ном инчунин қалъа дар худуди Туркманистони ҳозира, дар наздикии шаҳри Қазвини Эрон, бοқимондаи қалъаҳои Каҳқаҳи I Каҳқаҳаи II дар Шаҳристони Тоҷикистон моро ба хулосае меорад, ки ин ном характери иморатро ифода мекунад ва ба номи шаҳс тааллук дошта наметавонад. Олим А.И. Исҳоков мазмуни ин калимаро бо «кӯҳ» шарҳ медиҳад, ки аз он «кухандиз»-яъне қалъа бармеояд.⁵ Суғдиноси маъруфи рус В.А. Лившиц калимаи «қаҳ»-ро ҳамчун манора ва қаср тарҷума мекунад, ки асли он ба забони суғдӣ тааллук дорад.⁶ Дубора тақрор омадани ин калима дар шакли «Қаҳ-қаҳ» ҳамчун маънои қалъа дар доҳили қалъа аз тарафи аксарияти олимон қабул гардидааст.⁷

Бояд гуфт, ки сокинони маҳаллӣ низ дар таҳқиқи ин қалъаҳо фаъолона ширкат меварзанд. Чунончи, дар сухбат бо муаллиф сокини дехаи

¹Olfesen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition. – London, 1898-99 (1904). – С. 48.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С. 118.

³Ҳамон ҷо. – С. 118.

⁴Севостянов И. Страницы прошлого Туркмении и сопредельных с нею стран. Ашхабад, 1929. - С. 5.

⁵Исақов А.И. Цитадели древнего Пенджикента.: Дониш. – Душанбе, 1977. – С. 21, 22, 110, 116

⁶Лившиц В.А. и А.Л. Хромов. Согдийский язык, Сб. “Среднеперсидские языки”.: Наука. – М., 1981. – С. 399.

⁷Розенфельд А.З. Таджикская топонимия Бадахшана., Сб. “Ономастика востока”.: Наука. – М., 1980. – С. 162.

Ямг Абдуллоев Лутфулло оид ба қальхао чунин нақл кард: “Қалъаи Ямчун дар нишебии қаторкӯҳи Вахон воқеъ буда, аз шарқ дараи Ямчун аз ғарб дараи Вичкут онро иҳота кардааст. Қалъа дорои 39 манораи гирд мебошад. Қалъаи Ямчун дар 3 км ғарбии деҳаи Вранг ҷойгир шуда, аз ҷиҳати нақшай худ ба қалъаи Қаҳқаҳа монандӣ дорад. Дар дохили қалъа боз ҳамон се зинаасосӣ, марказӣ ва қисмати дувум дида мешаванд. Ин қалъа нисбатан мавқеи беҳтар барои муҳофизат дорад, зоро он ба нимҷазирае шабоҳат дорад ва аз тарафи ғарбии он дарёи Викхут ва аз тарафи шарқии он дарёи Ямчун мегузаранд. Дарозии қалъа дар қисмати шимолу шарқӣ 775 метрро ташкил медиҳад. Дарозии қисми марказии он аз шарқ ба ғарб 75 метр мебошад. Дар ин қалъа низ сӯроҳиҳо дар тамоми манораҳо ва деворҳои қалъа дида мешаванд. Д. Бобоев менависад, ки сӯроҳиҳо барои тирпарронӣ соҳта шудаанд. Ҳишти ҳом, ки аз он қалъаҳои Қаҳқаҳа ва Ямчун соҳта шудаанд, ҳачми 39 см дарозӣ, 30 см бар ва 10 см баландӣ доранд. Ғавсии девор 1.5 метрро ташкил медиҳад.¹

Дар деҳаи Зонг Вирмумқалъа (Абримимқалъа) аз тарафи дарёи Другув воқеъ буда, масоҳати 1200-1300 м квадратиро ташкил мекунад ва девораш 3-4 метри квадрати мебошад. Қалъаи Зангибор дар баландии маркази деҳаи Ҳисор ҷой гирифтааст ва аз навиштаи сайёҳон ва нақли сокинои Ҳисор бармеояд, ки охири асри XIX девори қалъа бо баландии ҳафт ва паҳноияш як метр вучуд дошт. Қалъаҳои Ратм дар охири деҳаи водии Вахон яке аз ду километри баҳамрезии Вахондарё ва Помир поёнтар аз роҳи автомобилгард, қалъаи дувум дар чор километри деҳаи Лангар дар соҳили дарёи Помир соҳта шудаанд. Таърихи соҳтмони ин қалъаро ба асрҳои III-II пеш аз милод ва асри VIII милодӣ нисбат доданд”.² Тибқи гуфтаи баъзе аз муйсафедони Вахон қалъаҳо аз ду тараф, яъне рӯ ба рӯйи ҳам яке аз тарафи Афғонистон ва дигаре аз тарафи Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳта мешуд. Дар қадим мавзеи Вахон сарҳад надоштааст. Қалъаҳоро барои худро аз душман

¹Бобоев У.Д. Крепости древнего Вахана. – Душанбе, 1973. – С. 87.

²Ин маълумотро аз нақлҳои сокини деҳаи Ямг Абдуллоев Лутфулло (соли тав. 1953) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

муҳофизат кардан месохтанд. Қалъаҳо ҳамчун хабаррасон (сигналдиҳӣ, сигнализатсия, фумбараш) истифода мешуданд.¹ Соли 1902 М.С. Андреев ва А.А. Половцев ривояти пайдоиш ва соҳти қалъаи Зулқамарро навишта, мақоли мардумиро доир ба ин қалъаҳо овардааст. Ин мақол чунин аст: “Кӯҳи Лаъл, пои лаъл, Сумчин дили лаъл, Ямчун сари лаъл”.² Ҳамин тавр гуфтан мумкин аст, ки граф Бобринской хеле муҳтасар дар бораи қалъаҳои Вахон, Шуғнон ва Рӯшон маълумот медиҳад, аммо ин ахбороти вай барои таҳқиқотҳои минбаъда роҳ қушоданд.

А.А. Бобринской ҳангоми сафари худ ба Помир ҳаробаҳои иморатҳои қадимро дар Вахон, Ишкошим, Рӯшон, Горон ва Шуғнон таҳқиқ намудааст. Дар натиҷаи пажӯҳиш муҳаққиқ ёдгориҳои қадими Помирро ба ду гурӯҳ ҷудо менамояд: якум, ҳаробаҳои тӯпхонаҳои муҳофизатӣ ва дуюм ҳаробаҳои қалъаҳои ҳокимони минтақа. Ба гурӯҳи дуюм ӯ, инчунин қалъаҳоеро, ки аз онҳо мардум ҳамчун паногоҳ ҳангоми ҳӯҷум ва дигар хатарҳои аз ҷониби аҷнабиён содир шуда, истифода мебурданд, илова менамояд.³ Аз ҷумла муҳаққиқ менависад, ки дар поёноби дарёи Помир дар мавзеи Зеризамиинии сарҳади Вахон тӯпхонаи чоркунҷашакл ҷойгир аст, ки он аз ҷониби ҳоким Фатҳалишо аз санг сохта шуда, мувофиқи маълумоти сокинон ҳамчун дидбонгоҳи аввалин барои назорат намудан аз болои ҳаракати қирғизҳо ва ҳимоя кардан аз тоҳтутози онҳо хизмат мекардааст. Поёнтар аз он дар соҳили чапи дарёи Помир қалъаи Рисвинг ҷойгир аст, ки аз ҷониби тоҷири сарватманд сохта шудааст. Қалъаи Врангро бошад, падари Фатҳалишо Ҷонхон сад сол пеш сохтааст. Сокинони маҳаллӣ борҳо дар он аз тоҳтутози шуғнониҳо паноҳ бурдаанд.⁴

¹Ин маълумотро аз нақлҳои сокини дехаи Шитхарв Боймамадов Чумабек Чумабекович (тав.12.02.1956) дар санаи 22.01.2020 сабт намудем.

²Андреев М.С. Половцев А.А. Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии. Ишқашим и Вахан, // Сборник музея антропологии и этнографии. – СПб., 1911, т.1, выпуск 9. – С. 98

³Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишқашимцы). – Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С. 117.

⁴Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишқашимцы). – Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С. 117.

Муаллиф ғайр аз ин дар бораи харобаи як қалъа дар деҳаи Иссор, дижи дигар дар деҳаи Птуп ва қалъаи дигар дар Намадгут ва сохтори онҳо низ маълумот оварда, иброз медорад, ки онҳо ба сияҳпӯшон тааллуқ доштаанд. Вай аз ҷумла чунин менависад: “Дар деҳаи Птуп, дар назди теппай Ҷирафи Ямчин, боқимондаи қалъаи сиёҳпӯшон дида мешавад, ки подшоҳи онҳо Замури Оташпараст буд”.¹

Ин қалъаҳо дар соҳили дарёи Панҷ ҷойгир мебошанд. Қалъаҳои мазкур аз ҷиҳати мавқеи ҷойгиршавӣ дар ҷойҳои муҳим сохта шуда, асосан ҳусусияти муҳофизатӣ доштаанд. Аз ҷиҳати масоҳат қалъаи Қаҳқаҳа қалонтар буда, тибқи аҳбори А.А. Бобринской, ки аз сокинони буми ҷамъоварӣ намудааст, таърихи соҳтмони он ба давраи то исломӣ тааллуқ дорад.²

Оид ба қалъаҳои Рӯшон маълумот дода, муҳаққиқ менависад, ки дар маркази Рӯшон, деҳаи Вамар қалъаи шакли ҷоркунҷа дошта бо номи Қалъаи Вамар ҳоло ҳам побарҷо буда, дорои ҷорӯро тӯ phona буда, айни замон ҳамчун қароргоҳ ва ҷои зисти беки Рӯшону Шуғонон хизмат мекунад. Қалъа аз санг сохта шудааст. А. Бобринской оид ба ёдгориҳои таърихии Рӯшон танҳо дар бораи қалъаи Вамар маълумот медиҳад ва роҷеъ ба қалъаи деҳаи Шидз, инчунин он қалъаҳо, ки дар водии Бартанг ҷойгир мебошанд, аз ҷумлаи қалъаи Савноб, қалъаи Нисур дар асари ӯ маълумот оварда нашудааст.³ Ҳолати хуби Қалъаи Вамарро И. И. Зарубин низ қайд менамояд.⁴ Тибқи маълумоти капитан Ванновский дар қалъаи мазкур 300 нафар одам ҷой мегирифтанд.⁵

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). – Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С. 118.

²Ҳамон ҷо. – С. 118.

³Ҳамон ҷо. – С. 119.

⁴Зарубин И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга. – Петроград, 1917. – С.116.

⁵Ванновский. Извлечение из отчёта Генерального Штаба капитана Ванновского о рекогносцировке в Рушане и Дарвазе 1893 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – Выпуск LVL. – СПб., 1894. – С. 120.

Оид ба таърихи Қалъаи Вамар муфассалтар дар китоби рӯзноманигор ва муаррих Мамадалӣ Бахтиёров маълумот дода шудааст. Ӯ менависад, ки қалъаи Вамар ёдгории таърихист, ки оид ба соҳтмони он ақидаҳои мухталиф мавҷуд аст. Тибқи иттилои бархе аз пирони Рӯшон Қалъаи Вамар дар қарни XI соҳта шудааст ва ривояте ҳаст, ки соҳтмони қалъаро ба шоҳи Рӯшон ду тан орифи мазҳабӣ Шоҳтолиби Сармаст ва Саидҷалоли Бухорӣ ҳангоми сафари хеш ва дар Рӯшон сукунат доштанашон, тавсия додаанд. Тибқи иттилои баъзе маъхазҳо таҳмин меравад, ки қалъа дар асрҳои XI-XII милодӣ соҳта шудааст. Аммо дар асл соли соҳтмони Қалъаи Вамар номаълум ва дар ягон сарчашмае ба таври возех ба қалам дода нашудааст.

Маъхази дигари таърихӣ ин «Таърихи ҳокимони Қалъаи Вамар» мебошад, ки онро ду тан аз сокинони маркази ноҳияи Рӯшон Бовар Суфиев ва Қиматшо Исматов соли 1946 дар асоси нақли собиқ хизматгари ҳокимони қалъаи Вамар Лахман Ҳусейнзодаи Чатрорӣ навиштаанд.¹ Тибқи ахбори манбаи мазкур соли 1843 Сулаймонхон валади Абдураҳимхон баъди амакаш Абдулазизхон ҳокими Рӯшон таъйин мешавад. Ӯ барои ҳимоя аз душманони беруна ба соҳтмони қалъаи Вамар, ки пештар он соли 1684 соҳта шуда буд ва акнун ба талабот ҷавобгӯ набуд, амр медиҳад, ки қалъа аз нав соҳта шавад. Сулаймонхон барои соҳтмони қалъа ҳамаи мардони аз 16 сола болои Рӯшонро иҷборан сафарбар мекунад. Кор бе музд ва сарфиёти ғизо низ аз ҳисоби мардум буд. Соҳтмони қалъа се сол давом кард. Майдони умумии ишғолкардаи қалъа якуним гектар буд. Қалъа се дарвоза ва шаш тӯ phона дошт. Дар зери чанор ғори ҷоҳи обдузде канда буданд, ки ба воситаи он аз лаби дарёи Панҷ пинҳонӣ об мекашонданд. Баландии деворҳои қалъа дар поён 7 метр ва дар боло 3 метр буд. Санги соҳтмонро мардум аз мавзеи Чавнроб ба шакли қатор, даст ба даст кашонда меоварданд.²

Қалъаи Вамар маркази маъмуриву сиёсӣ дар тӯли қарнҳо ба ҳисоб мерафт ва факат дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ макони ҳокимият будани

¹Бахтиёров М. Таърихи Рушон:. Илм. – Душанбе, 2013. – 416 с.

²Лахман Ҳусейнзода. Ҳокимони аҷнабии қалъаи Вамар ё ҳикояти /Лахман Ҳусейнзода // Пайғоми Рӯшон. – № 8 – 14. – Рӯшон, 2001.

худро гум кард. Дар қалъа сарҳадбонон чой гирифтанд ва муддати 70 соли Шуравӣ сарбозон қалъаро ба вайроне табдил доданд. Бо шарофати Истиқлолияти давлатӣ қалъаи Вамар ба рӯйхати ёдгориҳои таърихии Тоҷикистон дохил карда шуд.¹

Қалъаи Савноб низ яке аз ёдгориҳои таърихии Рӯшон ба ҳисоб рафта, тӯли қарнҳо мардуми деҳаро аз тоҳтутози аҷнабиёну душманон начот медод. Ин қалъа дар боли кӯҳи сар ба нишеби сӯйи дарёи Бартанг соҳта шудааст ва мардуми Савноб то инқилоб дар ҳамин қалъа зиндагӣ мекарданд. Қалъа аз хонаҳои алоҳида, тоқҳои посбонӣ, дидбонгоҳҳо дар чаҳор тарафи девори қалъа иборат будааст. Қалъаи Савноб дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ аз тарафи худи мардуми деҳаи Савноб вайрон шуд ва ҷӯбу тахтай қалъаро дар соҳтмони хонаҳои истиқоматӣ истифода карданд. Алҳол аз қалъа деворҳои валангор бοқӣ мондаанд.

Қалъаи Нисур дар деҳаи Нисури водии Бартанг мавҷуд буд ва тайи асрҳо мардуми ин диёрро аз ҳамлаи аҷнабиён ва тоҳтутози душманон паногоҳӣ ба ҳисоб мерафт. Ин қалъа масоҳати қариб 1 гектарро дар бар гирифта буд ва сари теппаи хушҳаво, рӯ ҷониби дарёи Мурғоб соҳта шуда буд.

Дар асари А.А. Бобринской роҷеъ ба баъзе ёдгориҳои таърихии водии Шоҳдара ҳам маълумот гирд оварда шудааст. Муаллиф дар ибтидо оид ба вайронҳои як қалъа миёни деҳаҳои Миденшарв ва Бароҷ ҳабар дода, менависад, ки он аз ҷониби сокинон барои пинҳон ёфтани аз тоҳтутози шуғнониҳо соҳта шудааст, аммо дар бисёр маврид қалъаи мазкур низ ба онҳо фоида намекард, зоро ҳамлаву тоҳтутозҳо асосан шабона сурат мегирифтанд, ки ин вақт мардум фурсат намеёфтанд, дар қалъаи мазкур паноҳ ёбанд.²

А.А. Бобринской ғайр аз ин оид ба қалъаи Роштқалъа маълумот дода, қайд менамояд, ки он қароргоҳи ҳокимони Шоҳдара будааст. Аз гуфтаҳои олим муайян мегардад, ки қалъаи мазкур мавриди истифодабарӣ қарор

¹Бахтиёров М. Таърихи Рушон:. Илм. - Душанбе, 2013. – 416 с.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишකашимцы). Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С. 119.

доштааст. Минчумла муҳаққиқ қайд менамояд, ки дар қалъа ду хонаи истиқоматӣ мавҷуд мебошад, ки дар яке аз онҳо писари ҳокими охирони Шоҳдара зиндагӣ мекунад, дуюмаш бошад, ҳамчун меҳмонхона мавриди истифода қарор дода мешавад. Қалъаи мазкур низ ба мисли дигар қалъаҳои Кӯҳистони Бадаҳшон аз санг сохта шудааст. А.А. Бобринской аз забони сокинони бүмӣ нақлу ривоёти муҳтасарро низ оид ба қалъаи мазкур дар китобаш ҷой додааст. Дар бораи ҳаробаҳои қалъаи Синdev маълумот дода, муаллиф аз забони сокинон меорад, ки он ба замони сиёҳпӯшон тааллук дорад. Ҷолиби диққат маълумоти А.А. Бобринской дар бораи он мебошад, ки агар кӯҳистониён оид ба ягон ёдгорӣ маълумотро пешкаш карда натавонанд, онро ба замони сиёҳпӯшон мансуб медонанд.¹

Дар водии Ғунд дар соҳили чапи дарё болотар аз деҳаи Сучон дар баландии кӯҳ қалъаи нимвайрони Истамбул ҷойгир мебошад, ки соҳиби охирони он ҳокими Сучон Ҳайдарбек будааст, ки ҳангоми забти Сучон аз ҷониби шоҳи Шуғнон Шоҳ-Ванҷӣ кушта шудааст.

Болотар аз ин қад - қади дарёи Ғунд поёntар аз деҳаи Вуич ҳаробаҳои як тӯ phона ва дар наздикии деҳаи Чарсем бошад, ҳаробаҳои қалъаи соҳтмонаш ба итномнарасида ҷойгир мебошанд. Ба соҳтмони қалъаи мазкур шоҳи Шуғнон Муҳаббатхон оғоз бахшида будааст ва пеш аз ба итном расидани соҳтмони қалъаи мазкур аз ҷониби бародари худ Юсуфалихон бо дasti Абдулкарим ном шаҳс заҳр дода кушта шудааст. Ғайр аз ёдгориҳои мазкур дар Ванқалъа ва Сардем низ ҳаробаҳои қалъаҳо мавҷуд мебошанд.²

Пештар аз А.А. Бобринской муҳаққиқи дигари тоинқилобии рус А.Г. Серебренников дар бораи бархе аз ёдгориҳои таърихии Шуғнон маълумот дода, маҳсусан оид ба мазору оstonҳои Шоабдол, Ҳазрати Имом маълумот

¹Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С. 119 – 120.

²Ҳамон ҷо. – С.120.

дода, зикр менамояд, ки зиёрати онҳо на танҳо дар байни тоҷикон, балки байни қирғизҳои Помир низ сурат мегирад.¹

Дар баробари қалъаҳо, тӯ phонаҳо муҳаққики рус А.А. Бобринской оид ба форҳои минтақа низ маълумот медиҳад. Ба нақли аз сокинони минтақа форҳо барои онҳо борҳо ба сифати ҷои паногоҳ хизмат кардаанд.² Экспедитсияҳои А.А. Бобринской бо таҳқиқи қалъаҳои Вахон ба охир мерасанд ва дар рафти онҳо аз тарафи олим таҳлилҳои зиёде оид ба этнографияи ин минтақа оварда шудаанд. Вай андозаю масоҳати қалъаҳоро ҷамъоварӣ карда, фикрҳои худро оид ба пайдоиши ин қалъаҳо баён кард, ки онҳо то ба имрӯз дорои арзиши илмӣ мебошанд.

Масъалаи дигаре, ки онро граф дар баробари таҳқиқи қалъаҳо таҳлил намуд, ин асли насаби мардуми маҳаллӣ буд. Чунон ки вай аз суханони пир Саид Юсуфалишоҳ менависад, авлодони ин пир аз шаҳри Сабзавори Эрон омадаанд. Мардуми Шоҳдара қисман аз Тус ва Мунҷон омадаанд. Ҳатто авлодоне буданд, ки аз Сурия ба ин тараф омада буданд. Кӯчиданӣ ҳамаи ҳамин ҳалқҳо ба давраи дини ислом баробар меояд. Пас ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки он мардумоне, ки ин қалъаҳоро то давраи исломӣ соҳтанд, ин мулкҳоро тарқ накарданд, балки фирориёни зиёдро аз ҳар ҷо дар ватани худ ҷой доданд ва ҳамин забонҳо забонҳои қадимаи мардуми буими Помир мебошад, ки шоҳаи суғдӣ ва бохтарӣ дорад. Қисме аз муҳочирон, ки ба Помир омадаанд, сокинони водиҳо буданд, ки аз таъқиби арабҳо ба ин диёр кӯчида омаданд ва забони мардуми маҳаллиро қабул карданд.

Ҳамин тарик, маълумоти А.А. Бобринской дар бораи ёдгориҳои таърихии бархе аз минтақаҳои Қӯҳистони Бадаҳшон аҳамияти илмӣ дошта, дар раванди таҳқиқи таърихи кишвар маъҳази арзишманд ба ҳисоб меравад. Ӯ оид ба қалъаҳои Помир маълумот дода, суратҳои бархе аз қалъаҳои Бадаҳшонро ҷой додааст, ки арзиши илмии онро боз ҳам баланд мебардорад.

¹Серебренников А. Г. Очерк Памира. – СПб, 1900. – С. 82-83.

²Бобринской А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). Очерки быта по путевым заметкам графа А.А. Бобринского. – М., 1908. – С.121.

Боби охирони диссертатсияро ҷамъбаст намуда, ба ҳулосае метавономад, ки хизматҳои А.А. Бобринской дар омӯзиши этнографияи мардуми Қӯҳистони Бадахшон, тавсифи антропологӣ ва этникии сокинони минтақа хеле қалон аст. А.А. Бобринской тавонист дар доираи як таҳқиқот эътиқодҳои динӣ ва маросимҳои анъанавии парастиш, тақвимҳо ва идҳои мардуми ин минтақаро инъикос намояд. Ҷамъоварӣ кардани ҳамаи ин маълумотҳо дар доираи як китоб барои илми этнография хизмати бузурги А.А. Бобринскойро дар омӯзиши этнография нишон медиҳад.

ХУЛОСА

Дар диссертатсия фаъолияти илмии яке аз олимони рус А.А. Бобринской ва саҳми ў дар омӯзиши таърих ва этнографияи мардуми Кӯҳистони Бадахшон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар баробари ҳамин фикру андешаҳои А.А. Бобринской бо назари дигар олимон ва сайёҳон, ки дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба Кӯҳистони Бадахшон сафар карданд, муқоиса ва натиҷагирий шудааст. Маълумотҳои А.А. Бобринской хулосаҳои олимони дигарро пурратар мегардонад.

Таҳқиқоти Алексей Алексеевич Бобринской ва ҳамсафарони вай, ки се маротиба ба минтақаҳои қӯҳистон сафар намуданд, на танҳо барои омӯзиши этнография, бостоншиносӣ ва антропологияи ҳалқи тоҷик асос гузоштанд, инчунин ба таҳқиқи таърихӣ ҳалқи тоҷик мусоидат намуданд. Маълумотҳои А.А. Бобринской имкон фароҳам оварданد, то ки ҳаёти мардуми қӯҳистон диққати олимони соҳаҳои гуногуни илмро ба худ ҷалб созад. Муҳаббати бепоёни А.А. Бобринской нисбат ба илм, таҳқиқотҳои таърихӣ ва этнографӣ сабаб шуд, ки ўаз ҳисоби маблағи шаҳсии худ экспедитсияҳои илмиро ташкил намояд. Дар он давра теъоди каме аз сарватмандон чунин ҳимматро доро буданд. Ўзиндагии пур аз неъматҳои фаровон ва шаҳрҳои калони Россияро тарқ намуда, дар давоми ҷандин сол дар дараҳои душворгузари қӯҳистон ҷони худро дар хатар гузошта, баҳри илм, муаррифии мардуми ин минтақа рисолати бузурги таърихиранҷом дод. Сафарҳои вай на танҳо ба хотири омӯзиши тарзи зиндагӣ ва урғу одати ин мардум амалӣ гардид, балки дар ин замон, ки миёни Русияи подшоҳӣ ва Англия барои пайдо кардани нуғузи бештар дар минтақа рақобат мерафт, ҳадафи низомӣ низ дошт. Имрӯз он ҳама маълумотҳое, ки А.А. Бобринской ҷамъоварӣ намудааст арзиши илмии худро аз даст надодааст. Дар замоне ки дар минтақаи Осиёи Миёна оид ба дастгоҳи аккосӣ ягон тасаввуроте набуд, А.А. Бобринской ба тамоми душвориҳо нигоҳ накарда, дастгоҳи аккосиро бо худ ба минтақаи қӯҳистон овард ва аксҳои гирифтаи ин олим ҳамчун далели асосноки илмӣ имрӯз низ мавриди истифодаи олимон қарор мегиранд. Аҳамияти бештари экспедитсияҳои А.А. Бобринской дар он зоҳир

гардид, ки дар давоми сафарҳои худ вай ва ҳамроҳонаш ҳаритаи дараҳои водии Зарафшон ва роҳҳои кӯҳии гузаштан аз ин қаторкӯҳҳо ба тарафи қаторкӯҳҳои Дарвозу Қаротегинро тартиб доданд. А.А. Бобринской роҳи Дарвоз, Рӯшон ва Шугнонро ҳамчун роҳи наздиктарини расидан ба минтақаи Помир муаррифӣ намуд.

Дар рафти сафарҳои илмӣ маълумотҳо ва маводҳои экспедитсияҳои А.А. Бобринской бо тартиби муайян ҷамъоварӣ гардида, барои пажӯҳишҳои минбаъдаи саҳроӣ намунаи ибрат мебошанд. Аз ин ҷиҳат дар рисола арзиши таҳқиқотҳои А.А. Бобринской ва аҳамияти этнографияи онҳо муайян гардида, ба омӯзиши минбаъдаи этнографии маҳалҳои гуногуни Тоҷикистон мусоидат намуданд. Тартиби замонии сафарҳои А.А. Бобринской имкон доданд, ки маълумотҳои вай бо маълумотҳои дигар муҳаққикон мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор гиранд. Дар маҷмуъ экспедитсияҳои А.А. Бобринской барои омӯзиши, этнография, баҳусус этнографияи Кӯҳистони Тоҷикистон, ҷуғрофия ва антропологияи ин мардум аз арзиши илмӣ бархӯрдоранд. Дар диссертатсия инчунин баъзе маълумотҳои нодир аз ҳаёти шахсии А.А. Бобринскойро, ки ба фаъолияти илмии вай, аз ҷумла ба пажӯҳишҳои этнографӣ тааллук доранд, инъикос гардианд. Дар рафти таҳқиқот бархе аз сарчашмаҳое истифода шуданд, ки маълумотҳои онҳо то қунун дар сатҳи кори илмӣ шарҳ наёфтаанд. Дар баробари таҳлилҳо, ки бевосита ба фаъолияти А.А. Бобринской марбутанд, инчунин таҳқиқотҳои этнографие мавриди омӯзиш қарор гирифтанд, ки бавосита ба фаъолияти граф А.А. Бобринской иртибот доштанд.

Дар асоси сарчашмаҳо ва китобҳои истифодашуда таҳлилҳои зарурӣ дастрас гардид ва имкон фароҳам омад, ки масъалаҳои зерин ҳалу фасл шаванд:

- қадом сабабҳо ва омилҳои асосӣ А.А. Бобринскойро ба таҳқиқи минтақаҳои кӯҳистони Осиёи Миёна, аз он ҷумла Зарафшон ва Бадаҳшон водор намуданд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки экспедитсияи А.А. Бобринской барои он ин минтақаҳоро ҳамчун объекти таҳқиқот интихоб намуд, ки омӯзиши этнографии онҳо дар ин давра ҳанӯз оғоз нашуда буд ва ин барои илм ҳамчун минтақаи ношинохта дониста мешуд. Сабаби дувуми

интихоби минтақаҳои кӯҳистон ба сифати объекти таҳқиқот дар он зохир мегардид, ки дар ин минтақаҳо масоили ҷолибе дар тамоми самтҳои ҳаёти мардум барои этнографҳо мушоҳида мешуданд ва таҳлили пурраи онҳо дар доираи як экспедитсия ҳалли худро ёфта натавонист. Аз ин рӯ А.А. Бобринской, А.А.Семёнов ва Н.В. Богоявленский танҳо баъди се экспедитсия тавонистанд маводи илмии худро ҷамъоварӣ намуда, онро бо як тартиби муайян дар шакли китобҳо натиҷагирий намоянд. Китобҳо ва аксҳое, ки аъзои экспедитсия дар давоми солҳои 1900-1910 нашр карданд, тасаввуроти навро барои олимони соҳаи этнография дар бораи минтақаҳои кӯҳистон ба бор овард ва дар асоси маълумоти А.А. Бобринской дар солҳои минбаъда экспедитсияҳои нав ба Бадахшон ва Зарафшон фиристонида шуданд. Даствардҳои асосии экспедитсияҳои А.А. Бобринской, ки дар диссертатсия таҳлил гардиранд, аз нуқтаҳои зерин иборат мебошанд:

- дар натиҷаи таҳқиқоти А.А. Бобринской маълумоти муайяни этнографӣ дар бораи сокинони Кӯҳистони Бадахшон дар давраи солҳои 1895-1901 таҳия гардид;

- маълумоти умумӣ дар бораи самти роҳҳо, ағбаҳо, иқлими минтақа ва мавқеи стратегии Помир дар муносибат бо кишварҳои наздисарҳадӣ мураттаб гардид;

- маводи аввалия дар бораи маскуншавии минтақаҳои кӯҳистон таҳия шуда, далелҳои илмӣ дар хусуси ин масъала аз тарафи А.А. Бобринской пешниҳод шуданд;

- тавсифи муайян дар бораи урғу одат, забон, анъанаҳо ва дигар хусусиятҳои маданияти сокинони минтақаҳои кӯҳистон баён гардиранд;

- аз тарафи аъзои экспедитсия маълумоти пурра дар бораи зироаткорӣ, тичорат, савдо ва истехсоли косибӣ ва муқоисаи он дар минтақаҳои гуногуни Кӯҳистони Бадахшон ва Зарафшон баррасӣ шуд;

- аз тарафи аъзои экспедитсия бори нахуст маълумоти муайян дар бораи мазҳаби исмоилӣ ҷамъоварӣ гардида, арзиши илмии ин мавод дар он аст, ки он бевосита аз суханони пирони исмоилӣ таҳия гардидааст;

- А.А. Бобринской инчунин дар давраи се экспедитсия аксҳои сершумори объектҳои гуногунро гирифт, ки имрӯз дар асоси онҳо мо таҳлилҳои муқоисавиро гузаронида, хифз ва ё вайроншавии онҳоро бо таъсири шароит аниқ менамоем. Ин аксҳо арзиши илмии худро то ба имрӯз аз даст надодаанд.

Дар доираи диссертатсияи мазкур фаъолияти илмии А.А. Бобринскойро таҳлил намуда, онро бо маълумоти олимони дигар, ки дар асрҳои XIX – XX ба омӯзиши ин минтақа машғул будаанд, муқоиса намудем. Таҳлилҳои муқоисавӣ дар самтҳои зерин анҷом дода шуданд:

-таҳлили муқоисавии маълумоти граф А.А. Бобринской бо таҳкиқоти олимони Ғарб Т. Гордон, О.Олуфсен, Ҷон Вуд, А. Бёргес ва дигарон, ки дар омӯзиши Помир саҳм гузаштаанд;

-таҳлили муқоисавии ахбори А.А. Бобринской бо ахбори низомиёни рус, ба монанди Б.Л. Громбчевский, Г.А. Арандаренко, А.Г. Серебренников, Е.А. Снесарёв, Б.Л. Тагеев, Д.В. Путята, К.Э. Кивекес ва дигарон анҷом гирифт;

-маълумоти А.А. Бобринской инчунин бо маълумоти олимони рус, ба монанди, В.В. Бартолд, М.С. Андреев, И.И. Зарубин, Н.А. Кисляков, А.К. Писарчик, Стеблин - Каменский ва дигарон анҷом дода шуд;

-таҳлили муқоисавии маълумоти А.А. Бобринской бо маълумоту ахбори пажӯҳишгарони тоҷик Б. Исқандаров, Б.Ғ. Ғафуров, М.Н. Ақрамов, М.Назаршоев, Н. Муҳиддинов, Ҳ.П. Пирумшоев, А. Валиев, Л.Н. Додхудоева, А. Шоҳуморов, Д. Ҳудоназаров ва дигарон ба анҷом расид.

Дар диссертатсия нуқтаи назари ин пажӯҳишгарон ва дигар муҳаққикони давраҳои гуногун, маводҳои публисистӣ ва далелҳои рӯзномаҳои давраҳои муҳталиф мавриди таҳлил қарор гирифта, бо истифода аз далелҳои гуногун доир ба таъриҳу этнографияи мардуми Помири Ғарбӣ ахбору маълумоти нав ба даст оварда шуд.

Аз таҳкиқоти мазкур ба тариқи зайл метавон натиҷагирий кард:

1. Диссертатсия таҳлили илмии фаъолияти А.А. Бобринскойро дар самти омӯзиши таъриҳҳо ва этнографияи мардуми кӯҳистони Тоҷикистон бори нахуст дар бар гирифтааст;

2. Экспедитсияҳои А.А. Бобринской дар самти бунёди омӯзиши таърих ва этнографияи мардуми Кӯҳистони Бадахшон яке аз аввалинҳо маҳсуб гардида, арзиши илмии худро то ба имрӯз аз даст надодаанд;
3. Тахлилҳои муқоисавӣ ҳамчун методологияи нави таҳқиқотӣ имкон доданд, ки дар асоси далелҳо ба маълумоти А.А. Бобринской аз назари илмӣ баҳогузорӣ шавад;
4. Маълумоти кашидадӯзихои А.А. Бобринской ягонагии фарҳанги этнографии мардуми кӯҳистон ва вобастагии тарзи ҳаёти онҳо бо шароит, иклим ва баландкӯҳии минтақаҳои гуногуни Тоҷикистонро нишон медиҳад;
5. Сарҳадҳои этнографии мардуми кӯҳистон дар минтақаи Помир ва алоқамандии он бо сокинони минтақаҳои Ваҳони Покистон, Бадахшони Афғонистон, Сариқӯли Хитой ва дигар минтақаҳои хориҷ аз кишварро маълумотҳои А.А. Бобринской пурра мегардонанд.

Дар баробари арзиши этнографӣ, таҳқиқотҳои А.А. Бобринской дар самти ҳифзи муҳити экологӣ ва набототу ҳайвоноти ин минтақа низ арзиши хоса доранд. Аз ҷумла А.А. Бобринской дар бораи ҳавфи нестшавии ҷангалҳо дар Ваҳон аз бодҳои хокӣ ёдовар мешавад. Ин бодҳо реги лаби дарёро ба заминҳои ҳосилхез пошида, ба мардуми маҳаллӣ ва экологияи минтақа зарар мерасонанд. Инчунин А.А. Бобринской дар ҳусуси шикори бузҳои кӯҳӣ навишта, аз ҳукumatдорон талаб мекунад, ки шикори онҳо кам карда шавад, зоро ин ҳайвонҳо танҳо дар ҳамин минтақа боқӣ мондаанд ва онҳоро бояд ҳифз намуд. Ҳушдори А.А. Бобринской, ки зиёда аз 100 сол пеш баён шудаанд, имрӯз ҳам моҳияти худро аз даст надодаанд. А.А. Бобринской доир ба масъалаҳои стратегӣ ва геополитикӣ низ ибрози назар намудааст. Вай сиёсати ҳукумати подшоҳии русро дар муносибат бо Помир мавриди танқид қарор додааст. Аз ҷумла вай аз даст додани роҳҳои асосии Ваҳон, ки тавассути онҳо роҳ ба Ҳинд күшода мешуд, яке аз бохтҳои шартномаи Англия ва Россия меҳисобид. Тавассути ин роҳ Россия метавонист мустақиман бо Ҳинд муносибатҳои тичоратӣ ба роҳ монад. Аммо ба дasti афғонҳо гузаштани ин минтақа барои англисҳо таъмини беҳатариро кафолат дод ва русҳоро аз

тамоми роҳҳо ба тарафи Ҳинд маҳрум соҳт. Ёдоварӣ намудан ба маврид аст, ки А.А. Бобринской ин мардумро ҳамчун муҳофизи фарҳанг ва тамаддуни гузашта муаррифӣ кардааст. Вай даъват мекард, ки барои начот додани фарҳанги мардуми қӯҳистон бояд қӯшишҳо ба ҳарҷ дода, то ки ба воситай онҳо фарҳангҳои қадимро барқарор намоем. Аз ин рӯ, вай ба забони мардум, ба мазҳаби онҳо ва ба асли насабашон бештар дикқат додааст. Қӯшишҳои А.А. Бобринской дар самти ба як хулосаи мантиқӣ овардани баромади нажодии мардуми Бадаҳшон то ба охир ҳалли худро наёфт, зоро сокинони ин минтақа доир ба омадани аҷдоди худ ба қӯҳистон маълумоти кам ё тамоман надоштанд. Аммо ҳаминро бояд қайд кард, ки мардуми ин минтақа ба қабул кардани фарҳанги бегона ё дини бегона моил набудаанд ва маҳз аз ҳамин сабаб ба фикри А.А. Бобринской, ин минтақаи дур аз марказҳои қалонро барои зиндагӣ интихоб намуданд. Онҳо аз ҳамсояҳои худ – сокинони Афғонистон ва хитоиҳо чизеро қабул накарданд ва баръакс ҳатто ҳангоми зиндагӣ дар дигар кишварҳо ба мисли Қошғар ва Ёрканд аз фарҳанг ва дину оини худ даст намекашиданд. А.А. Бобринской ба хислати мардумони Қӯҳистони Бадаҳшон баҳои баланд медиҳад ва дар ин минтақа дуздӣ, фиребгарӣ, ҷангу муноқиша ва қаллобиро намебинад. Вай инчунин ин мардумро хоксор, бовафо, таҳаммулпазир ва пуртоқат мешуморад. Тафовути антропологии ин мардумро аз сокинони водиҳо низ вай дар мадди аввал мегузорад. Соҳти ҷисмонӣ ва ҷолоқии онҳо, ба фикри А.А. Бобринской, натиҷаи муборизаи ин мардум бо табиити қӯҳистон буда, ба онҳо барои зинда мондан дар ҷунин душвориҳо қӯмак мерасонад.

Аз ин лиҳоз тамоми пахлуҳои мавзӯи диссертатсияро таҳлил намуда, ба ҷунин хулосаҳо омадем:

- мавзуи мазкур барои таҳқиқотҳои таърихию антропологӣ ва этнографӣ аҳамияти қалон дорад, зоро дар он ҳаёт ва фаъолияти шаҳсияти бузург ва этнографи маъруф А.А. Бобринской инъикос гардидааст, ки як давраи муайяни таъриҳ ва этнографияи мардуми қӯҳистонро омӯхта буд;

- таҳқиқотҳои граф А.А. Бобринской ҳамчун ҷузъи чудонопазири таъриху этнографияи умумихалқӣ маълумотҳои ин соҳаро аз ҷиҳати маводи илмӣ бой мегардонад;
- китобҳо ва хулосаҳои илмии А.А. Бобринской аҳамияти методологӣ доранд, зоро тавассути онҳо роҳ барои таҳқиқотҳои нав қушода гардид. Дар таҳқиқотҳои худ граф А.А. Бобринской бори аввал масъалаи муқоисаи расмҳои кашидадӯзии мардуми кӯҳистонро бо мардумони шимолии Россия ба миён гузошт, ки ин ба омӯзиши минбаъдаи муқоисавӣ мусоидат мекунад;
- А.А. Бобринской ва ҳамсафарони ў тавассути таҳқиқоти худ дар илми таъриху этнография равияни шиносоӣ бо таъриҳ, бокимондаи урғу одатҳои мардумони кӯҳистонро ҳамчун равияни мустақили таҳқиқот ба роҳ монданд ва тафовути куллии этнографияи тоҷикони кӯҳистонро аз тоҷикони водинишин ба миён гузоштанд;
- ҳанӯз дар давраи зиндагии худ А.А. Бобринской нуқтаи назари шабоҳати тоҷикони кӯҳистонро, ки дар минтақаҳои гуногун сокин буданд, пешниҳод мекунад ва ин ғоя баъдан аз тарафи дигар олимон дастгирӣ ёфт. Аз ҷумла, граф А.А. Бобринской як умумияти ин тоҷиконро дар эмин нигоҳ доштани фарҳанги худ аз равандҳои туркишавӣ маънидод мекунад, ки он тамоми водиҳои минтақаи Осиёи Миёнаро фаро гирифта буд;
- А.А. Бобринской яке аввалин мутахассис ва метсенати соҳаи этнографияи мардумони кӯҳистон ба шумор меравад, ки барои таҳқиқотҳои илмӣ маблағҳои ҳусусии худро сарф намудааст;
- дар баробари дигар олимон, таҳқиқоти А.А. Бобринской барои тартиб додани топографияи Бадаҳшон ва ҳатсайри пиёдагарди Зарафшон – Каротегин – Дарваз асос гузоштанд;
- хулосаҳои граф А.А. Бобринской оид ба этнографияи мардуми кӯҳистон бояд дар таҳқиқотҳои минбаъда низ мавриди муқоисаҳои таҳлилӣ қарор гиранд, зоро ин ба аниқ будани далелҳои А.А. Бобринской мусоидат мекунад;

- асарҳои олимони соҳаи этнография, аз ҷумла А.А.Бобринской оид ба урфу одат ва анъанаҳои мардуми кӯҳистони Бадаҳшон ба забони тоҷикӣ бояд тарҷума гардида, дастраси олимон ва оммаи васе хонандгон гарданد;
- илова бар ин маълумотҳои таъриҳ ва этнографии диссертатсия ҳамчун сарчашмаи илмии таҳқиқотҳои минбаъда хизмат карда, факту рақамҳои дар он оварда, барои таҳқиқи минбаъдаи Тоҷикистон ҳамчун роҳнамо хизмат мекунанд;
- хизматҳои А.А. Бобринской барои илми этнографияи тоҷик шоёни таҳсин аст ва ин моро водор мекунад, ки номи ин шахси бузургро дар ҷумхурӣ абадӣ пос дорем. Аз ин рӯ, китобҳо ва таҳқиқотҳои вай ниёз ба ҷамъоварӣ дошта, библиографияи ўтартиб дода шавад.

I. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Натиҷаи муҳими диссертасия дар он аст, ки фаъолияти илмӣ, дастовардҳои экспедитсияҳо ва асарҳои А.А. Бобринской дар асоси факту далелҳо пурра ва дақиқ таҳлил гардида, дар сурати ҳамин таҳқиқот шакли кори муқаммали мушаҳҳасро пайдо кард, ки хулосаҳои диссертасия барои илми таъриҳ ва этнография қимати амалӣ доранд.

Маводҳои омӯхташудаи мавзуи «А.А. Бобринской – муҳаққики таъриҳ ва этнографияи Кӯҳистони Бадаҳшон»-ро ҷамъбаст намуда, барои пешрафти соҳаи таъриҳу этнография ва омӯзиши минбаъдаи он пешниҳодҳои зеринро манзур менамоем:

- осорхонаи ин олим дар яке аз минтақаҳои кӯҳистони Тоҷикистон кушода шавад, то ки маълумот оид ба фаъолияти вай дар шакли нигораҳо, дастнависҳо ва дигар маводҳо дастраси мардум бошад;
- ҳатсайри кӯҳии экспедитсияи граф А.А. Бобринской тартиб дода шуда, мавриди истифодаи сайёҳон пешниҳод карда шавад, ки он аз водии Зарафшон тавассути қаторкӯҳҳо ба минтақаи Қаротегину Дарвоз ва аз ин ҷо ба Ишкошиму Ваҳон тӯл мекашад;
- миёни донишгоҳҳо, марказҳои илмӣ, олимони Тоҷикистон ва олимону марказҳои илмии Россия омӯзиши минбаъдаи фаъолият ва мероси илмии А.А. Бобринской ба роҳ монда шавад

НОМГҮИ МАЪХАЗҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

I. МАЪЛУМОТҲОИ БОЙГОНӢ

1. Введения главного редактора А.В. Станишевского // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931). Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 3 – 50.
2. Документ № 2. – Статья гр. А.А. Бобринского «Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии (Географическое распространение и организация.) // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 87 – 108.
3. Документ № 3. – Из донесения Российского Политического агента в Бухаре Я.Я. Юлтша директору первого департамента Министерства иностранных дел Н.Г. Гартвину о необходимости наблюдения за исмаилитским эмиссарами, прибывающими из – за рубежа на Западный Памир. 6 декабря 1903 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 109 – 110.
4. Документ № 4. – Донисение Российского генерального консула в Бомбее В.О. Клема Н.Г. Гартвигу со свидениями о главе исмаилитов Ага – Хане III и его ближайших предков. 11 февраля 1904 г. Бамбей // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 111 – 120.
5. Документ № 5. – Донисение В.О. Клемма Н.Г. Гартвигу о беседе с Ага – Ханом в связи русского – японскоговойной. Февралия 1904 г. Бамбей. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов.

- Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 121 – 122.
6. Документ № 6. – Писмо Я.Я. Лютша Н.Г. Гартвигу по поводу сообщения английской газеты о прибытии Пешаваре корована с подарками Ага – Хану от Шугнанского бека. 18 июля 1904 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 123 – 125.
 7. Документ №7. – Из сообщения, полученного Я.Я. Лютша от доверенного лица, о предполагаемое прибытии афганского наследника в Бадахшан. 12 января 1905 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 126.
 8. Документ № 8. – Из отчета секретаря Российского политического агентства в Бухаре А.А. Черкасова о поездке припамирские бекства. 12 февраля 1905 г. – // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А.В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 127 – 147.
 9. Документ № 22. – Устав исмаилитской секты панджабаев («Закон паджабаев») 1923 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А.В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 176 – 178.
 10. Документ № 26. – Фирман Ага – Хана ишану Ходжа Бадалу о получения зякета. 16 октября – 14 ноября 1928 г. // Исмаилизм на Памире (1902 – 1931 гг.). Сборник документов. Составитель П. А. Агафонов. Ответственный редактор и автор введения А. В. Станшевский. М., 1984. ЛЛ. 188 – 189.
 11. Документ № 27. – Отчет о командировке в Памирские бекства Бухарского ханства за 1904 год. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 194 – 244.

12. Документ № 52. – Донесение ст. пов. Клемм. Бамбей 11 февраля 1904. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 324 – 325.
13. Документ № 54. – Перевод с таджикского. Закон Панджабаев. – Сборник документов по истории Памира (1883 – 1931 гг.) // ГА. ГБАО. – Ф. 25. – Оп. 3. – Ед. хр. 12. Л. 327.

П. РЎЙХАТИ АДАБИЁТ ВА МАЪХАЗҲОИ НАШРШУДА

14. Арандаренко Г.А. Бухара и Афганистан в начале 80-х годов XIX века. – М., 1974. – 144 с.
15. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане 1874-1889. – СПб., 1889. – 666 с.
16. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму - даръи). – Вып. I. – Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1953. – 247 с.
17. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Амударъи). – Выпуск II. – Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1958. – 522 с
18. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Амударъи) / Под ред. Э. Кочумкуловой – Вып. I-II. Переизд. Б.: ОсОО «Джем Кей Джি». – М., 2020. – 794 с.
19. Андреев М. С. Краткие сведения об этнографической экспедиции, предпринятой летом 1924 г. к горным таджикам Матчи, Карагина, Гиссарского края и Ягноба. // Изд. Турк, отд. РГО. – Ташкент, 1924. – 217 – 225 с.
20. Андреев М. С. Краткий отчет по экспедиции в Таджикистан в 1925 г., сб//. По Таджикистану. – Ташкент, 1927. – 84 с.
21. Андреев М.С. Народный календарь и счет времени, - отр. из сборника / Облик Шохзодамухаммада в трудах отечественных и зарубежных исследователей, под ред. У. Шохзодамухаммада и Ш. Шерзодшоев. – Душанбе, 2020. – 236 с.
22. Андреев М.С. Половцев А.А. Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии. Ишкашим и Вахан, // Сборник музея антропологии и этнографии. – СПб., 1911, т.1, выпуск 9. – С. 98

23. Акрамов, Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбчевского / Н.М. Акрамов.: Дониш. – Душанбе, 1975. – 238 с.
24. Акрамов Н. М. Выдающий востоковед В. В. Бартольд. – Душанбе, 1963. – 112 с.
25. Абаев Т.Г. Памиро - гиндукушский регион Афганистана в конце XIX – начале XX в.: Фан. – Ташкент, 1987. – 119 с.
26. Абаев Т. Г. Очерки истории Бадахшана. – Ташкент, 1964. – 164 с.
27. Алексеев А.К. К истории образования Памирского отряда. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН
http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-277-7/ ©
 МАЭ РАН. – 12 с.
28. Азиз Ниалло (А.В. Станишевский). По горным тропам. Памирские путевые заметки. Среднеазиатское объединение государственных издательств (САОГИЗ), М. – Ташкент, 1933. – С. 81 – 112.
29. Бобринской А. А. Орнамент горных таджиков Дарваза (Нагорная Бухара). – М., 1900. – 60 с.
30. Бобринской А.А. Накшу нигори тоҷикони кӯҳистони Дарваз (Бухорои шарқӣ). – М., 1900, – Душанбе, 2014. – Бо тарҷумай Ҷӯрахон Зоир. – 125 с.
31. Бобринской А. А. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация. – М., 1902. – 18 с.
32. Бобринской А.А. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация // Этнографическое обозрение. Кн. LIII. 1902 г., № 2. – 18 с.
33. Бобринской А. А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы). №1 Очерки быта по путевым заметкам графа А. А. Бобринского. – М., 1908. – 150 с.

34. Бобринской А. А. Горцы верховьев Пянджа, (ваханцы и ишкашимцы). Этнографическое обозрение. № 2, М., 1908 г. – 151 с.
35. Бобринской А.А. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаметике всех народов Европы и Азии // Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово – Сузdalской области. М., 1902. – 35 с.
36. Бобринской А.А. Народные русские деревянные изделия: Предметы домашнего, хозяйственного и отчасти церковного обихода. в 3 т.: Вып. 1–12. – Репринтное издание 1910-1914 гг.: Альфарет. – СПб., 2015. — Т. I: Вып.1–4. — 26 с.
37. Богоявленский Н. В. В верховьях р. Аму - Дары (Долины р. Хингоу и Ванджа) // Землевладение. – Книга I – II. – Липский. Указ. соч. – СПб., 1901. – С. 1 – 26. – 732 с.
38. Богоявленский Н. В. На озерах Памира. Дневник отдела ихтиологии императорского Общества акклиматизации животных и растений, II/5—6 М., 1901.
39. Бобоев А.Д. Крепости древнего Вахана.: Дониш. – Душанбе, 1973. – 163 с.
40. Бубнова М.А. Древние рудознатцы Памира, Ответственный редактор доктор исторических наук Б. А. Литвинский, - Издательство.: Дониш. – Душанбе, 1993. – 177 с.
41. Бубнова М.А. Археологическая карта Таджикистана. ГБАО, Западный Памир. – Дониш. – Душанбе, 1997. – 282 с.
42. Балгангадхара Тилака Полярная Родина в Ведах Ведах/Пер, с англ. Н. Р. Гусевой. – М.: ФАИР-ПРЕСС. – М, 2001. – 528 с: ил. ISBN 5-8183-0263-6. Перевод, разделы «От переводчика», «Словник», сноски. Гусева Н. Р., 2000 © Серия, оформление. ISBN 5-8183-0263-6 ФАИР-ПРЕСС. – 2001. ЛОКАМАНЬЯ БАЛ ГАНГАДХАР ТИЛАК Владелец газет"; Кесари"; и - Махратта";, автор книг "Орион" или исследования древности Вед, ";Гита Рахасья"; (книги по индийской философии) и т.д.

Издатели БРАТЬЯ ТИЛАК Гайквар Вада г. ПУНА 1956. Quelle:
<http://www.junik.lv-time/index.htm>.

43. Буризода Э.Б. Одназода Р.С. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. – Душанбе, 2018. – 336 с.
44. Бартольд, В.В. Таджики. Исторический очерк. Таджикистан. Сб. статей с картой. – Ташкент, 1925 (Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами). – 93 — 111 с.
45. Бьянка Маранбини Цёггелер, Михаил Талалай, Давлат Худоназаров. Граф Бобринской. Долгий путь от Памира до Доломит. Родословная графа А.А. Бобринского (Насабномаи граф А.А. Бобринской): Культурная ассоциация «Рус». Edition Raetia. Boezen. – М., 2012. – 143 с.
46. Боқиев О.Б. Социально – экономическое положение Таджикистана в дореволюционной русской историографии.: Ирфон. – Душанбе, 1976. – 150 с.
47. Боқиев О.Б. Освещение истории таджиков и Таджикистана в трудах русских дореволюционных исследователей.: Дониш. – Душанбе, 1991. – 165 с.
48. Бахтиёр М. Таърихи Рушон.: Илм. – Душанбе, 2013. – 416 с.
49. Бахромов З. Земельные отношения в Шугнане в конце XIX вв. (1895- 1920 гг.) // Очерки по истории Таджикистана. – Т. I. – Сталинабад, 1957. С. 47 – 85.
50. К вопросу о состоянии хозяйства Шугнана в дореволюционный период // Очерки по истории Таджикистана. – Т. II. – Сталинабад. 1959. С. 11 – 30.
51. Воронина В. Декоративное искусство горного Таджикистана.: Дониш. – Душанбе: 1965. – 189 с.
52. Ванновский. Извлечение из отчёта Генерального Штаба капитана Ванновского о рекогносцировке в Рушане и Дарвазе 1893 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – Выпуск LVL. – СПб., 1894. – 125 с.

53. Вклад академика А.А. Семёнова в изучение истории и культуры таджикского народа. Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 140-летию академика А.А.Семенова (Душанбе, 13 декабря 2014г.): Дониш. – Душанбе, 2014. – 292 с.
54. Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей 9второй половины XIX – начало XX вв.): РТСУ. – Душанбе, 2013. – 229 с
55. Васильцов К.С. Природные места поклонения Западного Памира.- Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III.: МАЭ РАН. – СПб., 2012. – 416 с.
56. Васильцов К.С. Из истории исма‘илитского призыва в Бадахшане.- Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III.: МАЭ РАН. – СПб., 2012. – 416 с.
57. Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. – 2 - е изд.: Ирфон. – Душанбе, 1989. – 371 – 379 с.
58. Гафуров Б.Г. История таджикского народа. Т. I. – С древнейших времен до V в. н.э. Под редакцией Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского. – М., 1963. – 489 с.
59. Гафуров Б.Г. История таджикского народа: т. 1У. – Позднее средневековые и новое время (ХУ1-1917г.). / под. общ. ред. Р. Масова. - Душанбе, 2010 – 344 с.
60. Гафуров Б.Г. Тоҷикон оҳири асрҳои миёна ва давраи нав. – Душанбе, 1972. – 879 с.
61. Германов В.А. Российский форпост на «Крыше мира». Геополитический феномен Памирского поста в обеспечение имперских интересов и региональной безопасности. (вторая половина XIX – начало XXI вв.). – 253 с
62. Денике, Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. – М, 1939. -

63. Дмитрий С.В., Худоназаров Д.Н. Граф А.А. Бобринской, Н. В. Богоявленский, А.А. Семёнов и их путешествия на Памир на рубеже XIX—XX вв.: научные результаты и коллекции Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_978-5-88431-277-7/.
64. Дмитрий С.В. Этнография таджиков в трудах русских ученых конца XIX и в начале XX века. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_978-5-88431-277-7/. – 33 с.
65. Дубовицкий В.В. Деятельность Туркестанского отдела Русского географического общества по изучению территории Таджикистана (1897 – 1917 гг.) – Душанбе, 2006. – 188 с.
66. Дафтари Ф. Исмоилиён. Таърих ва ақоиди онҳо.: Эр - граф. – Душанбе, – 784 с.
67. Демин В.Н, Назаров В.Н, Аристов В.Ф. – Загадки Русского Междуречья.: Вече. – М., 2008. — 352 с.
68. Давлатбеков Н. Доисламские верования населения Западного Памира (по материалам русских исследователей). – Душанбе, 1995. – 78 с.
69. Давлатбеков Н. Освещение исмаилизма на Памире в трудах русских дореволюционных исследователей. – Душанбе, 1995. – 57 с.
70. Девони Ҳофиз. – Душанбе,-1976. – 378 с.
71. Давыдов А. С. Этническая принадлежность коренного населения Горного Бадахшана (Памира). – Душанбе, 2005. – 152 с.
72. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. – Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе, 2015. – 683 с.
73. Ершов Н.Н. Карагат и его ремесла. – Душанбе, 1984. – 62 с.
74. Зарубин И.И. Обувь горных тадиков долины Бартанга. - Сборник музея антропологии и этнографии, том 3. – Петроград, 1916. – 212с.
75. Зарубин И. И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга. – Петроград, 1917. – 148 с.

76. Зарубин И. И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга // Сб. Музея антропологии и этнографии. - Т. V. Пбг., 1918. – 148- 150 с.
77. Зограф Н. Ю. Черепа Макшеватских пещер. – М., 1899. I<http://rus-turk.livejournal.com/157103.html>.
78. Зиёев Х.М. Традиция и право. – Душанбе, 2009. – 144 с.
79. Искандаров Б. Социально экономические и политические аспекты Памирских княжеств. – Душанбе, 1983. – 163 с.
80. Искандаров Б. Социально экономические и политические аспекты Памирских княжеств. – Душанбе, 1983. – 163 с.
81. Искандаров Б. И., Юсупов Ш. Политико – административное и социально – экономическое положение Памира накануне Великой Октябрьской социалистической революции // Очерки по истории Советского Бадахшана. – С. 53 – 79.
82. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. – Сталинабад, 1960. – 214 с.
- 83.Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. – Ч. I. – Душанбе, 1962. – 546 с.; Ч. II. – Душанбе, 1963. – 352 с.
- 84.Искандаров Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века.: Дониш. – Душанбе, 2012. – 732 с.
85. Искандаров Б. Из истории дореволюционного Таджикистана. – Душанбе, 1974. – 76 с.; Социально – экономические аспекты истории памирских княжеств (Х в. – первая половина XIX в.). – Душанбе, 1983. – 160 с.
86. Искандаров Б. История Памира. – Хорог, 1995. – 185 с.
87. История таджикского народа. Т. I.- С древнейших времен до V в. н.э. Под редакцией Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского. М., 1963.
88. История таджикского народа. Новейшая история (1917-1941) / под ред. акад. Р.М. Масова.: Дониш.– Душанбе, 2004. – Т.5. – 522 с.
89. История таджикского народа (новейшая история 1941-2010 гг.) / под ред. акад. Р.М. Масова. – Душанбе, 2014. – Т.6. – 687 с.

90. История таджикского народа.: Дониш. – Душанбе, 2010. – 1124 с.
91. История Горно – Бадахшанской автономной области,- под ред. Бубновой М.А. – Душанбе, 2005. – 493 с.
92. Иванов Д.Л. Шугнан. Афганистанские очерки. // – Вестн. Европы 1885. Т.3. КН. 6. – С 612 - 658.
93. Исаков А.И. Цитадели древнего Пенджикента.: Дониш. – Душанбе, 1977. – С. 21, 22, 110, 116
94. Имомёрбеков А. Дар роҳи адолат. – Душанбе, 2005. – 230 с.
95. Кубанов Г.К. Проекты Российских военных экспедиций в Индию в XIX веке: причины и цели. / Томск: Вестник Томского государственного университета, 2007. № 298, С. 96-97.
96. Кисляков Н.А. Писарчек А.К. Таджики Карагина и Дарваза. издание 2. – Душанбе, 1970. – 382 с.
97. Каландаров. Т.С. Шугнанцы (историко – этнографическое исследование) / Т.С. Каландарова.: Ин. этнологии и антропол. РАН. – М., 2004. – 478 с.
98. Курбон Муҳаммадзода (Охунд Сулаймон), Муҳаббат Шоҳзода (Сайд Шоҳфутур). Таърихи Бадахшон.: Сифат – Офест, – Душанбе – Хоруғ, 2021. – 324 с.
99. Курбон Аламшоев. Фарҳанги шикор дар Помир.: Ирфон. – Душанбе, 2015. – 254 с.
100. Лужецкая Н.Л. Отчет начальника Памирского отряда В.Н. Зайцева 1893 – 1894 гг. в архиве рукописей Института восточных рукописей РАН. – 164 с. 154 – 164 с.
101. Лившиц В.А., А.Л. Хромов. Согдийский язык. – Сб. Среднеперсидские языки: Наука. – М., 1981. – 399 с.
102. Лунин Б. В. Из истории русского востоковедение и археологии в Туркестане (Туркестанский кружок любителей археологии. – 1895 – 1917 гг.). – Ташкент, 1958. – 320 с.

103. Лунин Б. В Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. – Ташкент, 1962. – 374 с.
104. Литвинский Б. А., Акрамов Н. М. Александр Александрович Семенов (Научно – библиографический очерк). – М., 1971. – 180 с.
105. Моногарова Л.Ф. Современные этнические процессы на Западном Памире. – Материалы и исследования по этнографии и антропологии СССР. – 24- 33 с.
106. Масов Р.М. Додхудоева Л.Н. Народное искусство Памира. – Душанбе, 2012.
107. Мухиддинов, И.М. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX-начале XX вв. / И.М. Мухиддинов. – М., 1975. – 127 с.
108. Материалы к этнической истории населения Средней Азии,- О т в. р е д. В. П. Алексеев. – Ташкент, 1986. – 158 с.
109. Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии. Ишкашим и Вахан - собрали М.С. Андреев и А.А. Половцов. – М., 1908. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_eas_ix/ © МАЭ РАН
110. Минаев И.П. Сведения о странах по верховьям Аму – Дарьи (по 1878 год). – М., 1879. – 281 с.
111. Махмудова Н.С. Отражение духовной культуры народов Горного Бадахшана, Дарваза и Каратегина в трудах дореволюционных русских востоковедов. – Худжанд, 1999. – 60 с.
112. Махмудова Н. Культура и быт населения Памира и Припамирья в последней четверти XIX - начале XX вв. (по материалам русских востоковедов). – Худжанд, 2010. – 166 с.
113. Носири X. Сафаронома.: Бухоро. – Душанбе, 2014. – 285 с.
114. Носири X. Чомеъ – ул – ҳикматайн.: Эр-граф. – Душанбе, 2011. – 312 с.
115. Нарзикулов И.К. Краткие сведения о дореволюционной кустарной промышленности Таджикистана. – Сталинабад, 1957. – 125 с

116. Назаршоев М. Добровольное вхождение Памира в состав России.
– Очерки истории Советского Бадахшана. – Душанбе, 1985. – 128 с.
117. Назаршоев М. Социально – экономическое положение дореволюционного Памира. – Душанбе, 1975. – 296 с.
118. Народное искусство Памира / ред. Р. Масов, составители Р. Масов, Н. Юнусова, Л. Додхудоева. – Душанбе, 2009; Народное искусство Таджикистана. – Душанбе, 2012; Pougatchenkova G.A. Chefs-d'oeuvred 'architecture del'Asie Centrale XIV-XVsiecles- Paris, 1981; Atlas of Central Asian Artistic Crafts and Trades. Tajikistan. – vol.4. – Bishkek – Samarqand /eds. A. Rajabov, L. Dodkhudoeva. – Bishkek, Samarqand, 2007.
119. Негматов Д.Н. Отражение истории Бухары и Афганистана первой половины XIX века в работе А. Бёрнса. Путешествие в Бухару. – Душанбе, 2019. – 185 с.
120. Народные русские деревянные изделия, предметы домашнего, хозяйственного и отчасти церковного обихода. – М: Фототипография П.П. Павлова, 1911, Народные русские деревянные изделия. Лейпциг, 1913.
121. Ершов Н.Н., Кампанцев Н.Н. О табибской медицине на Памире. – 271 с.
122. Однамамад М. Вахон. – Хорог, 2010. – 84 с.
123. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. //Труды Института этнографии. Новая серия. – М. Л, 1987. – 395 с.
124. Писарчик А.К. Народное прикладное искусство таджиков./отв. ред Н.Н. Ершов.: Ирфон. – Душанбе, 1987.
125. Пугаченкова Г.А., Народное искусство Памира./ ред. Р. Масов, составители Р. Масов, Н. Юнусова, Л. Додхудоева. – Душанбе, 2009.
126. Путешествие на Памир Гордона.- пер. М. И. Венюкова Текст воспроизведен по изданию: Путешествие на Памир Гордона. Несколько глав из книги The Roof of the World. СПб. 1877

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1860-1880/Gordon/text.htm>. – 156 с.

127. Пирамшоев Х.П. Таърихи Дарвоз. – Душанбе, 2014. – 703 с.
128. Пирамшоев. Х.П. Помиру Бадаҳшон: назаре ба ҷуғрофии ё ва таърихи сиёсӣ (аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи нав).: Ганчи хирад. – Душанбе, 2021. – 64 с.
129. Пирамшоев Х. Русские дореволюционные исследователи о городах Восточной Бухары конца XIX – начала XX вв. – Душанбе, 1992. – 130 с.
130. Пирамшоев Х.П. Российско – среднеазиатские отношения в XVI - средние XIX веков в русской историографии. – Душанбе, 2000. – 338 с.
131. Пирамшоев Х.П. Ванч (Очерки илмӣ – оммавӣ). – М., 2004. – 610 с.
132. Пирамшоев Х.П. Памир в первой половине XIX - начале XX вв. // История Горно – Бадаҳшанской автономной области. – Т. I. – С древнейших времен до новейшего периода. – Душанбе, 2005. – С. 282 – 378.
133. Пирамшоев Х.П. Вклад Русского географического общества в исследование Средней Азии (Материалы научно – практической конференции). – Душанбе, 2006. – С. 36 – 43.;
134. Пирамшоев Х.П. Таърихи Дарвоз (аз қадим то замони муосир). – Душанбе, 2008. – 704 с.;
135. Пирамшоев Х.П., Маликов М. Россия - Таджикистан: история взаимоотношений. – Душанбе, 2009. – 688 с.
136. Постников, А.В. Схватка на «Крыше мира». Политики, разведчики, географы в борьбе за Памир в XIX веке / А.В. Постников. – М.: РИПОЛ-классик, 2005. – 512 с
137. Поляков С.П. Историческая этнография народов Средней Азии и Казахстана. – М, 1980. – 172 с.
138. Прозоров С. Элназаров Х., Русские ученые об исмаилизме. – СПб, 2014. – 312 с.
139. Пирамшоев М. Памир в русской историографии второй половины XIX - начало XX вв. – Душанбе, 2013. – 198 с

140. Рахимов Р.Р. Али, алиды и их объекты культа в Центральной Азии. К трактовке феноменов Али в таджикско – суннитской и таджикско – исмаилитской среде // Ираннаме №2 (22). – М., 2012. – С. 109 (312 с.)
141. Русские ученые об исмаилизме. Под редакцией С.М Прозорова и Х. Элназарова. – СПб., 2014. – 310 с.
142. Розенфельд А.З. Таджикская топонимия Бадахшана. Сб. Ономастика востока: Наука. – М., 1980. – 162 с.
143. Стеблин - Каменский Россия Афганистан: пути сближения. – М., 2003.
144. Стеблин - Каменский, Этимологическое словарь Ваханского языка. – СПб., 1999. – 479 с.
145. Очерк экспедиции капитана Путята в Памир – Сариколь, Вахан и Шугнан. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – М., 1883. – 356 с.
146. Снесарёв А.Е. Восточные статьи. // Туркестанские ведомости, 22 июня 1903 г., № 50. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/0303_03|978-5-88431-277-7 ©. МАЭ РАН раздел Этнография.
147. Снесарёв А.Е. Религия и обычаи горцев Западного Памира. // Туркестанские ведомости 1904, 4 июля, №91.
148. Снесарёв А.Е. Военная география России. – СПб., 1910. – 128 с.
149. Снесарёв Е.А. Востоковедные статьи. // Религия и обычаи горцев Западного Памира. – Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/0303_03|978-5-88431-277-7 ©. МАЭ РАН раздел Этнография.
150. Серебренников А. Очерки Памира. – М., 1900. – 50с.
151. Серебренников А. Краткий очерк Памира. – М., 1900 . – 80 с.

152. Семёнов А.А. Противоречия во взглядах о переселение души у исмаилитов. – Ташкент, 1925. – 45 с.
153. Семёнов А.А. К доктрике Памирского исмаилизма. – Ташкент, 1926. – 48 с.
154. Семёнов А.А. Взгляд на Коран в восточном исмаилизме. – Ташкент, 1926. – 72 с.
155. Семёнов А.А. Из области религиозного верований шугнанских исмаилитов. // Мир ислама. Т. 1. №4. СПб., 1912. – С. 523-561.
156. Семёнов А.А. Зеравшанские горы и Верховья Аму – Дарыи. Поездка графа А.А. Бобринского и Н.В. Богоявленского в 1895 г. Вып.1.
157. Семёнов А.А. Этнографические очерки Заравшанских гор, Карагина и Дарваза. – М., 1903. – 112 с.
158. Семёнов А.А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. Ч. I. (Грамматический очерк и памятники народного творчества). – М., 1900. – 56 с., Ч. II. Памятники народного творчества и словарь. – М., 1091. – 74 с.
159. Севостьянов И. Страницы прошлого Туркмении и сопредельных с нею стран. – Ашхабад, 1929. – С. 5.
160. Тагеев Б. Л. Русские над Индией. Очерки и рассказы из боевой жизни на Памире. – СПб., тип. В.С. Эттингера, 1900. – 254 с.
militera.lib.ru
161. Таджикистан в трудах дореволюционных русских исследователей / вторая половина XIX – начало XX вв./. – Душанбе: Дониш, 1990. – 304 с.
162. Тагоев А. Этнография таджиков Китая. – М., zarowadk.ru
163. Тахиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории права и государства в условиях государственной независимости РТ. – Душанбе, 2009. – 401 с.
164. Тибби Шоҳзодамуҳаммад. - таҳияи М. Шоҳзодамуҳаммад. - Хоруғ, 1993.

165. Тақвими шахсии Шоабибуллоева С. – сокини шаҳри Ҳоруғ. – 10 – июни соли 2019.
166. Худоназаров Д.Н. Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III.: МАЭ РАН. — СПб., 2012. – 416 с.
167. Худоназаров Д.Н. Душа найдёт покой. // Родина: журнал. – М., 2008. – Вып. 7. С – 23 – 34.
168. Худоназаров Д.Н. Экспедиция графа Бобринского на Зарафшан и загадки Макшеватской пещеры. - Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. III.: МАЭ РАН. – СПб., 2012. – 416 с.
169. Худоназаров. Д.Н. Памирские экспедиции графа А.А. Бобринского 1985 – 1901. годов: этнографический альбом: фотографии Н.В. Богоявленского. – М., 2013. – 324 с.
170. Худоназаров Д.Н.: Об одной научной ошибке, или История без политики.- 20.08.2015 13:44 msk, Беседовала Нигора Бухари – заде <http://www.fergananews.com/articles/8655>. – 10 с.
171. Худоназаров Д.Н. Граф А.А. Бобринской – основоположник изучения духовной культуры таджиков Памира // Религиоведение. №3. – 2008. – С. 175 – 187.
172. Холов М.Ш. Меры веса Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XX века.- ciberleninka.ru/ - 16 апреля 2020 года. – 290 с.
173. Ҳамза Камол. Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон.: Деваштич. – Душанбе, 2004. – 214 с.
174. Ҳоджибеков Э. Исмаилитские духовные наставники (пиры) и их роль в общественно – политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина XIX – XX вв).: Бухоро. – Душанбе, 2015. – 282 с.
175. Шишов С. Таджики. – М., 1910. – 121 с.
176. Шишов А. Таджики Этнография и антропологическое исследование. – Тошкент, 1910. / Ч. 1: Этнография. – 325 с.
177. Шишов А. Таджики (Этнографическое исследование). – Алматы, 2006. – 392 с.
178. Шохуморов А. Памир страна ариев. – Душанбе, – 1997. – 162 с.

179. Шохуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма. – М. - Душанбе, 2008. – 128 с.
180. Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдфарруҳшоҳ, Куллиёт чилди 1, Рисолаи тиббӣ. – Душанбе, 2016. – 156 с.
181. Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайдфарруҳшоҳ Осори нучумшиносӣ. Куллиёт чилди 2, таҳиягарони матн, мураттибони лугот ва тавзехот: Умед Мамадшерзодшоев ва Шоҳзодамуҳаммад Шерзодшоев.: Паёми ошно. – Душанбе, 2017. – 214 с.
182. Шакармамадов Н. Остонҳо – осори таъриҳ ва фарҳангӣ мардум: Таҳқиқи зёратгоҳҳои Кӯҳистони Бадахшон (Остоны – памятники истории и культуры: Исследование мест паломничества и поклонения Горного Бадхшана). – Хорог, 2006 – 2007. – 106 с.
183. Шодихон Ю, Шоинбеков А. Шогуни баҳор.: Эр – Граф. – Хоруғ, 2019. – 216 с.
184. Элчибеков К. Вклад Семенова А.А. в изучение исмаилизма. Вклад академика А.А. Семенова в изучение истории и культуры таджикского народа. Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 140 – летию академика А.А. Семёнова (Душанбе, 13 декабря 2014г.): Дониш.-Душанбе, 2014. – 292 с.
185. Центральная Азия в материалах и источниках XIX – XX века. журналы командировок Арандаренко Г.А. отв. ред. Халфин Н.А. – М., 1974. – 213 с.
186. Юсуфбекова З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX – начало XX в.): Шарки озод. – Душанбе, 2001. – 184 с.

III. АДАБИЁТ БО ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

187. Aziz. K.K. Aga Khan III. Select Speeches and writings of sir Sultan Muhammad Shah. – London, 1998.
188. Olufsen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan); the second Danish Pamir expedition, 1898-99 (1904) LONDON WILLIAM HEINEMANN. 1904. – 238 с. (шакли электронӣ). – 275 р.

189. John Wood. Source or the river Oxus. Geography of the valley of the Oxus. – London, 1872. – 372 p.

IV. ДИССЕРТАЦИЯХО ВА АВТОРЕФЕРАТХО

190. Акрамова Х. Ф. Жизнь и деятельность члена – корреспондента АН СССР Михаила Степановича Андреева. Автореферат кандидатской диссертации. – Душанбе, 1969.
191. Басханов М.К. Политика Англии и России по отношению к государству Якуббека в восточном Туркестане, в 60-70 годы XIX века. – автореферат диссер. 07.00.05. М., 1991. – 24 с.
192. Валиев А. Освещение этнографии таджикского народа в трудах русских дореволюционных исследователей. (XIX – начало XX вв.) – Специальность – 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе, 2015. – 342 с.
193. Курбонхонова Н. Миры о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана. – диссер.10.01.09 . – Душанбе, 2006. – 160 с.
194. Каландарова М. Политика Англии в Центральной Азии в 20 – 30 – е годы XIX в. автореф. Канд.ист. наук 07.00 – 03 – М., 1995. – 160 с.
195. Сайнаков С. Вклад дореволюционных русских исследователей в изучение этнографии Горного Бадахшана. – Автореферат диссертацией ученой степени кандидата наук по специальности 07.00.09. – историография, источниковедения и методы исторического исследования (исторические науки). – Душанбе, 2015. – 25с.
196. Сайнаков С. П. Вклад дореволюционных русских исследователей в изучение этнографии Горного Бадахшана (Памира).- Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе, 2015. – 206 с.

197. Саркоров С. Этнолингвистическая характеристика рушанцев (по материалам архива И.И. Зарубина), дисс. Канд. Филол. Наук, спец.10.02.22. – М., 2016. – 165 с.
198. Саралиев, Б. С. Из истории духовной культуры таджикского народа: моногр. / Б. С. Сафаралиев. – Челябинск, 2011. Специальность: 07.00.02 – «Отечественная история» Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук доктор исторических наук, профессор Александра Юрьевна Бахтурина. – М., 2015. – 167 с.
199. Ходжибеков Э. Исмаилитские духовные наставники (пиры) и их роль в общественно – политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина XIX - 30 – е годы XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Душанбе, 2002. – 24 с.
200. Терехов В. П. Государственная политика России, СССР и Российской Федерации по отношению к Памиру (вторая половина XIX – начало XXI в.) Специальность 07.00.02 – Отечественная история Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2011. – 25 с.
201. Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века. Специальность: 07.00.02 – «Отечественная история». – М., 2015. – 165 с.
202. Юсуфбекова З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX - начало XX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Л., 1989. – 28 с.

V. МАҚОЛАҲОИ ИЛМИЙ

203. Абдуназаров Х., Бокиев Р.У. Семейно – брачные отношения таджиков в ранних исследованиях А. Кислякова./ Абдуназаров Х., Бокиев Р.У. // Вестник ТНУ. - №3/8 . – 2014.

204. Додалишоева К. Саҳми М.С. Андреев дар омӯзиши расму оинҳои мардуми Бадаҳшон./ Додалишоева К. // Паёми До нишгоҳи Хоруғ. - №9, 2011. – С. 75 – 81
205. Наврузов Т.С. Поездка В. И. Покотило в Восточную Бухару в 1886./ Наврузов Т.С. Поездка В.// Республикаанская научно – теоретическая конференция молодых ученых и специалистов Таджикской ССР, посвященная 110 – леттию со дня рождения В. И. Ленина (тезисы докладов). Секция общественных наук.: Общество знания. – Душанбе, 1980 – С. 56.
206. Наврузов Т. О поездка Г.А. Арандаренко в Каратегин и Дарваз./ Наврузов Т. О поездка Г. А./ Материалы по истории культуры Таджикистана. – Душанбе: До ниш, 1981. – С. 239 – 243.
207. Назарова Н. Н. Исследование Памира «Русским комитетом для изучения Средней и Восточной Азии»./ Назарова Н.Н. // Памироведение. – Выпуск I. Душанбе, 1984. С. 68 – 75.
208. Пирумшоев Х. Дарвазское шахство до присоединения к Бухарскому эмирату (в русской историографии)./ Пирумшоев Х./ Россия в исторических судьбах таджикского народа. – Душанбе, 1998. – С. 43 – 55.
209. Сайнаков С.П. Вклад А.А. Семенова в изучение этнографии Бадаҳшана./ Сайнаков С.П./ Роль В.В. Бартольда в изучение истории таджикского народа. Сборник докладов международной конференции, посвященной 140 – летию академика В.В. Бартольда. – Душанбе, 2010. – С. 184 – 191 (на тадж. яз.).
210. Сайнаков С.П. А.А. Бобринской – исследователь истории исмаилизма на Памире./Сайнаков С.П./Роль В.В. Бартольда в изучение истории таджикского народа. Сборник докладов международной конференции, посвященной 140 - летию академика В. В. Бартольда. – Душанбе, 2010. – С. 169 – 183.

211. Сайнаков С.П. Из истории присоединения Памира к России./ Сайнаков С.П.// Вестник ТГПУ имени Садриддина Айни. – № 3 (58 – 1). – Серия гуманитарных наук. – Душанбе, 2014. – С. 88 – 100.
212. Сайнаков С.П. «Масъалаи Помир» ва ҳалли он аз нигоҳи академик Бобоҷон Ғафуров./ Сайнаков С.П.// Алломаи Машриқзамин. Маводи Конференсияи илмӣ – назариявии «Академик Бобоҷон Ғафуров – мутафаккири бузурги Шарқ» баҳшида ба 110 - солагии зодрӯзи Қаҳрамони Тоҷикистон аллома Бобоҷон Ғафуров. Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2019. – С. 168 – 173.
213. Сайнаков С.П. А.А. Бобринской – исследователь истории исмаилизма на Памире./ Сайнаков С.П.// Вестник педагогического университета. № 5 (94). Душанбе, 2021. С. 220-225.
214. Сайнаков С.П. Граф А.А. Бобринской и результаты работ его научных экспедиций на Памире./ Сайнаков С.П.// Вестник педагогического университета. № 6 (83). Душанбе, 2019. С. 271 – 274.
215. Сайнаков С.П. Дар ҳаммуаллифӣ; Граф А. А. Бобринской и его вклад в изучение Памира./ Сайнаков С.П. // Паёми Донишгоҳи давлатии Хоруг. № 3 (16). Душанбе, 2020. С. 121 – 126.
216. Сайнаков С.П Дар ҳаммуаллифӣ.; А. А. Бобринской – исследователь истории исмаилизма на Памире./ Сайнаков С.П// Вестник педагогического университета. № 5 (94). Душанбе, 2021. С. 220-225.
217. Сайнаков С.П., Комилбек А. Ё. Бозии бузург: рақобати геополитикии Британия ва Россия дар Осиёи Миёна ва таъсири он ба тақдири тоҷикон./ Сайнаков С.П., Комилбек А.Ё// Идоракунин давлатӣ. Маҷаллаи илмию сиёсии Академияи идоракунин назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – № 4/1 (53). – Душанбе, 2021. – С. 179 – 188.
218. Шоинбеков Ф.Н. Аз таърихи омӯзиши ёдгориҳои таърихии Помир./ Шоинбеков Ф.Н. // Вестник Педагогического университета, № 5 (66). – Душанбе, 2015. – С. 56 – 65.

219. Шоинбеков Ф.Н. Омӯзиши археологии Помири Ғарбӣ./
Шоинбеков Ф.Н. // Мероси ниёгон. - №16, 2014. – 107 с.
220. Ҷонбобоев С. Фалсафаи таъриҳ, ҷамъият ва давлат аз нигоҳи
исмоилиёни асрҳои миёна./ Ҷонбобоев С.// Известия Академии наук РТ.
- №4. – Душанбе, 2011. – С. 78 – 85.
221. Юсуфбекова З. Роль главы и распределение труда в большой семье в
Шугнане (конец XIX - начало XX вв.)./ Юсуфбекова З.// Актуальные
вопросы гуманитарных наук на современном этапе (Философия, история,
право). – Душанбе, 1987. – С. 136 – 141.

VI. МАЪЛУМОТИ ДАР РаFTИ ТАҲҚИҚОТИ САҲРОЙ ЧАМЬОВАРИ НАМУДАНИ МУАЛЛИФИ ДИССЕРТАЦИЯ

222. Абдуллоев Лутфулло сокини деҳаи Ямги ноҳияи Ишкошим (соли
тав. 1953) санаи сабт 22.01.2020 .
223. Боймамадов Ҷумабек Ҷумабекович сокини деҳаи Шитхарви
ноҳияи Ишкошим (соли тав.12.02.1956) санаи сабт 22.01.2020.
224. Назармамадов Сафармамад Сокини деҳаи Намадгути ноҳияи
Ишкошим (соли тав.26.01.1948) санаи сабт 11.01.2020.
225. Бойбар Давлатшоев Ачибашо сокини деҳаи ноҳияи Ишкошим
соли тав. (19.03.1943) санаи сабт 24.01.2020.
226. Мамадаким Ширинбеков сокини деҳаи Ҳисори ҷамоати Зонги
ноҳияи Ишкошим санаи сабт 29.01.2020 .
227. Гулмирзоев Миравазхон Сокини деҳаи Внукти ноҳияи Ишкошим.
56 - сола муаллим санаи сабт 28.01.2020.
228. Шоинбеков Аловиддин сокини шаҳри Ҳоруғ зодаи деҳаи Тусиён
мардумшинос. Дотсенти ДДХ ба номи М. Назаршоев. (соли таваллуд
1970) санаи сабт 23.02.2020.
229. Шоинбеков Аловиддин сокини шаҳри Ҳоруғ зодаи деҳаи Тусиён
мардумшинос (соли таваллуд 1970) санаи сабт 2.02.2019.

230. Хушқадамова Алвобегим сокини ноҳияи Шуғонон деҳаи Тишор соли таваллуд 1925 санаи сабт 12.09.2019
231. Искандарова Ғарибсултон сокини ноҳияи Рӯшон деҳаи Баррушон соли таваллуд соҳиби 12 фарзанд санаи сабт (1.03.1941)
232. Қиматшоев Лутфишо Сокини ноҳияи Рӯшони деҳаи Дерзуд, соли тавв. 1954.- санаи сабт 20.02.2019.

VII. ЗАХИРАҲОИ ИНТЕРНЕТӢ

233. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН
234. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_v_1/
235. [www./http //энциклопедия.Лингво.ру](http://энциклопедия.Лингво.ру)
236. [www./http //fergana.ru](http://fergana.ru)
237. [www./http //ciberlinka.ru](http://ciberlinka.ru)
238. [www./http //librari.ru](http://librari.ru)
239. www.e-puzzle.ru
240. zarowadk.ru

Интишороти муаллиф аз рӯйи мавзуи диссертатсия

[1 – М]. Ақризоев М.М. Сатҳи инъикоси ҳунари қашидадӯзии мардуми Дарвоз дар асарҳои А.А. Бобринской./ М. Ақризоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2019. - №6 (83). – С. 268 – 271.

[2 – М]. Сайнаков С.П., Ақризоев М.М. Граф А.А. Бобринской и результаты работ его научных экспедиций на Памире./ С. Сайнаков, М. Ақризоев // Вестник Педагогического университета. – Душанбе, 2019. - №6 (83). – С. 271 – 274.

[3 – М]. Ақризоев М., Дарвозиева Ҳ.Ш. Инъикоси ёдгориҳои таърихии Бадахшон дар осори А.А. Бобринской./ М. Ақризоев, Ҳ. Дарвозиева // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №3 (86). – 255 – 258.

[4 – М]. Ақризоев М.М. Тадқиқоти А.А. Бобринской доир ба эътиқоди мазҳабии тоҷикони Кӯҳистони Бадахшон./ М. Ақризоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №4 (87). – С. 265 – 268.

[5 – М]. Ақризоев М.М. Инъикоси вазъи савдо ва ҳунарҳои мардумии Бадахшон дар тадқиқоти А.А. Бобринской./ М. Ақризоев // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. - №10. – С. 153 – 156.

[6 – М]. Ақризоев М.М. Масъалаҳои тақвими мардуми Помир дар тадқиқоти А.А. Бобринской./ М. Ақризоев // Паёми Донишгоҳи Хоруғ. – Хоруғ, 2021. - №1 (17). – С. 245 – 251.

Дар дигар нашрияҳо.

[7 – М]. Сайнаков С.П., Ақризоев М.М. А.А. Бобринской и его вклад в изучении Памира./ С. Сайнаков, М. Ақризоев // Вестник Хорогского университета. – Хорог, 2020. - №4 (17). – С. 89 – 93.

[8 – М]. Ақризоев М.М. Историко – сравнительный анализ орнамента вышивания народов России с орнаментом вышивки жителей Дарваза по материалам графа А.А. Бобринского./ М. Ақризоев // Народны и культуры Крайнего Севера – Востока России в научном освещении. Сборник

материалов научно – практической конференции (г. Магадан 28 октября 2021 г): Научно инновационный центр. – Красноярск, 2021. – С. 10 – 15.

[9 – М]. Акризоев М.М. Антропологические факты о жителях Памира в трудах дореволюционных исследователей./ М. Акризоев // Россия – Таджикистан: исторический опыт взаимоотношений. Российско – Таджикский (Славянский университет. Материалы международной научно – теоритической конференции (Душанбе, 30 ноября 2021 г.). – Душанбе, 2022. – С. 210 – 213.